

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BUDİZM'İN ORTA ASYA'YA YAYILMASI VE TÜRK
KÜLTÜRÜNE ETKİSİ**

Nurcan ÜNAL

Danışman
Prof. Dr. Ali İhsan YİTİK

İZMİR – 2021

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Budizm’in Orta Asya’ya Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

..../...../2021

Nurcan ÜNAL

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Budizm'in Orta Asya'ya Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi

Nurcan ÜNAL

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Bu çalışmanın amacı, Türk milletin ana yurdu olan Orta Asya'nın Budist kültürle tanışması ve sonrasında bu dinin Türk kültürüne etkilerini ortaya koymaktır. Hint, İran, Çin, Türk ve pek çok başka kültürü bünyesinde toplayan Orta Asya, miladi onuncu asra kadar Budist kültürün etkin olduğu ve öğretildiği önemli merkezlerden biridir. Bu kültür doğal olarak Türk-İslam düşüncesinin özellikle ilk dönemlerini etkilemiş ve bu etkilerden bir kısmı günümüzde gerek mistik hayatın gerekse Anadolu halk inançlarının bir parçası olarak varlığını devam ettirmektedir. Amacımız da Türk dini hayatındaki Budist tesirleri tespit etmek ve böylece Türk dinsel yaşamının daha yakından tanınması ve anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

Çalışmamız, giriş ve sonuç bölümlerinin yanı sıra üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın amacının ve temel kaynaklarının ele alındığı giriş kısmından sonraki ilk bölümde, Buda'nın doğduğu çevre ve Budizm'in temel öğretisi tanıtılarak Budizm'in Kral Aşoka ve Kuşanlar vasıtasıyla Orta Asya'ya yayılış süreci irdelenmiştir. İkinci bölümde ise Budizm'in Orta Asya'da kök saldıği merkezler ve buralarda ortaya çıkan dini yapılar ve kurumlar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde de Türklerin bu dinden etkilenme süreçleri ve Budist tarihine etkileri ile onun Türk kültüründeki yansımaları araştırılmıştır. Sonuç bölümünde ise "Türk Budizm'i diye bir Budist akım var mıdır" ve "Budizm, Türk Kültüründen etkilenmiş midir?" soruları çerçevesinde ulaştığımız sonuçlar aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Budizm, Orta Asya, Türk Kültürü

ABSTRACT

Master's Thesis

The Spread of Buddhism to Central Asia and Its Effect on Turkish Culture

Nurcan ÜNAL

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

Philosophy and Religious Sciences Program

The introduction of Buddhist culture to Central Asia, where is the main homeland of the Turkish nation, has influenced many cultures. Central Asia has been home to Indian, Iranian, Chinese, Turkish and many other cultures on its territory and it has been considered one of the most important centers of Buddhism until the tenth century AC. Evaluating the effects of this belief, which is also accepted by the Turks, on Turkish-Islamic culture and revealing the Buddhist traces in our tradition have been the main purpose of this thesis.

Our study consist of three main parts. Our In the introduction, we briefly mentioned the purpose, importance and sources of our study. In the first chapter, after dealing with the environment where Buddha was born, the basic teachings and rules of Buddhism, the arrival of Buddhism in Central Asia through King Ashoka and Kushans and the spread processes in this region were examined. In the second part, the important centers of Buddhism in Central Asia, which came to Central Asia and reached great power here, the geography of Central Asia and the services of its people to this religion are explained in detail. In the third chapter, the process of being influenced by this religion and their support for Buddhism of the Turks, who accept the Central Asian geography as their homeland, are explained, and the effects of this tradition on Turkish-Islamic culture are tried to be evaluated. In the conclusion section, after briefly summarizing our thesis, which we consider as a result of our study “Can we mention an ecole under the name Turkish Buddhism” and “Has Buddhism been influenced by Turkish Culture?” such problems are examined.

Keywords: Buddhism, Central Asia, Turkish Culture

BUDİZM'İN ORTA ASYA'YA YAYILMASI VE TÜRK KÜLTÜRÜNE ETKİSİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM BUDA VE BUDİZM

1.1. BUDİZM İNANCI	4
1.1.1. Buda'nın Doğduğu Çevre	5
1.1.2. Budizm'in Temel Prensipleri	8
1.1.2.1. Budizm'de Tanrı Algısı	8
1.1.2.2. Triratna	9
1.1.2.3. Dört Temel Hakikat	9
1.1.2.4. Sekiz Dilimli Yol	10
1.1.2.5. Nirvana	11
1.1.3. Buda'dan Sonra Budizm	12
1.1.3.1. Budist Konsiller	13
1.1.3.1.1. Rajgir (Racagriha) Konsili	13
1.1.3.1.2. Vaişali Konsili	13
1.1.3.1.3. Pataliputra Konsili	13
1.1.3.2. Budist Mezhepler	14
1.1.3.2.1. Hinayana Budizm'i	14
1.1.3.2.2. Mahayana Budizm'i	17

1.1.3.2.3. Ezoterik Budizm	21
1.1.3.3. Budist Kutsal Metinleri	24
1.1.3.3.1. Pali Kanon (Tripitaka)	24
1.1.3.3.2. Mahayana Kutsal Literatürü	27
1.2. BUDİZM'İN YAYILMASI	28
1.2.1. İlk Budizm Dönemi	28
1.2.2. Kral Aşoka'dan Sonra Budizm	29
1.2.3. Kuşhanlardan Sonra Budizm	31
1.2.3.1. Kuşhanlar Döneminde Sosyal Hayat, Sanat ve Dil	35

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA'DA BUDİZM

2.1. ORTA ASYA COĞRAFYASI	39
2.1.1. Orta Asya Coğrafyasının Budizm Açısından Önemi	43
2.2. ORTA ASYA'DA BUDİZM VE BUDİST MERKEZLER	46
2.2.1. Gandhara (Kandehar)	47
2.2.2. Baktriya (Belh)	50
2.2.3. Keşmir	52
2.2.4. Soğdiyana	55
2.2.5. Kuça	57
2.2.6. Karaşehir	60
2.2.7. Turfan (Kao-chang)	63
2.2.8. Kaşgar	68
2.2.9. Hotan	73
2.2.10. Dunhuang	83
2.3. ORTA ASYA'DA BUDİST KÜLTÜR VE SANAT	86
2.3.1. Orta Asya'daki Budist Diller	86
2.3.2. Orta Asya'daki Budist Sanat	93
2.3.3. Orta Asya'daki Budist Ekoller	95
2.4. ORTA ASYA'NIN BUDİST ALİMLERİ	98
2.4.1. Kuçalı Alimler	99

2.4.2. Kumarajiva	100
2.4.3. Vimalaksa	105
2.4.4. Dharmamitra	105
2.4.5. Buddhayasa	106
2.5.6. Buddhahadra	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜNDE BUDİZM

3.1. TÜRKLERDE BUDİZM	109
3.1.1. Hunlarda Budizm	111
3.1.2. Tabgaçlarda (T'opalar) Budizm	114
3.1.3. Göktürklerde (T'ukiu) Budizm	117
3.1.4. Uygurlarda Budizm	124
3.1.4.1. Kansu Uygurları Arasında Budizm	128
3.1.4.2. Turfan Uygurları Arasında Budizm	130
3.2. TÜRK MİTOLOJİSİ BAĞLAMINDA BUDİZM	132
3.2.1. Eski Türk Gelenekleri ve Budizm	134
3.2.1.1. Şaman Kültürü	134
3.2.1.2. Tengricilik ve Burkancılık	137
3.2.1.3. Türk Kültleri	143
3.3. BUDİST UYGUR EDEBİYATI	145
3.3.1. Arık Ülke Etkisindeki Budist Edebiyat	145
3.3.1.1. Catakalar	146
3.3.1.2. Sutralar	148
3.3.2. Ezoterik Budizm Etkisindeki Uygur Edebiyatı	154
3.4. TÜRK GELENEĞİNDEKİ BUDİST İZLER	157
SONUÇ	163
KAYNAKÇA	168

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
ÇÜİFD	Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ed.	Editör
ER	Encyclopedia of Religion
Haz.	Hazırlayan
JOTS	Journal of Old Turkic Studies
MÖ.	Milattan önce
MS.	Milattan sonra
PAÜ	Pamukkale Üniversitesi
s.	Sayfa
skt:	Sanskritçe
ss.	Sayfa aralığı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
vs.	Vesaire
yy.	Yüzyıl

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Haritada Buda'nın Doğum Yeri, Ölüm Yeri Kuşinagar, İlk Vaazını Verdiği Yer Olan Sarnath Ve Aydınlanmaya Ulaştığı Yer Olan Boghgaya Yer Almıştır	s. 8
Şekil 2: Kuşan İmparatorluğunun hakim Olduğu Topraklar	s. 32
Şekil 3: Kanişka Altın Sikkesi, Yunan Komutan ve Buda Simgesi	s. 34
Şekil 4: Gandharan Sanatının etkisiyle oluşan Buda heykeli. MS.1-2. yy. Gandhara, Pakistan	s. 36
Şekil 5: Budizm'in Orta Asya'ya Yayılma Süreci	s. 39
Şekil 6: Günümüz Orta Asya Siyasi Haritası	s. 40
Şekil 7: Tarım Havzası Haritası MS. 3. yy.	s. 41
Şekil 8: Orta Asya Fiziki Haritası	s. 42
Şekil 9: İpek Yolu'nun Geçtiği Merkezler	s. 44
Şekil 10: Gandhara'nın Orta Asya'daki konumu.	s. 47
Şekil 11: Gandharan Budist Sanatının Etkisiyle Yapılmış Bodhisatva-Maitreya Heykeli. Bodhisattva Maitreya Burada Sol Elinde Tuttuğu, Ölümsüzlük Sıvısıyla Dolu Küçük Şişeyle Tanımlanır	s. 49
Şekil 12: Baktriya Haritası	s. 50
Şekil 13: Belh'in büyük Budist kurumu Nava Sangharama	s. 52
Şekil 14: Keşmir'in Dünya Haritasındaki Konumu	s. 53
Şekil 15: Keşmir Meru Dağındaki Oturan Buda heykeli. Buda'nın oturmuş haldeki heykellerinin Sarnath'daki ilk vaazını temsilen gösterildiği düşünülmektedir. Norton Simon Müzesi	s. 55
Şekil 16: 3. y.y. Tarım Havzası Şehirleri	s. 58
Şekil 17: Bezeklik Bin Buda Mağaraları, Turfan, Çin	s. 66
Şekil 18: Diz Çökmüş ve Buda'ya Dua Eden Figürler (Pranidhi Sahnesi).	s. 67
Şekil 19: Kaşgar'da 7. Yüzyılda Tang Hanedanlığı tarafından yapılan, 12. Yüzyılda da yıkılan Budist tapınağı. Mor Budist Pagodası.	s. 71
Şekil 20: Kaşgar'da bulunan Üç Ölümsüz Budist Mağarası	s. 72
Şekil 21: MÖ. 1. y.y. Hotan Krallığı	s. 74

Şekil 22: Çin'den Hotan'a ipek böceği yumurtalarını başlığına saklayan prensesin tablosu. Aurel Stein, Dandanulik	s. 76
Şekil 23: Dandanulik Budist Tapınağı Kalıntıları	s. 77
Şekil 24: Aurel Stein'in Tahta Tabletler Bulduğu Niya Sitesi	s. 79
Şekil 25: Hotan'da Bulunan Karoştî Karakterleriyle Yazılmış Ahşap Tablet	s. 80
Şekil 26: Miran'da Bir Stupa	s. 82
Şekil 27: Miran'da kazılan Buda Başının Görünümü. Aralık 1906	s. 83
Şekil 28: İpek Yolu'nun Kuzey ve Güney olarak Kesiştiği Nokta: Dunhuang	s. 84
Şekil 29: Mogao Tapınakları, Dunhuang, Kansu	s. 85
Şekil 30: Tang Hanedanlığı Döneminden Kalma Dunhuang'ta Bulunan Budist Sutra'ya Ait Bir Bölüm	s. 88
Şekil 31: Resim 31: Hotan dilinde yazılmış Zambasta Kitabı'ndan bir alıntı. 5-7. Yüzyıl	s. 92
Şekil 32: Dunhuang'ta Bulunan Bir Budist Pagodası	s. 93
Şekil 33: Hotan'da Bulunan Ravak Stupasının Bugünkü Görünümü	s. 95
Şekil 34: Kumarajiva'nın portresi. 4.yy, Kuça	s. 104
Şekil 35: Mogao Tapınaklarında bulunan Maitreya heykeli. Dunhuang	s. 113
Şekil 36: Kuzey Wei Hanedanlığından Kalma Bronz Maitreya Buda Heykeli	s. 117
Şekil 37: Göktürklerin Hâkim olduğu Topraklar. 6. Yüzyıl.	s. 119
Şekil 38: Turfan Uygurlarının Hâkim Olduğu Coğrafya	s. 125
Şekil 39: Uygurların Bölünüşü	s. 128
Şekil 40: Kansu Uygur (Yugur) azınlık bölgesine yakın olan Mati Budist Tapınağı	s. 130
Şekil 41: Turfan Uygur Krallığı	s. 131

GİRİŞ

a. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Doğu ve batı medeniyetlerini birbirine bağlayan İpek Yolu, Orta Asya'nın tam kalbinden geçer ve bu yüzden bu yolun güzergahı bölgenin dini, siyasi ve kültürel etkileşimi açısından çok önemlidir. Bu coğrafyada asırlarca pek çok farklı milletten insan ve kültür varlıklarını sürdürmüş ve İpek yolundan yararlanmıştır. Kuzey Hindistan'da doğan Budizm, M.Ö. üçüncü yüzyıldan itibaren, İpek yolu boyunca yayılmıştır. Güzergâh üzerinde Türklerin göçebe veya yerleşik hayata geçmiş pek çok Türk boyunun yaşadığı bilinmektedir. İpek Yolu güzergahı üzerinde bulunan özellikle Turfan, Kuça, Hotan, Kaşgar, Karaşehir gibi Doğu Türkistan'daki Türk şehirlerinde Budizm'in etkin varlığı her dönemde kendini hissettirmiştir. Budizm'in Türk kültürü üzerindeki etkileri bu bölgelerden Horasan ve Anadolu'ya doğru uzanan göçlerle çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve günümüze kadar da varlığını devam ettirmiştir.

Türklerin Burkancılık adını verdikleri bu dinin Müslümanların inanç ve uygulamaları üzerindeki etkileri sanıldığından fazladır. Örneğin, on birinci yüzyılda Türkistan'da doğan Ahmed Yesevi'ye atfedilen Yesevilik hareketindeki Budist izler, hem teoride hem de pratikte aşikardır. Her ne kadar tasavvuf İslami esaslara göre oluşmuş bir gelenek kabul edilse bile, gerek öngördüğü tanrı anlayışı, tanrı insan ilişkisi ve insanın nihai amacı gibi hususlarda Budist kültürüyle önemli benzerlikler gösterdiği izahtan varestedir. Öte yandan, Bozkır Türklerinin İslamlaşmasında Yeseviliğin, Anadolu Türklerinin İslamlaşmasında ise Bektaşiliğin önemi büyüktür. Bu sebeple Türk kültüründe ayrı bir yeri olan tasavvufun doğduğu coğrafya ve etkilendiği gelenek konumuz açısından oldukça mühimdir.

Mevlid okutup sevabını ölümlerin ruhlarına gönderme adeti ve başkalarının hayrı için yaptırılan hayrat ve vakıflar gibi Türk kültüründeki bazı uygulamalar da Budist izler taşımaktadır. İslamiyet öncesi Türklerde oldukça yaygın olan bu gelenekler, İslamiyet sonrası da Türk geleneğine yansımış, adeta İslam ile bütünleşmiştir. Mevlid okutma veyahut işlenen sevabın hayrını başkasına hediye etme gibi adetlerin İslam öncesi kökenlerini irdelemek ve öğrenmek Türk-İslam

kültürünün daha iyi anlaşılması ve yorumlanması açısından önemlidir. Bu adetler, çoğunlukla eski Türk gelenekleri ve Budist dini ve kültürüyle doğrudan ve dolaylı olarak ilişkilidir. Bu sebeple biz de Türk kültüründe İslamiyet'le özdeşleşmiş ve geleneğimizin bir parçası olmuş bu adetlerdeki Budist izleri ortaya koyarak çalışmamızın önemini vurgulamak istedik.

b. Araştırmanın Kapsamı

Giriş, Sonuç ve Kaynakça bölümlerine ek olarak, çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Buda'nın doğduğu çevre ve Budizm'in temel öğretisi ve kuralları ele alınmış olup, Kral Aşoka ve Kuşanlar vasıtasıyla Orta Asya'ya geliş ve yayılışı süreçleri değerlendirilmiştir. Budizm, MÖ. 6. yüzyılda Hint yarımadasında ortaya çıkmıştır. MÖ. 3. Yüzyılda ise Orta Asya'ya yayılmaya başlamış ve miladi onuncu asra kadar da Orta Asya'daki gelişim ve değişim süreçlerini tamamlamıştır.

İkinci bölümde Orta Asya'da yer edinen Budizm'in hangi merkezlerde daha çok destekçi bulunduğu, Orta Asya coğrafyası ve halkının bu dine hizmetleri detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Miladi dönem itibarıyla Orta Asya'da büyük bir güce ulaşmış olan Budizm, İpek Yolu'nun da etkisiyle Doğu Türkistan'daki Turfan, Kuça, Hotan, Karaşehir, Kaşgar gibi merkezlerde oldukça yoğun yaşanmıştır. Bu bölgedeki Budist merkezlere dair bilgiler ve Budizm'in bölge kültürüne kattığı zenginlik ve çok sayıda alimin yaptığı çeviriler de ikinci bölümde ele aldığımız başlıca konulardır.

Üçüncü ve son bölümde ise, Orta Asya coğrafyasını ana yurdu kabul eden Türklerin bu dinden etkilenme süreçleri ve Budizm'e desteklerine yer verdikten sonra bu geleneğin Türk kültüründeki yansımalarını ve Türk geleneğine etkilerini aktarmaya çalıştık. Türk-Budist kültürün etkileşimi, Orta Asya coğrafyasının kültürel zenginliğini artırmış, Türk edebi çalışmalarına da yansımıştır. Biz de bu bölümde, İslamiyet öncesi dönemde etkili olan bu dinle kültürümüz arasında bağlantı kurup, günümüzdeki yansımalarını ortaya koymaya çalıştık.

c. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Bu tez, Orta Asya, Budizm ve Türk Kültürüne etkisini kaynakları ışığında tarihsel olarak ele almaktadır. İlk bölüm ağırlıklı olarak Budist tarihi kaynaklarından oluşmaktadır. Hajime Nakamura'nın *Buddha*, Prof. Dr. Ali İhsan Yitik'in *Doğu Dinleri*, Mircea Eliade'nin *Dinler Tarihi*, Edward Conze'nin *Kısa Budizm Tarihi* ve Korhan Kaya'nın *Budistlerin Kutsal Kitapları* isimli eserleri, çalışmamızın birinci bölümünde kullandığımız başlıca kaynaklardır.

İkinci bölümde Orta Asya coğrafyası ve Budist merkezlerle ilişkisini ortaya koyduğumuz için *Türkler Ansiklopedisi* araştırmalarımıza büyük kolaylıklar sunmuştur. Orta Asya'da Budizm ile alakalı incelemelerimizde pek fazla Türkçe kaynak bulunmamaktadır. Ancak Richard E. Emmerick'in *Buddhism in Central Asia*, *Encyclopaedia Religion*'daki *Buddhism in Central Asia* ve Hintli alim Baij Nath Puri'nin *Buddhism in Cental Asia* adlı makalesi bizler için oldukça yararlı tarihsel kaynaklardır. Bunun yanında neredeyse her üç bölümde de yararlandığımız Hans J. Klimkeit'in *Buddhism in Central Asia* makalesi, konuyu bizler için daha da anlaşılır kılan önemli bir kaynaktır.

Son bölümde ise, Türk gelenekleri üzerinden Budizm'i değerlendirdiğimiz için Türkçe kaynakları zengin bir şekilde kullanmaya gayret ettik. Emel Esin'in *Türk Kozmolojisi*, Yaşar Çoruhlu'nun *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Jean-Paul Roux'un *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* ve son olarak da İsmetullah Yesevi'nin *Kul Hoca Ahmed Yesevi* isimli kitapları bizlerin yol haritası oldu.

Türkiye'de Orta Asya'da Budizm ile alakalı çalışmalara çok fazla yer verilmemiştir. Türk-İslam kültürü açısından konunun önemi dikkate alındığında bizi bu tezi hazırlamaya teşvik etmiştir. Kültürümüz açısından oldukça önemli olan Orta Asya coğrafyasının İslamiyet öncesi dönemini inceleyerek ve Budizm ile bağlantısını ortaya koyarak hazırladığımız bu çalışma, umarız ki konunun meraklıları açısından oldukça faydalı olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BUDA VE BUDİZM

1.1. BUDİZM İNANCI

Çalışmanın bu bölümünde öncelikli olarak ele alınacak olan konu Buda'nın doğduğu çevre ve Budizm inancı olacaktır. Konunun içeriği gereği detaylar üzerinde durmadan genel hatlarıyla Budizm inancı ele alınacaktır.

Budizm'in ortaya çıktığı altıncı yüzyıl Hint dünyası Hinduizm'in kutsal kitaplarının sorgulandığı ve değişik felsefi düşüncelerin peyda olduğu bir dönemdi. Bu felsefi dönemde öne çıkan isimlerden biri olan Sidharta Gautama, Hint düşüncesine ve felsefesine karşı farklı bir inanç benimsemiş ve böylece Budizm'in ilk temellerini atmıştır. Buda'nın inanç sistemine göre, insan dışında herhangi bir yaratıcı (tanrı) yoktur. İnsan kendi içinde tanrısını bulur. Bu da zaten Nirvana'dır¹ anlayışıyla hareket eden Buda, öğretisinin temeline Nirvana'ya ulaşmayı koymuştur.

Budizm inancının temelinde herhangi bir tanrı inancı olmadığı için bazı araştırmacıları bu öğretinin bir din mi yoksa felsefi bir inanç sistemi mi olduğu noktasında tartışmalara sürüklemiştir. Kaya'ya göre Budizm kabaca "Buda'nın Düşünce Sistemi ve onu izleyenlerin oluşturduğu dinsel düzen"dir².

Buda, bizce bu öğretiyi geliştirirken bir din ortaya çıkarma amacıyla oluşturmamıştır. Budizm inancıyla onun verdiği mesaj bir yaşam tarzı oluşturmaktır. Bu inançta bir tanrının olmaması bazı teologlarca bu öğretinin bir din olarak kabul görmemesine sebep olsa da bu öğretiyi sadece bir yaşam tarzı olarak kabul etmenin de yetersiz olacağı kanaatindeyiz. Çünkü Budizm inancının bir kutsal kitabının ve mezheplerinin olması ayrıca takipçilerinin bu öğretiyi yaymak için Asya'ya ve Uzak Doğu'ya gitmesi bizce bu öğretiyi sadece felsefi bir yaşam tarzı olarak atfedilmesinden çok daha öteye taşımaktadır. Bu sebeple Budizm'i bir din olarak nitelendirmemizin daha uygun bir ifade olduğunu düşünüyoruz.

¹ Walter Ruben, "Eski Metinlere Göre Budizm", çev. Lütfü Bozkurt, Okyanus Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2000, s. 7.

² Korhan Kaya, **Budistlerin Kutsal Kitapları**, İmge Yayınları, 1. Basım, Ankara, 1999, s. 17.

Konuyu daha derinden değerlendirebilmemiz için önce Buda'nın doğduğu çevre ardından da bu öğretinin temelleri ele alınacaktır.

1.1.1. Buda'nın Doğduğu Çevre

Hint dinlerinden biri olan Budizm, M.Ö. VI. yüzyılda Hindistan'ın kuzeyinde ortaya çıkmıştır.³ Kurucusu *Sidharta Gautama*'nın (563-483) öğretileriyle şekillenmiş olan bu din, zamanla evrensel bir nitelik kazanmıştır.⁴ Buda ismi ise *Siddharta*'ya sonradan verilmiş olup, “*aydınlanmış, Nirvana'ya ulaşmış*” manasına gelmektedir.⁵

Buda'nın doğduğu VI. asır birçok dini hareketin aynı anda yaşandığı bir dönemdi. Hindistan'da kendilerine sramana ya da samana (dünyadan yüz çeviren keşişler) denilen birçok din adamı, kendi düşünce ve öğretilerini insanlara yayarak belirli bir kitle oluşturmuş ve felsefi-dini okullar kurmuştur.⁶ Bu dönemde doğan Buda, Hint Vedalarına karşı çıkmış ve farklı bir öğreti ortaya koymuştur. Budizm dininin ortaya çıkmasındaki asıl sebebin Hinduizm'e olan bir tepki olduğu, birçok alim tarafından kabul edilen bir görüştür.⁷

Hint kültürü içinde doğan Buda, kültüründe hâkim olan Brahman şekilciliğine ve kast sistemine karşı çıktı. Hinduizm'in bazı kurallarını oldukça katı buldu. Çünkü insanlar arasında sınıf ayrılığına sebep olan ve eşitsiz yaşam tarzını barındıran Brahman kültürü Buda'ya oldukça ters düşmüştü. Bu sebeple Buda, takipçileri tarafından *Buda Dharma* (Buda'nın şeriatı), *Buda Vacana* (Buda'nın sözleri), *Buda Sasana* (Buda'nın öğretileri ve Mesajı) olarak tanımlanacak olan bir öğreti geliştirdi.⁸ Genel olarak ifade edilecek olursa Buda, *Bilgelik/Hikmet* ve *Şefkatin Orta Yolu* olarak adlandırılacak bir yeni bir inanç sistemi kurdu. Bu sebeple bu öğretiye *Orta Yol Doktrini* de denilmektedir.⁹ Budizm, temelde Hint dini öğretisine karşı olsa da

³ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara, 2016, s. 233.

⁴ Ali İhsan Yitik, **Doğu Dinleri**, İsam Yayınları, İstanbul, 2014, s. 81

⁵ Küçük, s. 233.

⁶ Serkan Derin, **Tasavvuf ve Budizm'in Ortak Dili**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2018, s. 43.

⁷ Günay Tümer, "**Budizm**", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/budizm>. (25.05.2021).

⁸ Derin, s. 42.

⁹ Küçük, s. 235.

bazı ahlaki kuralları Hinduizm'den çok farklı değildir. Doğruluk, hoşgörü, gerçek ve hepsinden ziyade saldırgan olmamak hem Hinduizm hem de Budizm için ortak olan ahlaki ilkelerdir¹⁰. Buda'nın çoğunlukla karşı çıktığı Hint Vedalar'ı ve kast sistemidir.

Budizm'in kurucusu Buda'dır ancak o, hiçbir zaman kendini tanrı ya da peygamber olarak görmemiş, tanrı ve yüce varlık fikirlerine uzak kalmıştır.¹¹ Yani Buda, bu dini hareketin sadece başlatıcısıdır, onun peygamberlik gibi bir iddiası hiç olmamıştır.

Buda, soylu bir aile olan *Şakya* kabilesinin üyesidir. Bu sebeple Sidharta, “Şakya'nın Piri” anlamına gelen *Şakyamuni* olarak da bilinmektedir. Daha batıda ve günümüz dünyasında ise o, Buda olarak bilinmektedir.¹² Buda ile ilgili en çok bildiğimiz rivayet bu şekildedir. Ancak onunla ilgili başka efsaneler de vardır. Asvaghosa'nın Buda ile ilgili rivayeti şu şekildedir:

Buda insan olarak doğmadan önce Veda Tanrılarının yaşadığı 33'üncü Tuşita (Tushita) cennetinde yaşamaktaymış. Bu sırada kendisine gelen bir esinle yeryüzünde insan olarak doğmak zorunda olduğunu anlamış. Ayodhya'da denilen yerde hüküm süren İkshauaku sülalesinin bir kolu olan ve Kşatriya kastına bağlı Siddhona ailesinin bir bireyi olarak doğmağa karar vermiş¹³.

Başka bir efsane ise, Siddharta'nın anne ve babasının hiç çocuğu olmadığı, Buda'nın annesi Mâya'nın bir gece rüyasında beyaz bir filin yan tarafından girdiği, kahinler ve rüya yorumcularının da bunun gelecekte doğacak olan “Buda” olarak yorumladığıdır¹⁴. Budist mitolojide bizim bildiğimiz üzere anlatımlar bu şekildedir. Ancak çoğunluk alimlerin kabul ettiği görüşe göre Buda, normal bir insan olarak dünyaya gelmiş, bulunduğu çevredeki din anlayışını katı bulmuş ve kendisi ayrı bir doktrin oluşturmuştur. Bu oluşturduğu doktrin (öğreti), takipçileri tarafından da günümüz Dünya Dinleri arasına girmiştir.

Buda'nın yaşamı, en eski Hint dillerinden olan Pali dilinde yazılmış, kapsamlı kanonik metinlerde anlatılmıştır. Kanon'a göre, Buda'nın doğum yeri Hindistan ve Nepal sınırlarındaki küçük Kapilavastu şehri yakınlarındaki Lumbini'dir. O yirmili yaşlarda saraydaki yaşamından kendi özünü bulmak amacıyla vazgeçmiştir. Acılara,

¹⁰ D. S. Sarma, **Hint Dini Tarihine Giriş**, çev. Fuat Aydın, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005, s. 26.

¹¹ Derin, s. 42.

¹² İlhan Güngören, **Zen Budizm Bir Yaşama Sanatı**, Yol Yay., Yedinci Baskı, İstanbul, 2016, s. 76.

¹³ Ruben, s. 81.

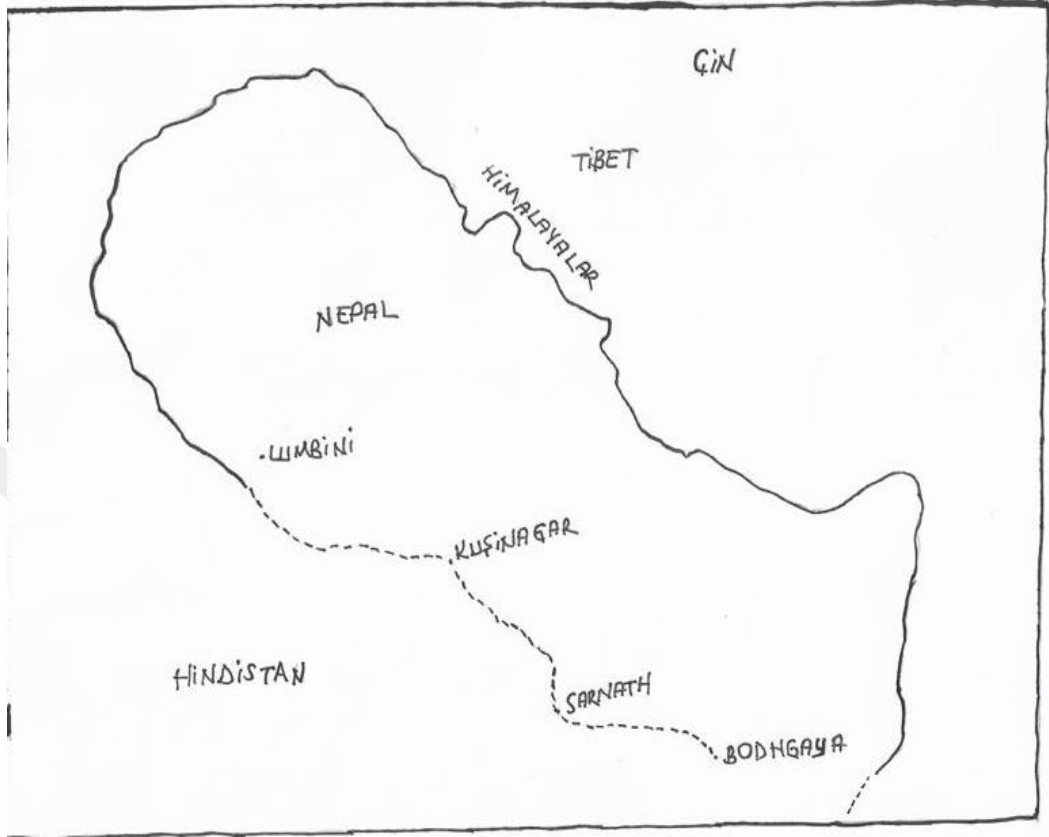
¹⁴ Kaya, s. 16.

hastalığa, yaşlılık ve ölüme tanıklık ettikten sonra aydınlanmayı aramak için doğup büyüdüğü sarayı terk etmiştir. O Bodh Gaya'da *bodhi* (incir) ağacı altında aydınlanmaya erişmiş ve Sarnath'da (Benares-Varanasi) ilk vaazını vermiştir. Geriye kalan yaşamını da gezerek, öğreterek ve Budizm'i yayarak geçirmiştir.¹⁵ Buda, Sarnath'daki vaazında takipçilerine şunları söylemiştir: "*Doğmak acıdır, yaşlılık acıdır, hastalık acıdır. Ölüm acıdır, seilmeyenle birleşmek acıdır, seilenden ayrı kalmak acıdır. İstedğini elde edememek acıdır...*"¹⁶ Buda'nın bu sözlerinden anladığımıza göre Buda, inancının temelinde acıyı yok etme yollarını aramıştır. Öğretisinin temeline de insanın dünya zevklerinden ve acıdan uzaklaşarak mutluluğa ulaşmayı koymuştur. Bu mutluluğa insanın ancak Sekiz Dilimli Yolu takip ederek ulaşılacağını söyleyen Buda'nın en önemli öğretilerini konumuzun daha net anlaşılması açısından ayrı bir şekilde değerlendirdik.

¹⁵ Güngören, s. 76-77.

¹⁶ Ruben, s. 9.

Şekil 1: Haritada Buda'nın Doğum Yeri, Ölüm Yeri Kuşinagar, İlk Vaazını Verdiği Yer Olan Sarnath Ve Aydınlanmaya Ulaştığı Yer Olan Boghgaya Yer Almıştır

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Buda'nın acıları yok etme yolunu ve esasında Budizm'i anlamak için Budizm'in temel inanç sistemini ayrıca ele almamız gerekmektedir.

1.1.2. Budizm'in Temel Prensipleri

Budizm'in Temel Prensipleri adı altında değerlendireceğimiz konular Budizm'de tanrı algısı, Triratna, Dört Temel Hakikat ve Samsara, Sekiz Dilimli Yol, Yoga-Meditasyon ve Nirvana'dır.

1.1.2.1. Budizm'de Tanrı Algısı

Buda, inancının temeline hiçbir zaman bir ilahi bir yaratıcıyı koymamıştır. Yani temelde Budizm'de herhangi bir tanrı inancı yoktur. Çünkü Buda, bu tarz gaybi

(bilinmez) konularla uğraşmamış, insanın bu dünyadaki mutluluğunu önemsemiştir. Buda, hiçbir zaman tanrıyı reddeden ifadeler kullanmadığı gibi Buda'nın tanrıyı kabul ettiğine dair bilgilere de ulaşılmamıştır. Bu sebeple onun tanrı görüşü hakkında net bir şey söylemek pek mümkün görünmemektedir. Buda'ya göre, bu dünyada insan zaten Nirvana'ya ulaşırsa kendi içerisinde tanrıyı da bulabilir. Buda, tanrıyı dışarıda bir güç olarak değil, insanın özünden bir parça olarak görmekte bu sebeple tanrı yerine Nirvana konusuna ağırlık vermektedir¹⁷. Ancak Buda'nın ölümünden sonra yaşanan fikir ayrılıkları neticesinde mezhepler oluşmuş ve bazı mezhepler Buda'yı tanrılaştıracak kadar ileri gitmişlerdir.

1.1.2.2. Triratna

Budizm'de iman, üç esasın tekrarıyla yapılmaktadır. Kısaca Budist amentüsüdür. Buna Triratna (üç cevher) denilmektedir. *Triratna*: Buda, Darma (*dharma* -öğreti), Şanga (cemaat) olmak üzere üç kelimenin tekrarlanmasıyla olur. Anlamı; “Buda'ya sığınırım, Darma'ya sığınırım, Şanga'ya sığınırım” olarak tercüme edilir.¹⁸ Budist olmanın şartı bu iman esaslarını kabul etmektir. Bunlardan biri dahi söylenmez ise o kişi Budist sayılmaz. Kısaca Triratna, İslam'daki imanın esasları olarak değerlendirilebilir.

1.1.2.3. Dört Temel Hakikat

Buda, öğretisinin esasında acıyı tanımlamış ve bunlardan kurtuluş için *Dört Soyulu Gerçek* (Dört Temel Hakikat) ortaya koymuştur:

- a. İnsan doğası hastalık, ıstırap, yaşlılık, ölüm gibi konulara maruzdur. Bu sebeple de acı çeker. (*Dukkha*)
- b. Bu acının kaynağı dünyalık istek ve arzulardır. (*Samudaya*)
- c. Bu acıya son vermek için dünyalık bütün istek ve arzulardan uzak kalmak gerekir. (*Nirodha*) Bu da Samsaradan kurtulmakla mümkün olur.

¹⁷ Cemil Kutlutürk, “Hint Dinleri”, **Dünya Dinleri**, ed. Şinasi Gündüz, Milet Nihal Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 200.

¹⁸ Yitik, s. 59.

d. Nirvana'ya ulaşabilmek için ise Buda'nın sekiz dilimli yolunu takip etmek gerekmektedir. (*Magga*)¹⁹

Bu dört temel hakikatte Buda, ilk önce insanın acı ve kederlerle dolu olduğunu (*dukkha*) dile getirmiş ve bunun insan hayatında sürekli bir şekilde devam ettiğinden bahsetmiştir. Çünkü varoluşun temelinde acı ve ıstırap vardır. İnsan bu acı ve ıstıraplardan kurtulmazsa ömür boyu mutsuz olur. Bu sebeple hastalık²⁰ acilen iyileştirilmelidir. Bu hastalık *Samyutta Nikaya*'da şu şekilde ifade edilir:

*Yaşamdaki en temel gerçek ıstıraptır. Doğum ıstırapla olur, yaşlanmak ıstıraptır, hastalık, ölüm ıstıraptır. İstemediğimiz, tiksindiğimiz şeylerden kurtulamamak, sevdiğimiz, istediğimiz şeylere sahip olamamak ya da onları yitirmek ıstıraptır.*²¹

Yaşamımızın bir parçası olan acının sebebi, dünyalık her türlü istek ve arzulardır (*Samudaya*). Yani insan acı çeker bunun da sebebi dünyaya bağlanması, zihnini bu dünyadan arındırmamasıdır. Birey acilen zihnini arındırmalıdır. Bu sebeple üçüncü temel hakikat olan *Nirodha* aşamasında Nirvana'ya ulaşmak arzulanır. Nirvana, bütün bağılıklardan, bütün acılardan kurtulmanın yeridir. Nirvana'ya nasıl ulaşılacağı konusu da dört temel hakikatin dördüncü ve son basamağını oluşturmaktadır. Yani birey *Magga* basamağında Sekiz Dilimli Yolu takip ederek Nirvana'ya erişir ve sonsuz mutluluk ve huzura kavuşur. Bu sebeple Sekiz Dilimli Yol Nirvana'ya ulaşmak için en önemli ilkelerdir.

1.1.2.4. Sekiz Dilimli Yol

Budizm'de Sekiz Dilimli Yol olarak bildiğimiz Buda'nın Nirvana'ya ulaşma sürecindeki esasları şu şekildedir.

- a. Doğru anlayış ve kesin iman (*Samyag-drsti*)
- b. Doğru karar ve kararlılık (*Samyag-samkalpa*)
- c. Doğru konuşma ve Yerinde söz (*Samyag-vac*)
- d. Doğru hareket ve Sâlih amel (*Samyag-karmanta*)

¹⁹ Kaya, s. 22.

²⁰ Dört Temel Hakikat, Hint tıbbındaki hastalığa tanı koyma ve tedavi sürecine benzetilmiştir. Bu sebeple bu hastalığa *dukkha* denilmiştir. Hammet Arslan, **Hint Dinlerinde Bir Arınma ve Aydınlanma Yolu Olarak Yoga**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013, s. 179.

²¹ Güngören, s. 85.

- e. Doğru meslek (*Samyag-ajiva*)
- f. Doğru çaba ve Sürekli gayret (*Samyag-vyayama*)
- g. Doğru dikkat ve Derin tefekkür (*Samyag-smrti*)
- h. Doğru konsantrasyon ve Hakikî meditasyon (*Samyag-samadhi*)²²

Sekiz Dilimli Yol, kendi içerisinde üç ana konuda incelenmiştir: *Sila* (Ahlak), *Samadhi* (Meditasyon), *Panna* (Hikmet). Panna, Sekiz Dilimli Yolun ilk iki ilkesini oluşturur ve erdemlilikle ilgilidir. Panna bölümünde Dört Temel Hakikati kavrama ve eşyanın mahiyetini anlama kısmı vardır. Yani imanlı kişi ne yapmak istediğini bilir. Sila aşaması ise sonraki gelen diğer üç ilkedен oluşmaktadır. Bu bölüm davranışlarla ilgilidir. Birey bu kısımda kötü işlerden, dünyalık zevk ve sefadan uzak kalır ve artık ahlaken olgunlaşmaya başlar. Samadhi ise son üç safhadır. Bu kısım vecd-yoga ile ilgilidir. Ahlaken olgunlaşan birey artık zihnini kontrol edebilir ve arındırabilir²³. Eliade'nin *Yoga* kitabından edindiğimiz bilgilere göre bu konu şu şekilde geçmektedir: “*Buda, Yoga zemininde yetişmiştir; oraya hangi yenilikleri aktarmış olursa olsun, düşüncesi Yoga kalıbı içinde şekillenmiştir*”.²⁴

Yoganın amacı çilecinin bilincini yeniden yapılandırmak ve Nirvana'ya ulaştırmaktır. Zihnin kontrolü, ahlaki ve manevi zenginliği de beraberinde getirir. Zihne hâkim olmak bütün güç, acı ve hazlarıyla dünyaya hâkim olmaktır²⁵. Ayrıca Nirvana'ya giden bu yolda çileci mucizevi güçler de edinebilir²⁶. Yoga ile bilincini saf haline getiren birey artık aydınlanmaya (Nirvana'ya) hazırdır.

1.1.2.5. Nirvana

Kurtuluş, insanın öldükten sonraki yaşamı için sürekli merak edilen konulardan biri olmuştur. Bu sebeple dinlerin birçoğunda kurtuluş en önemli konulardan biridir. Örneğin; kurtuluş İslamiyet'te cennete gitmek iken, Budizm'de Samsaradan (doğum-ölüm çarkı) kurtulmaktır. Çünkü Budizm'e göre insan doğduğu andan itibaren acı çeker ve bu acıları sürekli bir döngü içerisinde devam eder. Bu

²² Arslan, ss. 180-181.

²³ Arslan, s. 182.

²⁴ Mircea Eliade, **Yoga**, çev. Ali Berktaş, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 152.

²⁵ Arslan, s. 184.

²⁶ Eliade, s. 164.

acılardan kurtuluş ise, Sekiz Dilimli Yol'u takip etmek ve Nirvana'ya ulaşmakla mümkün olur²⁷.

Sanskritçe “üfleyip söndürmek, esaretten kurtulmak” anlamına gelen Nirvana'nın terim anlamı, “kişinin doğum-ölüm girdabından, dolayısıyla bunun sebep olduğu her türlü acı ve kederden kurtulup mutlak aydınlanmaya kavuşması” demektir²⁸. Yani Nirvana'ya ulaşan birey artık acı çekmez ve huzura kavuşur. Budizm öğretisinin asıl amacı da budur.

Aktardığımız üzere Budizm'e göre insan doğası gereği acıyla doğar. Bu acıların var olmasının sebebi cehalettir. Cehaletin Sanskritçe dilindeki ismi *Avidya*'dır. Cahillik sebebiyle insan dünyaya meyleder bu da beraberinde acıyı doğurur. Sanskritçe *dukha*, Palice *dukkha* anlamına gelen acının yok edilmesi, ortadan kaldırılması için aydınlanma ve beraberinde getirdiği Nirvana şarttır. Arslan'ın kitabından elde ettiğimiz bilgilere göre Nirvana, açgözlülük, nefret ve vesvese gibi üç kötülüğün ortadan kaldırılmasıyla mümkün olur²⁹. Buda'ya göre, Nirvana'ya sadece bilgili (hikmet sahibi) insanlar ulaşabilir. Cahil insanlar Nirvana'ya ulaşamaz ve acılarını yok edemez. Bu sebeple de sürekli Samsarada takılı kalır. Bunun olmaması için birey, öncelikle cehaletten sıyrılmalı, Dört Temel Hakikati kavramalı ve Sekiz Dilimli Yolu uygulamalıdır. Çünkü gerçek kurtuluş ancak Nirvana'ya ulaşarak mümkün olur.

1.1.3. Buda'dan Sonra Budizm

Buda yaşadığı dönem boyunca fikirleriyle, felsefesiyle ve münzevi yaşantısıyla pek çok kişiye ilham olmuştur. Ancak Budizm öğretisi bir din olarak Buda'nın ölümünden sonra şekillenmiştir. Buda'dan sonra konsiller yapılmış, farklı ekoller oluşmuş ve Budizm artık dışarıya açılmış ve yayılmaya başlamıştır. Buda'dan sonra yapılacak olan ilk şey Buda'nın müritleri tarafından yapılacak olan konsillerdir.

²⁷ Yitik, s. 102.

²⁸ Ali İhsan Yitik, “Hinduizm”, **Yaşayan Dünya Dinleri**, ed. Şinasi Gündüz, 4. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s. 282.

²⁹ Arslan, s. 210.

1.1.3.1. Budist Konsiller

Buda'nın 483 yılında vefatından (genel kabul edilen tarih budur) sonra onun öğrencileri hem Buda'nın sözlerinin kaybolmaması hem de bazı konularda tartışmak üzere toplantı yapmışlardır. Budist konsiller adını verdiğimiz bu toplantılar, başlarda sorunsuz sonuçlanmış ancak ileride görüleceği üzere bazı fikir ayrılıklarına sebep olmuş ve mezheplerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Burada temel alacağımız üç büyük konsil olacaktır. Dördüncü büyük konsilin Kuşhanlar zamanında Kanişka tarafından düzenlendiği söylenmektedir ancak kesinlik değeri taşımadığı için Budist konsiller bölümünde ele almayıp Kuşhanlar ile ilgili bölümde yer vermeyi uygun gördük.

1.1.3.1.1. Rajgir (Racagriha) Konsili

Buda'nın ölümünden çok kısa bir süre sonra V. yy'da Buda'nın öğrencileri Rajgir'de bir araya geldiler ve Buda'nın sözlerinin derlenip toparlanması kararını aldılar. Budist kutsal metinleri *Vinaya* ve *Sutta Pitaka* bu konsilde kaleme alınmıştır. Bu konsilde rahipler herhangi bir fikir ayrılığı yaşamamışlar ve toplantıyı konsilin amacına uygun bir şekilde sonlandırmışlardır.

1.1.3.1.2. Vaişali Konsili

İkinci büyük konsil olan Vaişali Konsili, birinci konsilden yaklaşık bir yüzyıl sonra toplanmıştır. Bu konsil, ilk konsilden ayrılmış ve bazı fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Keşişlerin uyması gereken bazı kurallar belirlenmiş ancak geleneğe bağlı olanlar ve öğretide bazı değişiklik yapmak isteyenler iki gruba ayrılmış ve Hinayana ve Mahayana gibi mezheplerin ilk tohumları atılmıştır.

1.1.3.1.3. Pataliputra Konsili

Üçüncü büyük konsil olan Pataliputra Konsili, üçüncü yüzyılda Hindistan'daki Mauryan Krallığı'nın yöneticisi Kral Aşoka tarafından düzenlenmiştir. Atalarının Brahman inancına rağmen Aşoka, bir sefer sırasında

savaşçı kimliğinden ötürü büyük pişmanlık duymuş ve Budizm’e meyletmıştır. Koyu bir Budist olan Aşoka, kimsenin yapamadığını bu konsilde yapmış ve Budistlerin kutsal kitapları olan *Tripitaka*’yı hazırlatmıştır. Bu olay, Budizm için Buda’nın ölümünden sonra gelen en önemli iştir³⁰. Çünkü bir dini temsil eden bir kutsal kitabın olması o dini daha kutsal ve kabul edilebilir kılmaktadır. Bu da Budizm’in bir din olarak öne çıkmasının önünü oldukça açmıştır.

Budist konsillere burada kısaca yer verdikten sonra konsilde yaşanan fikir ayrılıklarının sonucu olarak ortaya çıkan Budist mezhepler de konumuz açısından oldukça önemlidir.

1.1.3.2. Budist Mezhepler

Buda’nın ölümünden sonra toplanılan ikinci konsilde bazı fikir ayrılıklarının yaşanması gelenekçiler ve yenilikçiler arasında fikir ayrılıklarına sebep oldu. Bu fikir ayrılıkları miladi dönemden itibaren bazı Budist mezheplerin oluşmasına zemin hazırladı. Bizim burada ele alacağımız üç büyük mezhep olan Hinayana, Mahayana ve Vacrayana (Ezoterik Budizm) mezhebi olacaktır.

1.1.3.2.1. Hinayana Budizm’i

Hinayana Budizm’i, Budizm’in en eski mezheplerinden biridir. Bu ekolün ne zaman ortaya çıktığı günümüz tarihçileri arasında da “bilinmez” olarak değerlendirilmiştir. Ancak tahminler MÖ. 2. yy. olduğu yönündedir. Vaişali konsilinde bazı fikir ayrılıklarının yaşanması, gelenekçi ve yenilikçiler arasında fikir ayrılıklarına sebep olduğundan ve mezheplerin ilk tohumlarının atıldığından yukarıda bahsedildi ancak bu bilgi, mezheplerin tam ortaya çıktığı tarihi belirlemek için yeterli değildir.

Hinayana Budizm’inin takipçileri kendilerini “atalarının yolundan gidenler” anlamında *Theravada* olarak tanıtmışlardır. Bu sebeple Theravada mezhebi olarak da bilinir. Hinayana, Mahayanacı Budistler tarafından ise “küçük araç” olarak nitelendirilmiştir.

³⁰ Ruben, ss. 10-11.

Mahayana gelişme ve yenilenme yolunda ilerlerken Hinayana kendi eski öğretisi içerisinde kalmaya devam etmiştir. Bu mezhep adını “atalarının yolundan gittiklerini ve eski kafalı olduklarını” iddia eden Mahayanacılardan almıştır. Ancak Hinayana mezhebinin içinde de birtakım değişimler olmuştur. Mahayana’nın etkisi onlara da geçmiş, Hinayanacılar da yeni öğretiler geliştirmeye başlamışlardır. Hinayanacılar için “tam anlamıyla geçmişin izlerini taşımakla beraber yeniliklerin de etkisi altında kaldıklarını” söylemek en çok kabul edilen görüşlerden biridir. Ancak M.Ö. ikinci yüzyılda ortaya çıktığı düşünülen bu ekolün bazı takipçileri kendilerini en eski ve orijinal mezhep olarak tanımladıkları için onlara göre kendileri dışındaki hiçbir mezhep Budizm’in gerçek takipçisi değildir. Koyu Hinayanacıların en belirgin özellikleri, *ferdi kurtuluş öğretisi*, *arhat anlayışı* ve *maitreya inancı*³¹’dır.

Yukarıda saydığımız ferdi kurtuluş öğretisi, arhat anlayışı ve maitreya inancı birbiriyle bağlantılı konulardır. Çünkü hepsinin temelinde Buda’nın misyonu vardır. Arhat³² inancı, Hinayana mezhebinin temelini oluşturmaktadır. Budizm’in ilk zamanlarında aydınlanma yolunu amaç edinen ve kendini dharma’ya adan kişiye *arhat* denilmektedir. Gotama Buda zamanında da arhatlar, dharma yolunu arayan kimseler olarak bilinmektedir. Buda da zaten temelde kendini bu arhatlardan ayrı tutmaz. Birçok yerde özellikle Buda’nın ilk vaaz verdiği yer olan Varanasi’de Buda, kendisiyle beraber altı arhattan daha bahseder³³. Bütün bu arhatların hepsi de daha sonra yorumcular tarafından geçmişin yedi Buda’sı olarak adlandırmışlardır.

Ferdi kurtuluş öğretisi de arhat inancıyla bağlantılıdır. Hinayana’da her arhat Nirvana’ya ulaşma yolunda tektir. Kendi kendilerine Nirvana’ya ulaşırlar. Onları Nirvana’ya götürecek bir aracı yoktur. Aydınlanmaya bireysel olarak ulaşırlar.

Hinayana’da arhatlık mertebesine ulaşan kişi eski yaşadığı zevkli ve sefa dolu yaşamına dönemez ancak günlük faaliyetlerini sürdürerek cemaatin ilke ve kurallarına uyar. Arhat, dünyalık bütün bağımlı şeylerden uzak kalıp kendi zihnini arındırmalıdır. Arhatlık mertebesi herkesin isteyerek ulaşabileceği bir merteye de değildir. Ancak Muhterem Üstat (Buda) kabul ederse arhatlık mertebesine

³¹ Hüsamettin Karataş, “Sakyamuni Buda’nın Tarihsel Kişiliği ve Öğretisinin Yeni Bir Din Haline Geliş Süreci”, **Dini Araştırmalar**, Cilt 16, Sayı: 42, 2013, s. 137.

³² Pali dilinde *arahat* olarak bilinmektedir. Buda’nın sıfatlarından biridir. Nakamura, s. 550.

³³ Hajime Nakamura, **Buddha**, çev. Zeynep Seyhan, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2012, s. 250.

ulaşılyordu. Buda'nın hayatına dair en kapsamlı eserlerdeki anlatılardan ilk olarak bu şekilde bir anlam çıkmaktadır. Buda'dan sonra da arhat olmak isteyen birey, ruhban sınıfından değilse mümkün değil arhat sayılamazdı. Arhat olmanın en büyük şartı, bireyin evinden ayrılıp, dilenci rahipliği seçip, huzurlu bir biçimde aydınlanmasıydı. Bunun da sebebi Buda'nın da evini terk edip, aydınlanmayı araması ve aydınlanmaya bu şekilde ulaşması olarak kabul edilmektedir³⁴. Arhat aydınlanmaya ulaştıktan sonra ise manevi güçler kazanır ve doğum-ölüm döngüsünden sonsuza dek kurtulur³⁵. Arhat inancı en genel olarak bu şekilde yorumlanabilir.

Hinayana'da Maitreya³⁶ inancı ise temelden beridir vardı. Çoğu yerde geçmişin yedi Buda'sı ve geleceğin Buda'sı Maitreya kavramı vardır. Yani Budizm'in ilk başlarında da Maitreya kavramı biliniyordu. Ancak Maitreya'ya bir bodhisatva olarak bakılması ve Buda'nın gelecekte bir mesih olarak ortaya çıkacağına inanılması daha çok Mahayana mezhebinde ön plana çıkmıştır.

Hinayana mezhebinin katı dini tutumlarına rağmen bazı taraflarca öğretilde yenilik yapılmak istenmiştir. Ancak bu yeniliğe bütün Hinayana takipçileri olumlu yaklaşmamış bundan dolayı bu mezhepte farklı yorumlar ortaya çıkmıştır.³⁷ Hinayana mezhebine bağlı bazı yorumcular metinlere farklı yorumlar da katmışlar ve Buda'nın hayatını anlatan eserler ortaya koymuşlardır.

Catakalar (Jatakas)

Catakalar, kısaca Buda'nın hayatını anlatan masalımsı öykülerdir. Buda'nın geçmiş hayattaki yaptıklarını, söylediklerini “evvel zaman içinde” kalıbında anlatan bu öykülerde dikkat çeken bir özellik ise, Bodhisattvalara burada da değinilmesidir. Bu öykülerde Buda, aydınlanmaya ulaşana kadar bir Bodhisatva yani aydınlanmak üzere olan kişiydi. Bütün masallar Buda'nın bu özelliğini anlatmaktadır³⁸.

Catakalarda da Mahayana'daki gibi ermişler (*arhats*) geride kalmış, ileride dünyaya yeniden gelecek olan Maitreya Buda konusu daha çok önem kazanmaya başlamıştır. Bu da Hinayana'nın kendi özünden, öğretisinden ödün vermesi demektir.

³⁴ Nakamura, s. 340.

³⁵ Güngören, s. 103.

³⁶ Digha Nikaya'da Metteya (Maitreya) adlı bir arahatın tam aydınlanmış Buda olarak gelecekte ortaya çıkacağından bahsedilir. Ayrıca bkz: **Digha Nikaya**, 26- Cakkavatti-Sihanada Sutta, s. 23.

³⁷ Conze, s. 74.

³⁸ Kaya, s. 73.

Başta söylenildiği üzere bu yenileşme düşüncesine koyu Hinayanacılar karşı çıkmış, yeni söylemlerin hepsini saçmalık ve safsata olarak değerlendirmişlerdir.³⁹

Abhidharma

Abhidharma grubu, yeniliklere açık olmayan, eski öğretide hiç değişiklik yapmadan öğretiyi birebir kabul etme yolundaki felsefelerinde kalmaya devam etmiştir. Burada iki felsefe grubu göze çarpmaktadır: *Sarvastivada* ve *Theravada*. Sarvastivada, konumuz açısından da önemli olan Kandeher (Gandhara), Orta Asya, Tibet ve Çin’de oldukça fazla takipçi bulmuştur⁴⁰. Hinayana Budizm’i, Orta Asya ve Çin gibi ülkelerde daha çok Theravada ya da Sarvastivada olarak bilinmektedir.

Abhidharma grubunda yazılmış birçok çalışma mevcuttur. Bunlar arasında en önemlilerinden biri Vasubandhu’nun yazdığı Abhidharma-koşa (*Abhidharmakosa*)’dır.⁴¹

Hinayana mezhebinin gelişim süreci bu şekildedir. Bireysel kurtuluşu savunduğu için pek yayılamamış olan bu mezhep bugün daha çok Seylan, Birmanya, Tayland, Vietnam gibi güney ülkelerde yayılmıştır⁴². Bu sebeple bu mezhep, *Güney Ekolü* olarak da bilinmektedir.

1.1.3.2.2. Mahayana Budizm’i

Budizm’in diğer önemli mezheplerinden biri de Mahayana mezhebidir. Kendilerini “Büyük Araç” olarak tanıtan Mahayanacıların tam olarak ortaya çıktığı tarih bilinmemekte, miladi dönemle birlikte ortaya çıktıkları tahmin edilmektedir.

İsa’nın doğumuna yakın Hindistan’da Büyük Araç adıyla bir ekol yaygınlaşmaya başladı. Bu ekol, zamanla eski öğretiyi geliştirip, değiştirmeye yönelik bir yol izledi. Bireyin kendi kurtuluşunu değil, başkasının da kurtuluşunu amaçlayan bu ekol, ayrıştırıcı değil birleştirici olması bakımından Budizm’in en yaygın mezhebidir.

³⁹ Conze, s. 76.

⁴⁰ Kaya, s. 172.

⁴¹ Conze, s. 77.

⁴² Küçük, s. 286.

Mahayana Budizm'inin temel felsefesi şudur: Eski öğreti, günümüzdeki yeniliklere ayak uyduramayıp hep geride kalma tehlikesiyle baş başadır. Bu da öğretiyi yok oluşa götürmektedir. Bunun için yenilenme ve gelişme şarttır. *Dharma*⁴³'nın yeni bir felsefeye dönüşmesi gerekmektedir. Bu sebeple bu ekolün savunucuları her alanda yenileşmeye çalışmışlardır. Ancak Mahayanacılar sadece yenileşmekle yetinmemişler bazı gelenekleri ve düşünceleri de değiştirmişlerdir. Buda ile alakalı bir sürü efsane uydurmuşlar, Buda'ya ait olmayan sözleri ona atfedip kitaplaştırmışlardır. Hatta bazı Mahayana yazarları, Buda hayattayken onunla tanışıp görüştiklerini, ondan öğretiyi öğrendiklerini iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir.

Mahayana'nın Budizm'inin en göze çarpan kavramlarından birisi *Bodhisatva*⁴⁴'lar olmuştur. Budizm'in ilk zamanlarındaki ermişler (*arhats*) sadece bireysel kurtuluşu amaçlayan bilgeliği arıyorlarken, Mahayana'daki Bodhisatvalar, diğerkâmlık anlayışı içerisinde olmuşlardır. Hinayana'daki arhatları ise bencillikle suçlamışlardır. Mahayana Budizm'indeki Bodhisatvalar, kendilerinden çok başkasının kurtuluşunu amaç edinme özelliklerinden ötürü de oldukça ilgi görmüşlerdir.⁴⁵ *Vajracchedika Sutra* Bodhisatva'yı şu şekilde tanımlar:

*Her Bodhisatva zihnini öyle eğitmelidir ki şöyle düşünebilsin: Ne türden olursa olsun, tüm duyarlılığı olan varlıklar benim çabamla Nirvana'nın sonsuz özgürlüğüne ulaşabilmelidir. Çünkü, sayısız sayılamayacak kadar çok varlık kurtuluşa ulaşmadıkça hiçbir varlık kurtuluşa ulaşmış olamaz. Niçin bu böyledir Subhuti? Çünkü hiçbir Bodhisatva, gerçekten bir Bodhisatva'ysa bir benlik kişilik, bütünden kopuk, ayrık bir bireylik savında olamaz da ondan.*⁴⁶

Yani Mahayana Budizm'inde bireysel kurtuluş değil tüm insanlığın kurtuluşu amaçlanmaktadır.

Mahayana Budizm'inin temel ilkelerinden birisi de var olan her şeyin özünde Buda yaradılışında olduğu inancıdır. Aydınlanma için de aslında Buda yaradılışında olduğumuzun farkına varmamız yeterlidir. Yani Buda'lık aydınlanma sonucu değil de varoluşun bir niteliği, benliğimizde olan bir ilke olarak değerlendirilmelidir. Bu

⁴³ Dharma: öğreti.

⁴⁴ Bodhisatva: aydınlanmayı arayan kişidir. Gökten inen Şakyamuni'ye aydınlanmayı aradığı için Bodhisatva denilmiştir. Mahayana Budizm'inde de aydınlanmayı arayan, insanlığı kurtuluşa götüren, tüm insanlık kurtulmadıkça aydınlanmaya ulaşmayacak olan kimsedir. Nakamura, s. 41. Bodhisatva sözcüğünün sözlük anlamı *sattva*, yani bilge (*bodhi*) olan kimsedir. Kendini önemsemeyen, kendini bütün insanlığın hizmetine adanmış kimse olarak daha çok bilinir. Güngören, s. 104.

⁴⁵ Edward Conze, **Kısa Budizm Tarihi**, Yol Yayınları, 2005, s. 59-75.

⁴⁶ Güngören, s. 105.

anlayış da zamanla tanrılaştırılmış Buda anlayışına dönüştü. Buda'nın uyanma, aydınlanma yolunu gösteren öğretisi tanrılı, melekli, ödüllü, cennetli bir din haline geldi⁴⁷. Oysa Mahayana'nın amacı bu değildi. Zaten Buda'nın bu şekilde tanrılaştırılmaya başlama düşüncesi daha sonraları oldu. Bunun da sebebi Buda gibi yüce bir insanın bu dünyadan ermiş, gitmiş ve yaşamının sonlanmasına akıl erdirememekti. Bu yüzden Buda'nın bu hayatı kendi isteğiyle bıraktığı düşüncesi gelişti. Ardından Mahayana takipçileri, Buda'nın tarihsel kişiliğini onun bu dünyadaki bir avatari olarak düşündüler ve Buda'yı bu kişiliğinin ötesinde sonsuz bir evrendeymiş gibi tahayyül ettiler⁴⁸. Yani bu dünyadaki Buda, geçici bir Budadır. Asıl Buda, algıladığımız evrenin ötesindedir anlayışı giderek Buda'yı tanrılaştırmaya sebep oldu. İleride göreceğimiz üzere Türklerin de etkisinde kaldığı Çin'deki Arık Ülke Budizm'i, tanrılı melekli bir dindir.

Mahayana Budizm'inin savunucuları kendi düşüncelerini aktarmak adına altı kural oluşturmuşlar ve buna altı mükemmel kurala *paramita* adını vermişlerdir. Mahayana Budizm'inin genel olarak ahlaki ilkeleri şu şekilde sıralanabilir:

- a. Cömertlik (*dana*): Sahip olduğu her şeyi gönüllü bir biçimde vermektir.
- b. Ahlaklı olmak (*sila*): Ahlâkî ilkelere uyma konusunda çok titiz davranmaktır.
- c. Sabır (*ksanti*): Her türlü acı ve düşmanlığa tahammül etmektir, öfkelenmemek ve şiddete başvurmamaktır.
- d. Enerjik olmak (*virya*): Her yaşta bıkmadan usanmadan çalışmak ve başarıya azmini yitirmemektir.
- e. Meditasyon (*dhyana*): Transa girme konusunda ustalık ve maharet kazanmaktır.
- f. Erdemli olmak (*panna*): Bütün bu süreci anlama kapasitesidir⁴⁹.

Genel olarak Mahayana Budizm'in ilkeleri bu şekildedir. Mahayana Budist anlayışında gördüğümüz bu ilkeler Budizm'in genel ilkeleridir. Çünkü ahlaki ilkelerdir. Hinayana ve Mahayana'nın ayrıldığı nokta Buda'ya yükledikleri anlamdan kaynaklanmaktadır.

⁴⁷ Güngören, s. 111.

⁴⁸ Nakamura, s. 446.

⁴⁹ Arslan, ss. 222-223.

Mahayana Budizm’inde önemli felsefe akımları göze çarpmaktadır. Bu felsefe akımlarının oluşmasının sebebi Nirvana’ya ulaşma ve onu anlama konusunun problem oluşturmasıdır. Mahayana savunucuları bu durumu “*Nirvana, sanki dışarıdaymış gibi bir algıya kapılıyoruz. Oysa Nirvana kendi benliğimizde. Eğer kendi benliğimizde Nirvana’yı bulursak bencillikten uzaklaşır, acıları unuturuz*” olarak açıklamaktadırlar⁵⁰. Ancak Samsara ve Nirvana zorunlu olarak bir bütünün parçaları gibidir. Biri aydınlanmış diğeri aydınlanmamış manasına gelir. Bu da zihnimizde soru işaretlerine sebep olur. Bu sebeple Mahayana Budizm’inin iki önemli felsefe akımı bu sorunlara çözüm aramışlardır. *Madhyamika* ve *Yogaçara* olarak bilinen bu felsefi akımlar birçok metafizik konuya açıklık getirmeye çalışmışlardır. *Madhyamika*, her şeye kuşkuyla bakıp, tüm önermelerin geçersiz olduğunu savunur. Onlara göre tüm önermeler yanlıştır, gerçek dışıdır. Çünkü her şey bir boşluktan (*sunya*) oluşmaktadır. *Madhyamika* savunucuları bu sebeple hiçbir şeye sarılıp tutunmamayı hatta Nirvana’ya bile tutunmamayı öğütler. Çünkü tutunacak, sarılmaya değecek hiçbir şey yoktur anlayışını kabul ederler. Yani Samsara’dan kurtuluş manasına gelen Nirvana’ya ulaşmak bile amaç edinilmemelidir. Eğer bunu amaç edinirsek, yine kısır döngüye girer, bağımlı ve bir amaç için yaşayan bireyler haline geliriz. Bu sebeple her şeyi olurluna bırakmak ve bunu böyle kabul etmek bu felsefenin temelini oluşturmaktadır⁵¹. Nagarjuna’nın *Madhyamika* felsefesi daha sonraları Prajna Paramita’nın (öteki kıyıya götüren bilgelik) temelini oluşturmuştur.

Yogaçara öğretisi ise Nagarjuna’nın ardılları Asanga ve Vasabandhu yoluyla gelişmiştir. Bu öğretisi, Nagarjuna’nın her şeyin özü boşluktur felsefesine karşın her şeyin zihnimizin bir ürünü olduğu görüşünü savunmuşlardır. Yani aslında bu evrenin de insanı da özünü zihnimiz yaratmıştır.

Yogaçara akımının Budist düşünce tarihine önemli bir katkısı vardır. Geçmişte pek çok öğretisi kapalı diye halka açılmazken, *Yogaçara* felsefesi sayesinde artık öğretisi halka da yavaş yavaş açılmaya başlamıştır.⁵² Çünkü *Madhyamika*

⁵⁰ Güngören, s. 106.

⁵¹ Nakamura, s. 120.

⁵² Conze, s. 74.

öğretisi halk tarafından pek anlaşılmamış, Yogaçara ise onun gelişmiş bir şekli olarak ortaya çıkmıştır.

Bu iki Mahayana felsefe akımının dışında Mahayana mezhebinin başka yerlerde ekolleri de bulunmaktadır. Ancak burada konumuz bu olmadığı için uzun uzun anlatmayı gerekli görmedik. Mahayana Budizm'i en çok yayılan Budist mezhep olduğu için birçok ülkede farklı isimle anılmıştır. Çin'deki ismi *Ch'an*, Japonya'daki ismi ise *Zen*'dir. Zen Budizm'inin kurucusu olduğu düşünülen isim, *Bodhi Dharma*⁵³'dır. Mahayana Tibet'te ise Ezoterik Budizm'in etkisiyle Lamaizm adını almıştır.

Görüldüğü üzere Budizm gittiği her ülkede destekçi bulmuş, dharmanın öğretilmesi için farklı Budist ekoller kurulmuştur. Bunlardan birisi de Ezoterik Budizm olarak adlandırılan Vacrayana'dır. Temelini Mahayana'dan alan bu mezhep, zamanla ayrı bir Budist mezhep olarak ayrılmış ve genellikle Lamaizm olarak anılmıştır.

1.1.3.2.3. Ezoterik Budizm

Budizm'in üçüncü mezhebi Ezoterik Budizm'dir. Vacrayana olarak da bilinen bu mezhep Budizm'in üçüncü döneminde (500-1000) ortaya çıkmıştır. Tantrizm veya Ezoterik Budizm, Mahayana'nın bir uzantısıdır ancak Mahayana ekolünden çok farklıdır. Eliade, tantracılığı tanımlamanın kolay olmadığını söylemiştir. Ama genel olarak *Tantra*'nın “bilgiyi genişleten ve yayan” anlamı üzerinde durur. Bu terimin daha önceki yüzyıllarda bazı felsefi sistemlerde kullanıldığı ancak MS. 4. yüzyılda kendini gösterdiği ve altıncı yüzyılda tüm Hindistan'a yayıldığı söylenmektedir. Budist rivayete göre ise tantracılık, ünlü Yogaçara üstadı Asanga ve Madhyamika'nın felsefecisi Nagarjuna tarafından MS. 2. yy'da getirilmiştir⁵⁴. Genel olarak tantracılığın hangi dönemde geldiği konusunda tahminler bulunulsa da Budist tantracılığın tarihsel kökenleri henüz bilinmemektedir. Budist tantracılığı genel

⁵³ Bodhi Dharma veya Bodhidharma, yaklaşık olarak 440-528 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Zen okulunun Çin'deki kurucusudur. Zen Budizm'inin ilk piridir. Bodhidharma Çin'e ilk olarak 520 yılında geldiği için Zen Budizm'inin de başlangıcı o tarih kabul edilir. Güngören, s. 122.

⁵⁴ Eliade, Yoga, s. 183.

olarak *Vacrayana* (Elmas Yolu) olarak bilinmektedir. Bu hareketin 4. yy'da başında ortaya çıktığı ve 8. Asırda en parlak dönemini yaşadığı iddia edilmektedir⁵⁵.

Tantrizm, güç ve verimsiz çilelerle bağımsızlığın kazanılmayacağı, tutkuları yok etmenin en kolay yolunun o tutkulara karşı koymak yerine o tutkuları doyurmayı amaç edinmiştir. Yani bu görüşte olan kimse için şehvete izin vardır. İnsan eti de dahil her eti yiyebilir, her hayvanı öldürebilir. Hırsızlık, zina yapabilir. Yeter ki bu davranışlar zihinde bir bağımlılık oluşturmazın. Burada zihni arındırmak için esrime⁵⁶ye dayalı yöntemler geliştirir⁵⁷. Bu yöntemler de büyü ve sihir ile ilişkilidir.

Bu dönemde Mahayana ve Hinayana'da mevcut olan Arhat ve Bodhisatvalar'ın yerine mantralar (*mantras*), dharaniler (*dharanis*), mudralar (*mudras*) ve mandalalar (*mandalas*) gibi birtakım mistik ve tinsel kavramlar ortaya çıkmıştır. Mantralar, bir çeşit mistik seslerdir. Dharaniler ise halk dilinde muskaldır. İnsanları hastalıklara, cinlere, büyülere karşı korurlar. Ancak yoginlere göre ise dharani, yoğunlaşma araçlarıdır. Mandala, hem evren imgesi hem de teofanidir. Mudralar ise insan varlığının en derin katmanlarında hissedilen titreşimle belli bilinç hallerinin gerçekleştirilmesidir⁵⁸. Ezoterik Budizm'de amaç büyü yoluyla aydınlanmaya ulaşmaktır. Ancak bu şekilde bir aydınlanma bazı Budist taraflarca tartışma konusu olmuştur. Bu sebeple Tantra savunucuları eski ve yeni öğretileri birbiriyle uyumlu hale getirmeye çalışmışlardır⁵⁹.

Genel olarak bakıldığında bu dönemde Budizm'in esaslarından oldukça uzaklaşmış, bunun yerini büyüsel gelenekler almıştır. Burada da elbette aydınlanmaya ulaşma amaçlanmaktadır. Buradaki cinler, periler, hayaletler, halkı Budizm'e yakınlaştırmak için vardır. Budistler burada bu büyüsel güçler sayesinde özgürleşmek ve kurtuluşa ulaşmayı amaçlamaktadırlar. Amaç Buda'nın seviyesine ulaşmaktır. Ancak burada uzun uğraşlar sonrasında aydınlanma değil, hemen bir anda aydınlanma söz konusudur. Bu da bu geleneği esas Budizm'den ayırmaktadır.⁶⁰

⁵⁵ Eliade, Yoga, s. 184.

⁵⁶ Esrime: kişinin kendinden geçmesi, duyulur dünyanın dışına çıkarak kendini Tanrıyla birleşmiş sayma durumu. Ayrıca Roux, s. 50.

⁵⁷ Güngören, s. 101.

⁵⁸ Eliade, Yoga, 192-200.

⁵⁹ Conze, s. 104.

⁶⁰ Conze, s. 105.

Ezoterik Budizm, Tibet'e geldiğinde Lamaizm adını almıştır. Bugün Ezoterik Budizm'in en çok bilinen ismi budur. Buradaki keşişlere de *lama* denilmiştir.

Budizm Tibet'e ilk olarak Çin ve Uzak Doğu'ya yayıldıktan sonra 5.yy'da gelmiştir⁶¹. Ancak 7. y.y'da burada yaygın hale gelmiştir. Budizm'in buraya yerleşmesi zaman almıştır. Çünkü Tibet'te bulunan halk Bon (*Bön*) dinine mensuptu. Bu sebeple de bu yeni dini harekete ilk başta sıcak bakmamıştır. Ancak daha sonra başta Kral Stongbcam-Gampo (618-650) olmak üzere bazı kralların desteğiyle Budizm Tibet'e yerleşmeye başlamıştır⁶².

Tibet Budizm'i günümüze kadar gelmiş önemli bir Budizm akımıdır. Tibet'te Budizm'in bu kadar rağbet görmesinin birçok sebebi vardır: İlki, Tibet'e gelen dervişlerin Tantracı düşünce sisteminde olmasıdır. Çünkü buradaki Bon dini ile Tantracı büyü geleneği birbirine oldukça yakındır. Bon dini bir tür Şamanizm'i andırdığı için tantracı büyü geleneğiyle uyum sağlamıştır. Budizm'i Tibet'te güçlendiren en büyük sebeplerden biri budur. İkinci bir etken ise, *Prajnaparamita* edebiyatıyla Tantracı düşünce Tibet'te birleşmiş ve burada gelişmiştir. Bu sistem de Tibet'te oldukça rağbet görmüş ve Tibet'in önemini artırmıştır. Tibet'i önemli kılan üçüncü bir etken *Sarvastivada* geleneğinin savunucularıdır. Eski öğretinin takipçileri olan Sarvastivada rahipleri, bu büyücü ve şaman ülkesinde uzun süre barınamamışlar ancak bu bölgenin değerlerine oldukça katkı sağlamışlardır. Çünkü eski Budist metinlerin çoğu Sarvastivada âlimlerin yorumlarından oluşmaktadır. Bu da bölgenin ehemmiyetini artıran diğer bir etkidir. Çin'deki Ch'an akımı da bölge açısından oldukça önemlidir. Çin'deki varlıklarıyla büyük öneme sahip Ch'an akımının dervişleri Tibet'e gelip yerleşmişlerdir. Tibet'i önemli kılan diğer bir etken de budur.⁶³

Lamaizm'in yayılmasına kralların yanında bazı keşişler de hizmet etmişlerdir. Lamaizm Tibet'te sekizinci yüzyılda yayılmaya başladıktan sonra Vacrayana Budizm'inin liderlerinden Padma Sambhava, Tibet'e davet edilmiştir. Hatta bazı Tibetli keşişler burada *Kırmızı Takkeliler* ve *Sarı Takkeliler* adıyla tarikatlar

⁶¹ Cengiz Erengil, **Budizm**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 86-87.

⁶² Ali İhsan Yitik, "Budizm", **Yaşayan Dünya Dinleri**, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2007, s. 354.

⁶³ Conze, s. 144-147.

oluşturmuşlardır⁶⁴. Ayrıca Tibet Budizm’indeki dört büyük manastır okulu bu mezhebin görüşlerini her zaman korumaya çalışmıştır. Bunlar; Nyingma-pa, Kagyur-pa, Sakya-pa ve Dgelugs-pa’dır. Lamaizm Tibet’te 11. yüzyıldan itibaren altın zamanını yaşamış ve birçok sayıda manastır kurulmuş ve ülke tamamen bir manastır şehri haline gelmiştir. Bir süre sonra da lamalar, hem dini iktidara hem de ekonomik güce erişmişlerdir. Buradan da anlaşılan odur ki bir dönem Tibet’in tarihini adeta rahipler yazmıştır⁶⁵.

1950’lü yıllarda Tibet’teki Çin etkisinin artmasıyla birçok keşiş ve lama farklı bölgelere göçmek zorunda kalmışlardır. Ancak Tibetli Budistler, gittikleri hiçbir yerde güç kaybetmemiş ve tüm dünyada da en güçlü topluluk olmuşlardır. Lamaizm bugün, Tibet, Moğolistan başta olmak üzere Nepal, Hindistan, Çin, Rusya ve bazı Orta Asya ülkelerinde takip edilen bir Budizm koludur.

1.1.3.3. Budist Kutsal Metinleri

Buda, yaşadığı dönem boyunca hiç kitap bırakmamış, insanlara yaşayış biçimi ile örnek olmuştur. Onun takipçileri, Buda’nın hayatını, sözlerini, vaazlarını derlemek üzere ölümünden sonra kitap derlemesi çalışmaları yapmışlardır. Burada ele alacağımız Budist kutsal metinlerinin temeli olan Tripitaka ve Mahayana Kutsal literatürüdür. Tripitaka, Hinayana Budistlerinin çoğunlukla kabul ettiği metinler olurken, Mahayana Budistleri de bu metinlerle öğretinin anlaşılmadığını öne sürerek tahminlerimizce miladi dönemle birlikte Mahayana derlemelerine başlamışlardır.

1.1.3.3.1. Pali Kanon (Tripitaka)

Buda’nın yaşadığı süre boyunca herhangi bir kitap yazmayıp arkasında da bir kitap bırakmaması takipçilerini hemen bir derleme yapmaya yöneltmiştir. Onun vefatından sonra cemaat tarafından ilk konsil toplanmış ve sözlerinin bir araya getirilmesi kararı alınmıştır. Bu ilk konsilde Theravada Budistleri *Pali Kanon*

⁶⁴ Yitik, Budizm, s. 354.

⁶⁵ Aliya Şarafullina, **Budizm’de ve Tibet Budizm’inde İnanç Esasları**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2013, s. 48.

(*Tripitaka*) çalışmalarına başlamışlardır. Tripitaka adı verilen bu Budist çalışmaların hangi dönemde yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. İlk iki metnin Rajgir konsilinde ele alındığı, üçüncü bölümün ise Hintli kral Aşoka (MÖ. 3.yy) zamanında tamamlandığı iddia edilmektedir. Pali metinlerinin yazılı hale gelmesinin MÖ. 1. y.y’da olması, bu metinlerin büyük olasılıkla Kral Aşoka’dan sonra tamamlandığına işaret etmektedir⁶⁶.

Pali Kanon içindeki kutsal metinlerin sayısı üçtür:

Vinaya Pitaka (Disiplin Sepeti): MÖ. 350’de yazıldığı düşünülen bu bölüm genel olarak manastır ve keşişlerin kuralları ile ilgili bir bölümdür. Bu sebeple bu bölüme “*Davranış Kuralları Koleksiyonu*” da denilmektedir⁶⁷. Buda, müritlerden hiçbirine kendi yerine geçmesini söylememiştir, çünkü zaten keşişleri bir arada tutan bir bağı ve sekiz dilimli yolu onlara açıklamıştı ve bu onlar için yeterliydi. 227 maddeden oluşan bu keşiş kurallarında genel olarak hırsızlık yapmama, cinsel ilişkiden kaçınma, insan öldürmeme ve insan üstü gücü olduğunu iddia etmeme vb. konular ele alınmaktadır. Bu keşiş toplantıları ayda iki kere yapılır, suç işleyen varsa itirafta bulunurdu. Keşişler için çok önemli olan bu kurallar (*pratimokṣa*), günümüzde hala cemaat (sangha) için geçerlidir⁶⁸.

Sutta Pitaka (Vaazlar Sepeti): MÖ. 300 yılında yazıldığı tahmin edilen Sutta Pitaka, Buda’nın hem cemaate hem de halka olan çeşitli vaaz ve söylemlerini içermektedir. Buda’dan sonra onun öğrencileri Venerables, Sariputta, Moggallana ve Ananda’nın görüşleri birleştirilmiş ve Buda söylemiş gibi ona atfedilmiştir.⁶⁹. Ancak bu sözler Buda tarafından söylenmemiş olup sadece öğrencilerinin söylemlerinin bir araya getirilmesi ile olmuştur. O dönemde yapılan toplantıların çoğu bhikku (keşiş) cemaatinin kutsal yaşamları esas alınarak doktrinin yorumlanması amaçlanıyordu. Sutta Pitaka’da dört temel hakikat ve sekiz dilimli yol gibi Budist öğretinin en önemli esaslarının yanında Budistler için gerekli diğer birçok özel ve pratik bilgiler de yer almaktaydı. Ayrıca Budist hikayeleri anlatan *Catakalar*, doktrinsel metinler olan *Dhammapadalar* da bu bölümde yer almaktadır.

⁶⁶ Küçük, s. 274.

⁶⁷ Yitik, Budizm, s. 316.

⁶⁸ Kaya, s. 37.

⁶⁹ Venerable Narada Mahathera, **Buddha and His Teachings**, Third Edition, Buddhist Publication Society, Sri Lanka, 1988, s. 149.

Sutta Pitaka'nın kapsadığı konuların oldukça geniş olması onu Budist kutsal metinlerinin en önemlisi yapmıştır. Bu sebeple Suttalar ayrıca konularına göre beş ana bölümde ele alınmaktadır. Çalışmanın içeriği sebebiyle bu beş ana bölümü uzun uzun açmayıp kısaca isimlerini ve anlama geldiklerini zikretmekle yetineceğiz:

- a. *Dīgha Nikāya* (Uzun Vaazlar)
- b. *Majjhima Nikāya* (Kısa Vaazlar)
- c. *Samyutta Nikāya* (Gruplanmış Konuşmalar)
- d. *Anguttara Nikāya* (Sayısal Düzeni Olan Vaazlar)
- e. *Khuddaka Nikāya* (Küçük Koleksiyon)⁷⁰.

Görüldüğü üzere Suttalar konularına göre beş ana bölümde değerlendirilmiştir. Son olarak Tripitaka'nın içinde olan derleme Abhidhamma Pitaka'dır:

Abhidhamma Pitaka (En Üstün Doktrin Sepeti): Bu bölümde Budizm'in temel ilklerine dair olan öğretiler felsefi bir biçimde yorumlanmıştır. Dört Temel Hakikat ve Sekiz Dilimli Yol gibi Budist kutsal inançlarını oluşturan maddeler felsefi ve psikolojik olarak değerlendirilmiştir. Bu doktrinin yorumlanması da konularına göre yedi ana bölümde ayrı ayrı ele alınmıştır:

- a. *Dhammasangani* (Dhamma'ların Özeti)
- b. *Vibhanga* (Sınıflama)
- c. *Dhātukathā* (Elementlerin Sayılışı)
- d. *Puggala Paññatti* (Bireylerin Tarif ve Tanımlaması)
- e. *Kathāvatthu* (Konuşma Konuları)
- f. *Yamaka* (Çift Sorular Kitabı)
- g. *Patthāna* (Nedensel İlişkiler Kitabı)⁷¹.

Abhidharma Pitaka, doktrini felsefi yönden değerlendirirse de Suttapitaka ile oldukça benzerdir. Sadece Abhidharmapitaka'nın varlığı biraz daha şüphelidir. Bunun sebebi Birinci Budist konseyinde sadece Vinaya ve Dharma'dan söz edilir, Abhidharma'dan söz edilmez. Bu nedenle bu üçüncü sepetin yaşı ve güvenilirliği

⁷⁰ Kaya, s. 49.

⁷¹ Kaya, ss. 161-162.

konusunda şüpheler vardır. Ama birçok Budist mezhebi Abhidharmapitaka'yı da kabul etmektedir⁷².

Bizim Tripitaka olarak bildiğimiz bu üç kitap kısaca böyledir. Tripitaka dışında başka bir Pali eser daha vardır. Bu da *Milindapanha* (Kral Milinda'nın Soruları) isimli eserdir⁷³. Buradan sonra aktarılacak olan miladi dönemle başlayan Mahayana çalışmaları olacaktır.

1.1.3.3.2. Mahayana Kutsal Literatürü

Mahayana edebiyatının değişmez amacı, felsefi sistem kurmaktan çok aydınlanmaya, bağımsızlaşmaya götüren yollar ve çözümlerini göstermektir. Mahayana yazarları Pali derlemesini uygulamalara cevap verecek nitelikte görmezler. Ancak Mahayana sutralarının Nirvana'ya ulaştıracak yolu gösterdiğini kabul etmişlerdir. Genel kabul edilen görüşe göre sutralar, MÖ. 100- MS. 300 yılları arasında yazılmışlardır⁷⁴. Eserlerin dili Sanskritçedir.

Budistlerin özellikle Mahayana Budistlerinin kabul ettiği diğer kutsal metinler de Mahayana Kutsal Literatürü altında toplanmıştır. Pali kanon dışında Mahayana ve Vacrayana ekolünün kabul ettiği bazı Sanskritçe sutralar şunlardır: Prajnaparamita edebiyatının ürünleri olan *Heart Sutra*, *Diamond Sutra*; Hint ve Orta Asya kökenli olan *Vimalakirti Nirdeśa Sutra*, *Lankavatara Sutra*, *Lotus Sutra*; bunların dışında aralarında Çin kökenlilerin de bulunduğu *Shurangama Sutra*, *Avatamsaka Sutra*, *Amitabha Sutra*, 'dır⁷⁵.

Ayrıca Mahayana edebiyatına ait Sanskritçe *Mahavastu*, *Mahasanghika* ekolünün bir eseridir. *Buddhaçarita* ve daha pek çok Budist eser Mahayana Budizm'inin felsefi eserleridir⁷⁶. Ancak hepsine değinmemiz konumuzun kapsamı açısından oldukça sıkıntılı olacağı için burada sadece isimlerini zikretmekle yetindik. İleride konumuzla bağlantılı olan yerleri ayrıca ele alacağız.

⁷² Kaya, s. 162.

⁷³ Yitik, Budizm, s. 317.

⁷⁴ Güngören, s. 101.

⁷⁵ Küçük, s. 276.

⁷⁶ Kaya, s. 172.

1.2. BUDİZM'İN YAYILMASI

Birinci bölümün ikinci kısmı olarak değerlendireceğimiz bu bölüm ve sonrası konumuz açısından daha fazla önem teşkil etmektedir. Şimdiye kadar incelediğimiz bölüm çalışmamızın temelini oluştursa da asıl olarak Budizm'in yayılmasından sonraki gelişimi bu çalışmanın asıl konusudur.

Budizm, Buda'nın ölümünden sonra bir din olarak şekillenmiş ve yayılma imkânı bulmuştur. Özellikle krallıkların Budizm'e olan destekleri burada konumuz açısından oldukça önemlidir. Budizm'in yayıldığı döneme genel olarak bakacak olursak bunu üç aşamada özetleyebiliriz: İlk aşama Buda'nın aydınlanmaya ulaşmasından Mauryan kralı Aşoka'nın Hindistan'daki imparatorluğunun resmi dinini Budizm yapana kadar geçen iki asırlık "*İlk Budizm Dönemi*"dir. İkinci dönemi Aşoka'nın destekleri neticesinde gelişen "*Aşoka'dan Sonra Budizm*", üçüncü dönemi de Aşoka ile başlayıp Kuşhan kralı Kanişka ile devam edip büyüyen "*Kuşhanlardan Sonra Budizm*"dir.⁷⁷

Budizm'in yayılma süreci konuyu araştıran bizler için oldukça önemli olduğu için bu bölümün irdelenmesi gerekmektedir. Budizm'in yayılma sürecinde ilk olarak ele alacağımız dönem İlk Budizm dönemidir:

1.2.1. İlk Budizm Dönemi

İlk Budizm Dönemi, Buda'nın 483 yılında Kuşinagar'da vefatından itibaren Hintli kral Aşoka zamanına kadar geçen dönem olarak bilinmektedir. Bu dönemde Budizm, farklı kıtalara sıçramaktan ziyade kendi kıtasında büyümüş ve gelişmiştir. Bu sebeple bu ilk dönem konunun anlaşılması için oldukça önemlidir.

Bu dönemde Budizm sadece Kuzeydoğu Hindistan'da yayılmış, cemaat tarafından öğretinin temelleri ezberlenmiş ve unutulmasın diye bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak "*Aşoka'dan Sonra Budizm*" olarak adlandırdığımız ikinci dönem, Aşoka'nın etkin olduğu bir dönemdir. Öyle ki Aşoka'nın Budizm açısından çok büyük bir yeniliğe imza attığı düşünülmektedir. Aşoka, bu dönemde üçüncü konsili toplayarak Budizm'i Hint kıtası dışında yayma ve bu dinin misyonerliğini yaymada

⁷⁷ Yitik, Doğu Dinleri, s. 84.

oldukça faaliyet gösterecek ve başarılı da olacaktır. Budizm, Kral Aşoka ile artık Hindistan'dan çıkmaya başlamış ve genişlemenin ilk adımları atılmıştır.

1.2.2. Kral Aşoka'dan Sonra Budizm

Budizm MÖ. 3. yüzyılda Kral Aşoka'nın faaliyetleri neticesinde gelişmiş ve yayılmıştır. Bu dönemde temel öğreti geliştirilmeye çalışıldığı için Hinayana mezhebinin geliştiği gözlenmektedir. Yani Kral Aşoka'nın döneminde aktif olan Budist mezhep Hinayana mezhebiydi. Bu sebeple bu dönem Hinayana Budizm'i Dönemi olarak da isimlendirilebilir.

Mauryan Hanedanlığının (MÖ. 323-185) kurucusunun büyük oğlu olan Hintli Kral Aşoka, M.Ö. 260-218 yılları arasında yaşamıştır. O, yöneticisi olduğu Mauryan Hanedanlığı zamanında dini bir fermanla Budizm'e geçtiğini açık açık ilan etmiştir. Onun bu ilanı, Bengal'den Afganistan ve güneydeki iç kısımlara kadar taş ve ahşap sütunların üzerine işlenmiştir. O, Buda'nın külleri şerefine bayram yapmış ve bir rivayete göre seksen dört bin stupa inşa ettirmiştir. Ona atfedilen en ünlü ithaflar, Hindistan'ı yönettiği dönemde başkenti etkileyen Sarnath Aslanı ve Hindistan milli bayrağının merkezinde bulunan Hukuk Çarkıdır.

Aşoka, yönetimi süresince Budizm'e olan destekleriyle bilinmektedir. Onun Budizm'e olan bu desteklerine yaptırdığı sütunlardan ulaşılmaktadır. Bu kitabelerden en ünlüleri kaya kitabeleridir.⁷⁸ Bu kitabelerin içeriğinde Budist öğretilerdeki ahlaki özellikler yer almaktadır. Hatta Buda'nın doğum yerinin Lumbini kasabası olduğuna dair bilgileri Aşoka'nın kitabelerinden öğrenmekteyiz. Nakamura'nın kitabından elde ettiğimiz bilgilere göre yazıtta aynen şu cümleler yer almaktadır:

Tanruların gözdesi, Kral Piyadassi [Aşoka], takdisinden yirmi yıl sonra, bizzat buraya geldi ve Şakyamuni Buda burada doğduğu için hürmetlerini sundu. Bhagavant'ın [Kutlu Kişi] burada doğmuş olmasının anısına bir taş duvar yapılmasını ve taştan bir sütun dikilmesini sağladı. Kral, Lumbini [Lumminigama] köyünü vergilerden muaf tutar ve [geçiş ücretini] sekizde bire indirir.⁷⁹

⁷⁸ Ronald Eric Emmeric, "Buddhism in Central Asia", **Buddhism and Asian History**, New York, 1989, s.131.

⁷⁹ Nakamura, s. 44.

Bu Aşoka kitabesi Afganistan'ın kuzeyinde bulunmuştur. Aşoka'nın Budizm'e yaptığı bu destek Budist öğretinin gelişmesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü Budizm öğretisi daha önce hiçbir imparatorluk tarafından korunmamıştı. Aşoka'nın özellikle seksen dört bin stupa inşa ettiğine dair rivayet olması onu, Budizm'in en efsane isimlerinden biri yapmıştır.⁸⁰

Aşoka'nın Budizm'e olan desteği sadece kitabeler ve yaptırdığı stupalar değildir. Aşoka Budizm'in gelişip yayılmasında da ilk adımı atan kraldır. Bu sebeple Budizm'in dışarıya yayılma sürecinin Kral Aşoka ile başlamak daha uygun görünmektedir.

M.Ö. 5. ve 3. yüzyılları arasında Budizm diğer ülkelerle henüz etkileşime geçmemişti. 250 yıllarına gelindiğinde Kral Aşoka, üçüncü büyük konsil olan Pataliputra Konsilini düzenledi. Konsil'de alınan en önemli kararlar; ikinci konsilde yaşanan ayrılıkların giderilmesi, Pali metinlerinin derlenmesi ve Budizm'in yayılmasıdır. Aşoka konsil kararlarını aynen uygulamaya koymuş, konsilde yaşanan ayrılıkları tam manasıyla gideremese de Pali metinlerinin derlenmesi konusunda oldukça destek vermiştir. Kaya kitabelerinden elde edilen bilgilere göre, Aşoka büyük bir kararlılıkla Budist misyonerliği adına, Büyük İskender'in parçalanmış topraklarına, yani Orta Asya, Mısır, Libya, Makedonya ve Arnavutluk'a Budizm'in yayılması için elçiler göndermiştir. Ancak buralardan istenilen sonuç elde edilememiştir⁸¹. Bir tek Seylan (Sri Lanka)'da Budizm etkisini göstermiştir. Aşoka, oğlu Mahinda'yı 240 yılında Seylan'a elçi olarak göndermiştir. Daha sonra günümüze kadar geçen sürede Budizm o bölgenin resmi dini olarak kalmıştır. Seylan, o dönem için *Theravada* yani Hinayana öğretisinin merkezi olmuştur. Burada Theravada öğretisi oldukça gelişmiştir.⁸²

Budizm'i yayma politikasına yeteri kadar ulaşılmasa da Aşoka'nın krallığı, dönemin en güçlü krallıklarından biriydi. Aşoka krallığını Pencap'ın kuzeybatı sınırlarına kadar genişletti. Yani günümüz Orta Asya bölgesinin bazı toprakları MÖ. 3. yüzyılda Mauryan hanedanlığı yönetimi altında idi. Aşoka, yönetimi süresince topraklarında Budist keşişlerin bütün bölge boyunca rahatça ilerleyebilmesini

⁸⁰ Emmeric, s.131.

⁸¹ Yitik, s. 87.

⁸² Conze, s. 55-58.

sağlamıştır. Doğal olarak da Budizm, Orta Asya'nın bazı bölgelerine ilk olarak bu şekilde gelmeye başlamıştır. Budist keşişler, Aşoka'nın yönetimi boyunca Yunanlıların komşuları Kuşhan/Baktriya sınırlarına kadar ulaşmışlardır. Özellikle Orta Asya toprakları içerisinde bulunan Gandhara, Keşmir gibi şehirlere gönderilen misyonerler ileride görüleceği üzere Orta Asya'daki Budizm için oldukça verimli olacaktır⁸³.

Aşoka'nın 213 yılında ölümünden sonra Hindistan'daki Mauryan Hanedanlığı yıkılmış bunun yerine Sunga Hanedanlığı (MÖ. 185-97) gelmiştir. Sunga hanedanlığından sonra Budizm Hindistan'da oldukça güç kaybetmiş ve Hintli Budist rahipler Hindistan'dan sürülmüştür. Keşmir ve Afganistan'a kaçan keşişler buralara zaten daha önce gelen Budist keşişlerle birlikte Budizm'i yayma politikasına başlamışlardır. O tarihlerde bu sayılan bölgeler İskitler, Kuşanlar ya da Yunan ordularının hakimiyeti altındaydı. MS. Baktriya topraklarında güçlü bir krallık kuran Yüeci-Kuşhanlar, Budizm'i tüm Orta Asya'ya yayan ikinci güç olarak adını Budist tarihe yazdırmıştır⁸⁴.

1.2.3. Kuşhanlardan Sonra Budizm

Aşoka'dan sonra Budizm'in yeniden canlanmasını sağlayan Kuşhanlar olmuşlardır. Bu sebeple bu dönemi de Kuşhanlar'dan sonraki Budizm olarak değerlendirmeyi gerekli gördük. Bu dönemde Budizm'in Mahayana kolu aktiftir. Bu sebeple bu dönemi Mahayana Budizm'i Dönemi olarak da isimlendiren tarihçilerimiz vardır. Budizm Kuşhanlardan sonra Orta Asya'nın tamamına yayılmıştır. Bu döneme ismini veren Kuşhanları önce tanımak konuyu daha iyi değerlendirmemizi sağlayacaktır.

MÖ. 100 civarında Amuderya⁸⁵'nın kuzeyine gelen Yüeci-Toharlar, nehri geçip, Baktriya⁸⁶'yı ele geçirmişlerdir. Başlarda büyük bir krallık olan Yüeci-Toharlar, burada beş prensliğe bölünmüşlerdir. Bu beş Yüeci prensliklerinden biri de

⁸³ Küçük, s. 241.

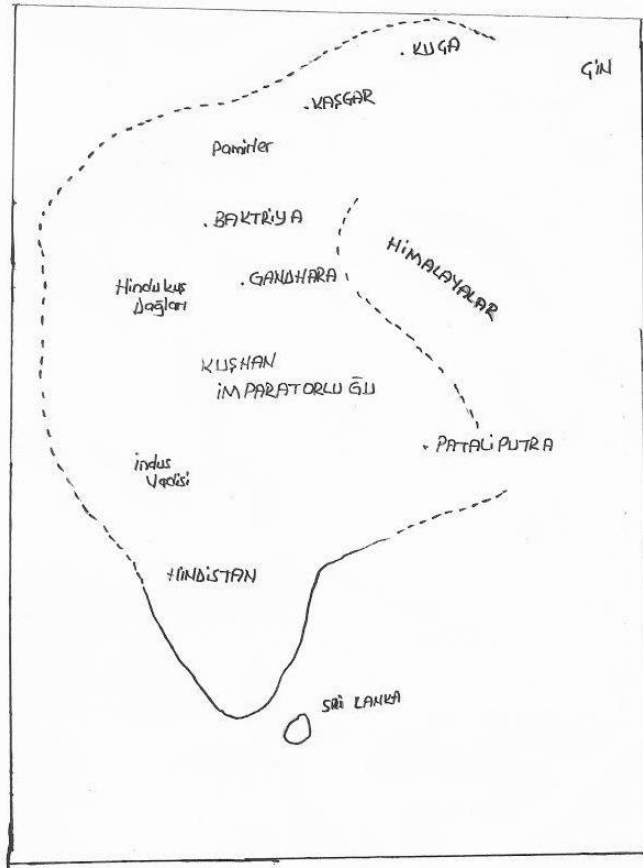
⁸⁴ Yitik, Budizm, s. 313.

⁸⁵ Amuderya: Bugünkü bilinen ismi Ceyhun'dur. Tacikistan Hindikuş dağlarından çıkan bir akarsudur.

⁸⁶ Baktriya olarak ifade edilen yer, bugün Afganistan sınırlarında Belh olarak bilinen şehirdir.

Kuşhanlardır. M.S. ilk yüzyılda Kujula Kadfises⁸⁷ tarafından kurulan Kuşhan İmparatorluğu, MS. 4. y.y'a kadar varlığını devam ettirmiş ve devrinin en güçlü imparatorluklarından biri olmuştur. Kuşhan İmparatorluğu, yönetimi ele alır almaz bölgede daha önceden kurulmuş olan Yunan-Baktriya Krallığını ortadan kaldırdı. Daha sonra yöneticilerinin önderliğinde Kuzey Hindistan'ın tamamı ve Orta Asya'nın çoğu bölümünü topraklarına kattı. Özellikle Kuşhan İmparatorluğunun yöneticilerinden Kral Kanişka I, Kuşhanlar devrinin en önemli yöneticisi olmuştur. Kanişka döneminde Kuşhan İmparatorluğu sınırları oldukça genişlemiştir. İmparatorluk, Merv'den Hotan ve Sarnath'a, Sirderya'dan Soğdiyana ve Keşmir de dahil olmak üzere Umman Denizi'ne kadar uzanmıştır.

Şekil 2: Kuşhan İmparatorluğunun hakim Olduğu Topraklar

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

⁸⁷ Kujula Kadfises, Kuşhan hanedanlığının ilk imparatorudur. M.S. 27-80 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Emmerick, s. 131.

Kanişka'nın Kuşhan devletine destekleri olduğu kadar Budizm'e olan destekleri de konumuz açısından oldukça önem teşkil etmektedir. Budizm'e oldukça ılımlı olduğunu bildiğimiz Kanişka, kendi saltanatından itibaren Kuşhan İmparatorluğunun dinini de Budizm olarak kabul eder. Yine bu dönemde Kanişka aracılığıyla Budizm, Aşoka zamanında Budizm'in taşındığı yerler olan Gandhara ve Bakriya'dan Harizm ve Soğdiana'a geçmiştir⁸⁸. Öyle görünüyor ki Budizm, Kanişka'nın yaptığı fetihler dolayısıyla oldukça fazla bir yayılma imkânı bulmuştur. Yani fethedilen topraklar yoluyla Budist keşişler rahatça ilerlemiş ve öğretiyi Orta Asya boyunca yaymışlardır.

Yaklaşık yirmi üç yıl saltanat süren Kanişka, Part⁸⁹ları mağlup ederek ezmiş, bütün Ganj nehri boyu ile Dekken'e kadar uzanan bölgeyi, yani Malva ile Gucerat da dahil olmak üzere Kuzey Hindistan'ı tümüyle hakimiyeti altına almıştır⁹⁰. Bu sebeple Hint tarihindeki yeniçağın ünlü Kuşhan yöneticisi Kanişka ile başladığı kabul edilmektedir. Kanişka, Budist kaynaklarında İkinci Aşoka olarak övülmektedir. Kanişka'nın Budizm'i kabul etmesinden ziyade onun Budizm'e gösterdiği tolerans daha çok dikkat çekmiştir. Bastırdığı sikkeler üzerinde Buda figürü bulunmasına rağmen başka dinlere ait tanrı resimleri de yer almaktadır. Buradan anlaşıldığına göre Kuşhanlar döneminde sadece Budizm'e değil diğer dinlere de tolerans gösterilmiştir. Budizm, Aşoka'dan sonra Kanişka döneminde altın devrini yaşamıştır⁹¹.

Kanişka, Budizm'i benimsedikten sonra ayrıca bir Budist konsil toplamış ve bu dini cihanşümul bir hale getirmiştir. Yalnız o, hâkim olduğu topraklarda yaşanan kültür ve din çeşitliliğinin farkında olmuş ve hepsine gerekli özen ve eşitliği göstermiştir. Öyle ki hem Budist Gandhara, hem de Mathura okuluna destek verilmiş ve sonuçta Sarnath okulu ile özgün bir Hint-Kuşhan sanatının doğması sağlanmıştır⁹².

⁸⁸ Harun Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", **Türkler**, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 474.

⁸⁹ Part İmparatorluğu: İran'da bir hanedanlık ismidir.

⁹⁰ Salim Cöhe, "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti", Cilt 1, s. 1289.

⁹¹ Emmerick, s. 132.

⁹² Cöhe, s. 1290.

Şekil 3: Kanişka Altın Sikkesi, Yunan Komutan ve Buda Simgesi

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Ku%C5%9Fan_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu#/media/Dosya:Coin_of_Kanishka_I.jpg, (25.05.2021).

Kanişka'nın dönemini kısaca özetlememiz gerekirse Budizm, Kanişka'nın döneminde aradığı desteği bulmuş ve tüm Orta Asya'ya yayılmıştır. Yani Budizm'in Orta Asya'ya yayılması Kuşhanlar aracılığıyla tamamlanmıştır.

Kanişka'dan sonra Kuşhan İmparatorluğu, başta Huvişka olmak üzere bazı yöneticiler tarafından daha da genişlemiştir. Yine bu dönemde de Budizm oldukça rağbet görmüş ve taraflarınca büyük destek almıştır⁹³.

Kuşhanların Budizm'e genel olarak destekleri bu şekildedir. Budizm, tüm Orta Asya'ya Kuşhanlar döneminde yayılmıştır. Budizm'in bu bölgeye gelmesiyle oluşan farklılıkları, dilleri, edebi metinleri daha net anlaşılması adına ayrı bir bölümde değerlendireceğiz. Şimdi kısaca Kuşhanlar dönemindeki sosyal hayatı, sanatı ve dili ele alalım.

⁹³ Şevket Koçsoy, "Türk Tarih Kronolojisi", **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 41.

1.2.3.1. Kuşhanlar Döneminde Sosyal Hayat, Sanat ve Dil

Kuşhan İmparatorluğu, aktif olduğu dönem boyunca geniş bir coğrafyaya hâkim olmuş ve bünyesinde pek çok etnik grubu barındırmıştır. Bunların içlerinde Yunanlılar ve Hintliler de bulunmaktadır. Yunan halkının kültürü konumuz açısından ayrıca önemlidir çünkü Gandharan-Budist Sanatının oluşmasında Yunanlılar oldukça etkili olmuşlardır.

Kuşhanlar hâkim oldukları dönem boyunca Hindistan, Çin, Part ve Roma İmparatorluğu arasındaki ticareti kontrol etmişlerdir. Bu durum da Budizm'in yayılmasına hız kazandırmıştır. Kanişka'nın yönetimi altında Gandhara bir Budist yerleşkesi olarak iyice gelişmiştir. Budistler, Gandhara'da Doğu Bölgeleri ve Orta Asya'daki sanatı da etkileyen kendilerine has bir Yunan-Budist Sanatı (Greko Budizm- Grek Budizm'i) ya da diğer adıyla Gandharan Budist Sanatı oluşturmuşlardır.

Yunanlar, Büyük İskender vasıtasıyla M.Ö. dördüncü yüzyıldan bu yana Gandhara ve Baktriya'da yaşıyorlardı. Onların Kuşhanlar tarafından yıkılmasına rağmen Helenizm ve Roma etkisi M.S. ilk yüzyıla kadar devam etmiştir. Doğal olarak bu kültür, orada yaşadıkları süre içerisinde oraya gelen toplumun sanat anlayışını da etkiledi. Onların getirdiği Helen kültürünün etkisi Budist kültürle orada birleşti ve ortaya Gandharan-Budist Sanatı çıktı. Bu sanat, Budizm açısından oldukça önemlidir. Çünkü bu sanatın göze çarpan etkilerine baktığımızda Buda'nın bir insan şeklinde resmedildiği gözlenmektedir. Buda'nın insan şeklinde tasvir edilmesi, Kuşhan hanedanlığı döneminde olmuştur. Daha önceki zamanlarda Buda sanatta, Budizm'in ilk öğretisini sembolize eden çark olarak tasvir ediliyordu. Buda figürünün Kuzey Hindistan'daki Mathura'da mı yoksa Kuzey Pakistan'da bir bölge olan Gandhara'da mı tasvir edildiği hâlâ tartışma konusudur ancak birçok âlim, şekli olmayan Buda'nın şekilli Buda şeklinde tasvir edildiği yer olarak Gandhara'yı kabul etmişlerdir. Yunan-Roman formlarının Hint içerisinde erimesiyle Gandhara'daki sanatçılar Hint sanatının etkisiyle farklı bir tarz geliştirmişler ve Orta ve Doğu Asya'daki Budist sanatı için model olmuşlardır. Gandhara Sanatı, *Siddharta*

(Aydınlanmış Buda) ve *Maitreya* (Mesih Buda) kültünün önemini ve heykellerdeki göz alıcı zenginliklerini ortaya çıkarmıştır⁹⁴.

Şekil 4: Gandharan Sanatının etkisiyle oluşan Buda heykeli. MS.1-2. yy. Gandhara, Pakistan

Kaynak: [https://en.wikipedia.org/wiki/GrecoBuddhist_art#/media/File:Gandhara_Buddha_\(t nm\).jpeg](https://en.wikipedia.org/wiki/GrecoBuddhist_art#/media/File:Gandhara_Buddha_(t nm).jpeg), (25.05.2021).

Gandharan-Budist Sanatı, Kuşanlar zamanında öncelikle Kuzey Hindistan, Kuzey Batı Hindistan ve Orta Asya sanatının tamamını ve en sonunda da Uzak Doğu sanatını etkileyerek zirveye ulaşmıştır. Bu sanat ilk kez Buda'yı insan şeklinde resmettiği için antropomorfizmi de beraberinde getirmiştir. Böylece Buda da Yunan tanrıları gibi resmedilmiş ve heykelleri günümüze kadar ulaşmıştır.

Kuşanlar döneminde ele alacağımız diğer bir konu da konuştukları dillerdir. Kuşanlar, madeni paralarında ve kitabelerinde kullanmak için Orta İran dillerinden *Baktriyan* dilini kullanmışlardır. Ayrıca idari işleri için Karoştî alfabesinde yazılan Orta İran dillerinden *Gandhari* dilini de kullanmışlardır. Kuşanların kullandığı bu diller Orta Asya'nın içlerine kadar yayılmış ve oralarda da kullanılmaya devam etmiştir. Kuşanların idari işleri için Gandhari dilini kullandıklarına dair dokümanlar,

⁹⁴ Jones, s. 1145.

200 ve 320 yılları arasında Shan-shan topraklarında bulunmuş ve Niya ırmağından Hotan'ın doğusu Lop Nur'a kadar yayılmıştır. Aynı zamanda Gandhari dilini, Budizm'in yaygın bir okulu olan *Dharmaguptakas* da kullanmıştır. Bu okulun Çinceye çevrilmiş el yazmaları beşinci yüzyılın başlarında bilinmekteydi, fakat son zamanlarda sadece onun Hintçe orijinali olan *Dhammapada* el yazması bilinmektedir. Bu metin bir yüzyıldan daha önce bir zamanda bulunmuş ve muhtemelen M.S. ikinci ya da üçüncü yüzyılda yazılmıştır. Ancak 1990'lardan sonra Dharmaguptaka metinleri Afganistan'da sürekli ortaya çıkmaya devam etmiştir. Ayrıca bu metinler, Kuşhan İmparatorluğu zamanında bu okulun önemini ortaya çıkarmış ve Dharmagupta okulunun Budizm'i Orta Asya'nın doğusuna ve güneyine ilk getirenler arasında olduğu tezlerini de desteklemiştir.⁹⁵

Kuşhanlar zamanında gelişen Budizm okullarından olan Dharmaguptaka'dan kısaca bahsettik. Yine bu zamanda gelişen başka bir yaygın Budizm okulu da Hinayana'nın bir uzantısı olan *Sarvastivadinler*'di. Onlar ana dil olarak Orta İran dilini benimsemelerine rağmen metin yorumlamaları ve edebi şiirler için Sanskritçeyi kullanmışlardır. Daha sonra kanonik metinlerin tamamını Sanskritçe yazmışlardır. Sarvastivadinler, İpek Yolu'nun kuzey yolu üzerinde yayılmıştır. Kuça, Karaşehir ve Turfan vahalarındaki mağaralar, Sarvastivada okulunun güçlü kaleleri olmuştur. Budist metinleri Çinceye ilk çeviren tercüman olan An Shigao, M.S. 140 civarında bu bölgelerde aktif rol oynamıştır. Shigao, Orta Asya'nın batısındaki Partlar'dan gelmesine rağmen Sarvastivada okuluna mensup olmuştur.

Genel olarak Kuşhanlar zamanında Orta Asya'daki sanattan, Budist okullardan ve okulların kullandığı dillerden kısaca bahsettik. Kuşhanları bu denli mühim kılan Budizm'e olan destekleri ve Budizm'in Orta Asya'ya yayılmasına olan katkılarıdır.

Çalışmanın bu bölümünde Budizm'in MÖ. 6. yy'da Hindistan'da ortaya çıkmış olduğundan, genel olarak ilkelerinden, konsillerden, başlıca Budist mezheplerden ve Budizm'in Orta Asya'ya yayılma sürecinden bahsedildi. Bu öğretinin MÖ. 3. yüzyılda Hintli kral Aşoka'nın desteğiyle Orta Asya'daki bazı bölgelerde yayılmaya başladığı, bu yayılmaya MS. 1. Yüzyılda kurulan Kuşhanlar'ın

⁹⁵ Jones, s. 1146.

da destek vermesiyle MS. birinci yüzyılda Budizm'in Orta Asya'nın neredeyse tamamına yayıldığını kısaca aktarıldı.

Budizm'in Orta Asya'daki gelişim sürecine değindiğimiz çalışmamızın ikinci bölümünde Budizm'in hangi sebeple Orta Asya'ya geldiğinden, Orta Asya'nın MS. 9-10. yüzyıla kadar Budizm'in en güçlü kalesi olacağından, Orta Asya'daki Budist şehirlerden ve Budist dil-edebiyattan bahsedeceğiz. Orta Asya, aktarılacağı üzere birçok farklı millet, lisan, kültür ve sanatıyla miladi dönem boyunca bir Budist kültür cenneti konumuna gelecek ve Budizm'in Uzak Doğu'ya aktarılmasında en büyük etken olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

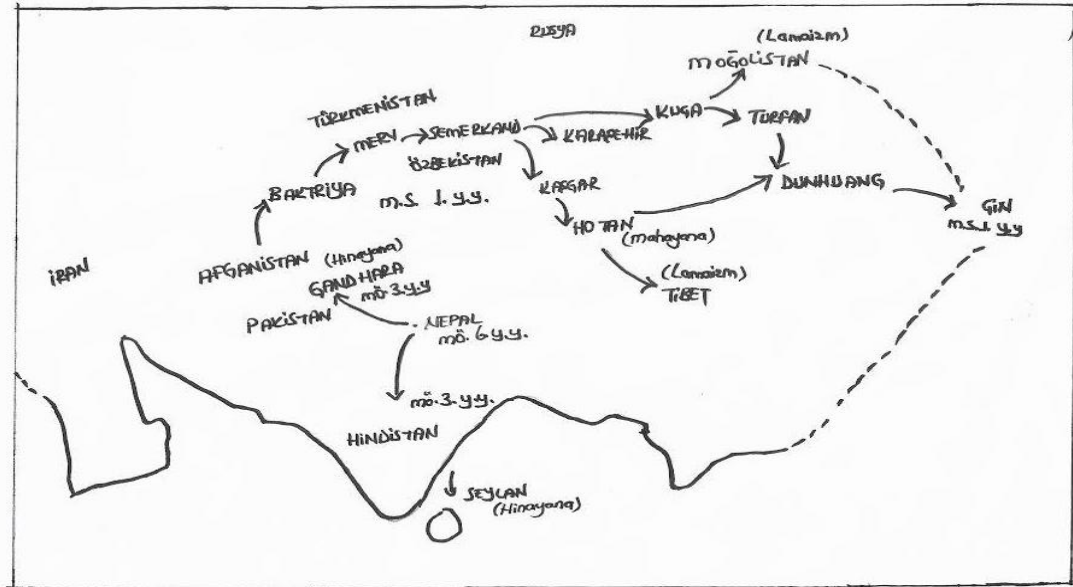
ORTA ASYA'DA BUDİZM

2.1. ORTA ASYA COĞRAFYASI

Budizm'in Orta Asya'daki merkezlerde geliştiğini değerlendirmeden önce Orta Asya coğrafyası ve onun Budizm açısından önemi değerlendirilecektir.

İnsanlar tarih boyunca yaşanılır bir coğrafyaya ihtiyaç duymuşlardır. Bunun için ihtiyaçlarına göre bazen göçebe bazense yerleşik olarak yaşamışlardır. İklim sebebiyle geçmişte Orta Asya halkı sürekli bir şekilde göç etmiştir. Göçlere sebebiyet veren bu iklim değişiminin kesin olarak 15-20 bin yıl önce ilk olarak Orta Asya'nın Tarım Havzasında olduğu ortaya çıkmıştır. Orta Asya dağlarındaki buzullar eriyip Taklamakan çölü genişlemiştir⁹⁶. Kurak bir iklime sahip olan Orta Asya'da su ihtiyacı bölge halkını sıkıntıya soktuğu için bölge halkı sulak yerlere yerleşmiştir. Böylece Orta Asya'da yerleşim ilk olarak bu şekilde olmuştur.

Şekil 5: Budizm'in Orta Asya'ya Yayılma Süreci

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

⁹⁶ Abdulhalık Aybateg, "İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri", Cilt 1, s. 1015.

Bazı araştırmacılar Orta Asya'nın açıkça tanımlanmış bir yer olmadığını söylemişlerdir. Ancak azınlıkta olan bir görüşe göre; o bölgenin önceden Doğu Türkistan, Tarım Havzası ve Sincan olarak bilindiğine dair atıflar vardır. Daha yaygın bir görüşe göre ise; ilk Sovyet Cumhuriyetleri yani günümüzde Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan olan Orta Asya şehirleridir. Bu tanım Orta Asya'nın dar olarak tarifidir. Bunlar genel olarak Batı Türkistan ve güneydeki bütün Tibet platosu olarak bilinmektedir⁹⁷. Geniş anlamda Orta Asya ise; Pakistan'ın kuzeyi, Afganistan, Çin'in batısı (Tibet ve Doğu Türkistan), Rusya'nın bir kısmı, Kuzeydoğu İran ve Moğolistan'ı içeren bölgeyi tanımlamaktadır. Buradan anlaşıldığına göre Orta Asya bölgesi, günümüz Çin'deki Sincan Uygur Özerk bölgesi olan Doğu Türkistan ve Batı Türkistan topraklarını kapsamaktadır⁹⁸.

Şekil 6: Günümüz Orta Asya Siyasi Haritası

Kaynak: Harita için ayrıca bkz: <https://tr.pinterest.com/pin/523332419203255501/>, (25.05.2021).

⁹⁷ Scott Levi, "Orta çağ Orta Asya'sında Türkistan ve Turan", Cilt 1, s. 557.

⁹⁸ Jones, s. 1144.

Puri'nin kitabından elde ettiğimiz bilgilere göre ise Orta Asya, Tarım Havzasının bulunduğu yerdir.⁹⁹ Tarım Havzası, 910,000 km² yüzölçümüne sahip, Çin'in uzak batısında Sincan Uygur Özerk Bölgesinde, doğudan batıya 1,000 km boyunca uzanan büyük bir elips şeklinde çökelti havzadır.

Şekil 7: Tarım Havzası Haritası MS. 3. yy.

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Tar%C4%B1m_Havzas%C4%B1#/media/Dosya:KunlunMountains.jpg, (25.05.2021).

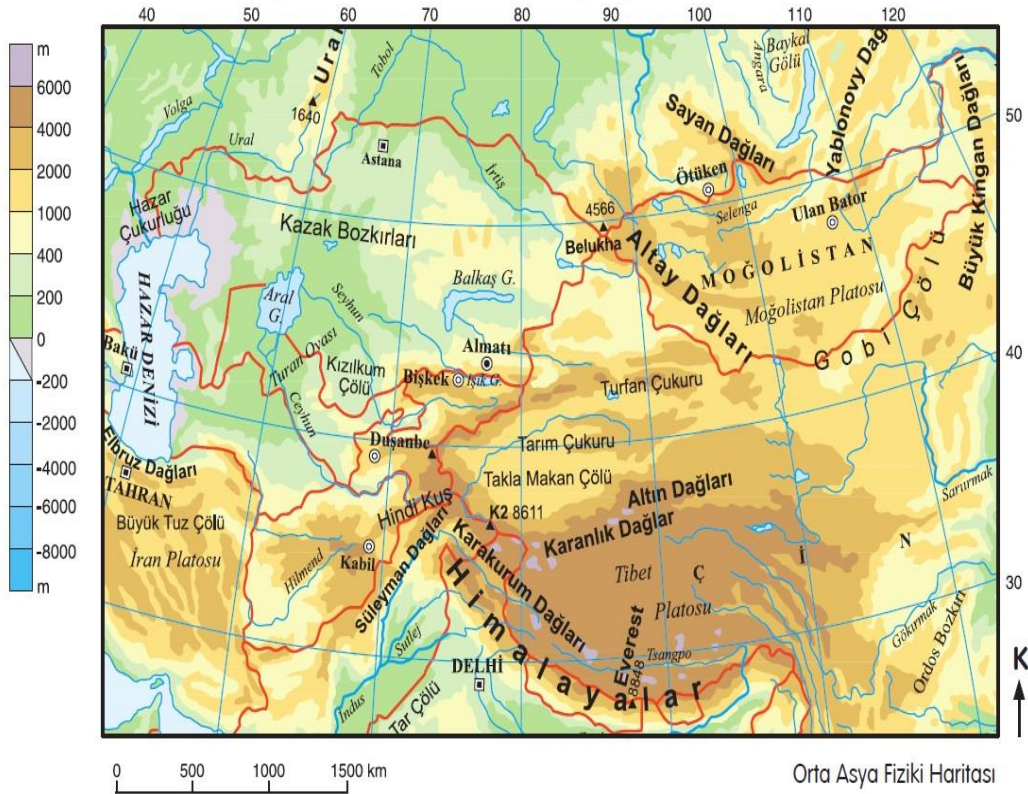
Havzanın yarısından fazlasını Taklamakan Çölü oluştururken kalan kısmında tarım yapılabilir. Bölgenin etrafı uzun sıradağlarla çevrilidir. Tanrı dağları, Hindi kuş dağları ve Karakum dağları bölgede bulunan önemli sıradağlardır. Zirvelerinde her daim karın bulunması nehir deltalarına yaşam kaynağı olmuştur. Bölgede bulunan en büyük nehir, Tarım nehridir. Bölgeye ismini bu nehir vermiştir. Bölgede oldukça fazla çöl de bulunmaktadır. Taklamakan, Kızılkuş ve Gobi gibi çölleri bölgenin başlıca çölleri.¹⁰⁰ Bu çölleri insan yaşamını olumsuz etkilemiş ve halkın göç sebeplerinden biri olmuştur. Bölgenin en bilindik su kaynakları Amu derya (Ceyhun) ve Sir derya (Seyhun)'dır. Yunanlılar tarafından Oxus adı verilen

⁹⁹ Baij Nath Puri, "Buddhism in Central Asia", **Buddhist Tradition Series**, Cilt 4, Delhi, 1987, s. 1.

¹⁰⁰ Richard N. Frye, **Orta Asya Mirası**, çev. Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2009, s. 19.

nehir, genel olarak Ceyhun adıyla bilinmektedir. Onun biraz daha doğusunda kalan nehir Jaxartes ise Seyhun olarak tanınmıştır. Moğol döneminden bu yana bu nehirler yaygın olarak Amu Derya ve Sir Derya adıyla anılmışlardır¹⁰¹. Bu nehirler yüzyıllar boyunca insan uygarlığının en verimli kaynaklarından olmuştur.

Şekil 8: Orta Asya Fiziki Haritası

Kaynak: <https://www.yardimcikaynaklar.com/wpcontent/uploads/2015/12/T%C3%BCrkleri-n-ana-yurdu-haritas%C4%B1.jpg>, (25.05.2021).

Günümüzde Orta Asya'nın iç kesimleri politik olarak üç parçaya bölünmüştür: Biri Sovyet, biri Çin, biri Moğolistan. Orta Asya'nın Sovyet parçası Turan olarak adlandırılmaktadır. Günümüzde ise Batı Türkistan veya Rusya olarak bilinmektedir. Bu bölgenin içinde, Özbekler, Tacikler, Türkmenler, Kırgız Cumhuriyeti ve Kazak Cumhuriyetinin güney bölümü bulunmaktadır. Çin bölümü

¹⁰¹ Levi, s.558.

ise; Çin Türkistan'ı olarak bilinmekte olup bu bölge günümüzde Sincan Uygur Özerk bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Orta Asya, bir bütün olarak bakıldığında göze çarpan bir arazidir, ancak bölgenin büyük bir kesimi yüksek dağlarla ve büyük çöllerle çevrili olduğu için uzun bir süre yerleşimciler için uygun koşullar sunmamıştır. Orta Asya bölgesi için tek sıkıntı bu değildir. Orta Asya'nın diğer fiziksel sorunlarından biri de Sibiry ormanlarıdır. Bu durum bölgeyi yalnızlığa itmiştir. Çünkü Sibiry ormanları bu bölgeye olan ulaşımı sınırlamıştır. Ancak ileride görüleceği üzere bu bölge her şeye rağmen dışarıya açılacak, miladi yüzyıldan itibaren bir kültür merkezi haline gelecektir.¹⁰²

Orta Asya coğrafyasını genel hatlarıyla bu şekilde özetleyebiliriz. Bölgenin Budizm açısından önemli merkezlerine burada değinmeyip ileride detaylıca açıklanacaktır.

2.1.1. Orta Asya Coğrafyasının Budizm Açısından Önemi

Burada değerlendireceğimiz konu Orta Asya'nın Budizm açısından önemidir. Bu bölge Budizm açısından oldukça rağbet görmüş ki Budizm bu bölge aracılığı ile tüm dünyaya yayılma fırsatı bulmuştur. Peki hangi sebeplerle Budizm bu bölgeye yerleşmiştir? Bizim burada öncelikli olarak cevap aradığımız soru budur. Hiç şüphe yok ki Orta Asya'da Budizm'in gelişmesinin en büyük nedeni bölgenin içerisinden geçen İpek Yolu'dur.

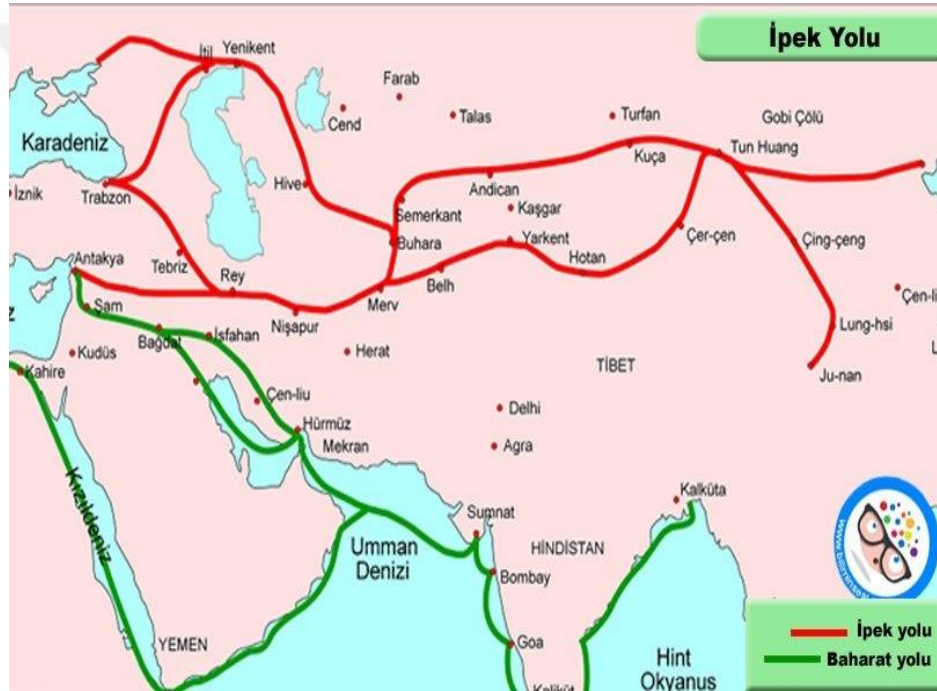
Orta Asya, Asya kıtasının en önemli bölgesidir. Sahip olduğu konumu Orta Asya'yı her zaman diğerlerinden ayrı tutmuş ve bu bölgeyi pek çok açıdan öne çıkarmıştır. Kültürel açıdan, İpek yolunun geçtiği merkezlerin Orta Asya'da bulunması farklı medeniyetlerin birbirini tanımasını hızlandırmış ve farklı fikirlerin karşılıklı aktarılmasını sağlamıştır. Yani Budizm'in Orta Asya'da gelişmesinin en önemli sebeplerinden biri İpek Yolu'dur.

İpek, Çin'in ticaret eşyalarının başında gelmektedir. Bu sebeple doğudan batıya büyük bir ipek ticaret ağı oluşmuştur. Orta Asya'nın içinden geçen bu ticaret yolu, kültürel özelliklerin bir bölgeden dünyanın başka bir bölgesine aktarılması hususunda günümüzde bile önemini yitirmemiştir. Yeni keşifler, fikirler, davranışlar

¹⁰² Puri, s. 1.

ve gelenekler, siyasi sınırları aşarak bir bölgeden diğerine geçmiştir. Bu bölge yoluyla dünyanın dört bir yanıyla sürekli kültürel etkileşim sağlanmıştır. Ayrıca konumuzla ilişkilendireceğimiz Çinli seyyahlar ve Budist âlimler de bu yolu kullanmışlardır. Tathagata¹⁰³'nın mesajını insanlara yaymak için birçok âlim bu bölgeye getirilmiş ve yerleştirilmiştir. Çin ve Hindistan arasında köprü olan Orta Asya yoluyla Buda'nın mesajları, Konfüçyanizm dinine mensup olan Çin'e kadar taşınmıştır.

Şekil 9: İpek Yolu'nun Geçtiği Merkezler

Kaynak: <https://www.biliminsesi.com/ipek-yolu-nedir/>, (25.05.2021).

Haritada görüldüğü üzere İpek Yolu, Çin'in Çangan eyaletinden başlayarak Gobi çölünü de içine alan Dunhuang vahalarına kadar uzanmaktadır. Bu yol burada kuzey ve güney olarak ikiye bölünmektedir. Kuzey yolu; Hami, Turfan, Karaşehir, Kuça, Aksu, Tımşuk, Kaşgar ve Semerkant'ın bir kısmından geçerken, güney yolu; Çerçen, Keriya, Hotan ve Yerkand, Herat, Kabil ve Merv gibi şehirlerden

¹⁰³ Tathagata: Mükemmelliğe ulaşmış olan kişi, Buda. Nakamura, s. 6.

geçmektedir. Bu kara yolları, Han İmparatorluğundan bu yana birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapan Orta Asya'dan geçmiş ve farklı yönlerdeki birçok millet için de köprü olmuştur.¹⁰⁴

İpek Yolunun güney ve kuzey rotaları Çin sınırı üzerinde bulunan Yumen geçidi olarak adlandırılan noktada kesişmiştir. Burası, Budizm'in en ünlü eğitim merkezlerinden biri olan Dunhuang'a yakındır. M.S. beşinci ve sekizinci yüzyıllar arasında Budist keşişlerin Çin'e ilerleyiş sürecinde bölgedeki dağların tepelerine ibadet ve istirahat amacıyla yapılan tapınaklar, İran, Baktriya, Hindistan, Soğd, Hotan, Kuça ve diğer yerlerden gelen Budist keşişleri burada buluşturuyordu. Buraya gelen keşişler burada tartışıyor ve kutsal metinleri Çinceye çeviriyorlardı. İki önemli karayolu üzerinde bulunan Dunhuang, stratejik öneminin yanı sıra kültürel ve ticari açıdan da büyük öneme sahiptir. M.S. ilk yüzyıldan itibaren Dunhuang'ın önemi daha da artmış ve dışarıdan gelen yabancıları cezbetmiştir. Budist seyyahlar ikinci yüzyıldan itibaren buraya yerleşmek için yollar aramışlardır. M.S. üçüncü yüzyılda ise bazı Hindu aileler buraya yerleşmişlerdir. Böylece burası artık laik ve dini faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir. Arkeologlar tarafından ortaya çıkarılan önemli el yazmaları Dunhuang bölgesinin önemli bir Budist eğitim merkezi olduğunu ortaya koymuştur. Çince, Sanskritçe, Tibetçe, Süryanice ve Hotanca gibi çeşitli dillerde yazılan bu el yazmaları da bu bölgenin, Çin, Hindistan ve Yakın Doğudan gelen Budist âlimler için bir buluşma merkezi olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Üç tarafı dağlarla çevrili olan bu bölgeye ilk yerleşimlerin nehir deltalarına olduğu ifade edildi. Bu akarsu havzaları boyunca farklı yönlerden insanlar burada koloniler kurmuşlardır. M.S. ilk yüzyılda Budizm bu koloniler tarafından ilgi görmüştür. Kolonilerin desteğini alan Budist keşişler, Keşmir'e ve Kuzeybatı Hindistan'daki Hotan ve Kaşgar bölgesine ilerlemiştir. Daha sonra buralarda Hint asil ailelerinden geldiklerini iddia eden krallarla birlikte küçük koloniler kurmuşlardır. Kolonilerin kullandıkları bu yollar zamanla Budizm kültürü için önemli merkezler haline gelmiş, Hindu keşişlerin Çin'e ve Orta Asya'ya ilerlemesi için uygun bir zemin oluşturmuştur. Öte yandan kuzey ve güney yolundaki merkezler, farklı ülkelerden birçok seyyah ve tüccar tarafından da rağbet görmüştür.

¹⁰⁴ Puri, ss. 18-19.

Bölgenin kuzeyindeki tepelerin ötesinde Hintçe Bahlika, Çince’de Fo-ho, bizim ise Belh olarak bildiğimiz Baktriyalılar vardı. Yerel kültür, Helen, Hint ve İran kültürüyle burada birleşip geliştirilmiştir. Ayrıca M.S. yedinci yüzyılda Hsüen tsang zamanında kurulan Belh’in Büyük Budist kurumu *Nava Samgharama* (Yeni Manastır), Budist kanonun yorumlanmasına dair verdiği derslerle önemli Budist eğitim merkezlerinden biri olmuştur.¹⁰⁵

Bu kervan yolları üzerinde bulunan merkezler, Orta Asya’nın Budizm açısından önemini artırmış buraya gelen seyyahın kayıtlarında da yer almıştır. Yedinci yüzyılın ortalarında Çinli seyyah Hsüen tsang’ın katkılarıyla buradaki birçok manastıra dair bilgiler gün yüzüne çıkarılmıştır. Ayrıca kervan yolları üzerinde bulunan edebi yazılar ve sanatsal bulgular, bu bölge ve halkının Budizm açısından önemini de net bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁰⁶ Açıkça ifade edebiliriz ki Budist uygarlığının antik eserleri burada korunmuş ve Çin’deki Budizm de Orta Asya yoluyla gelişmiştir.¹⁰⁷

Budizm’in niçin Orta Asya’ya geldiği ve Orta Asya’nın Budizm açısından önemini kısaca aktarıldı. Kral Aşoka ve Kuşanlar yoluyla doğal olarak Orta Asya topraklarına giren Budizm, buradaki coğrafi, ticari, ekonomik, siyasi her türlü fırsattan yararlanmış ve bu bölgede miladi dönemden onuncu yüzyıla kadar tabir-i caizse büyük bir Budist Krallığı kurmuştur. Budizm yaklaşık bu on asırlık zamanda büyük güç kazanmış, birçok devletin himayesi altına girmiş ancak gelişmeye sürekli bir şekilde devam etmiştir. Orta Asya’da Budizm olarak adlandırdığımız bir sonraki bölümde Budist merkezleri ve buradaki faaliyetlerini genişçe açıklamaya çalışacağız.

2.2. ORTA ASYA’DA BUDİZM VE BUDİST MERKEZLER

Orta Asya’nın Budizm için öneminden kısaca bahsettikten sonra asıl ele alacağımız konu Orta Asya’daki Budizm’dir. Yani Orta Asya’da Budizm hangi şehirlerde etkili olmuş, nerelere uzanmış, hangi Budist ekolleri etkili olmuş ve en

¹⁰⁵ Puri, s. 19.

¹⁰⁶ Hammet Arslan, “Budizm’in Çin’e Girişinde İpek Yolu’nun Önemi ve İşlevi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 18, 2018, s. 9.

¹⁰⁷ Puri, s. 22.

önemlisi de Budizm burada nasıl gelişmiş ve bölge halkını ne ölçüde etkilemiştir sorularının cevapları bu bölümde net bir şekilde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Konumuza öncelikle Orta Asya olarak tanımladığımız bölgelerdeki Budizm'i incelemekle başlayacağız. Burada kronolojik sıra esas alınarak Budizm'in ilk gittiği merkezlere, ondan sonra Orta Asya'da yayıldığı diğer merkezlere değinilecektir.

2.2.1. Gandhara (Kandehar)

Orta Asya'da Budizm'in ilk merkezlerinden biri Gandhara'dır. Gandhara, Budizm'in ve özellikle Budist sanatın en güçlü cephelerinden biridir. Hindistan'ın kuzeyinde bulunan Orta Asya'daki bu bölgenin günümüz adı Peşaver'dir. Gandhara Orta Asya haritasında bugün konumlandırarak olunursa Afganistan ve Pakistan sınırı arasında bir yerde kalmaktadır.

Şekil 10: Gandhara'nın Orta Asya'daki konumu.

Kaynak: <http://sites.asiasociety.org/gandhara/maps/>, (25.05.2021).

Budizm'in ilk olarak Aşoka zamanında MÖ. 3. yüzyılda Gandhara, Keşmir ve Baktriya bölgelerine geldiğini ve oradan tüm Türkistan'a yayılmasının Kuşanlar

zamanında olduğunu ilk bölümde zikrettik¹⁰⁸. Budist tarihi açısından Gandhara'nın önemi oldukça büyüktür.

Budizm hakkında önemli kayıtları olan Çinli seyyah Hsüen tsang'ın seyahatnamesinden elde edilen verilere göre; Gandhara, Kapisa'ya bağlanmıştır. Bölgede on binden fazla tapınakla birlikte birçok keşiş bulunmaktadır ve Hinayana mezhebine bağlıdır. Ancak bu memlekette Mahayana mezhebinin de takipçileri bulunmaktadır. Yine Huichao'nun seyahatnamesine göre bu bölgenin yönetimi altıncı yüzyılda Göktürklerle aittir¹⁰⁹. Onuncu yüzyıldan sonra Gazneli Mahmut tarafından fethedilen bu bölge artık Müslümanların hakimiyeti altına girmiştir.

Yaklaşık 10 küsur asır Budizm'e hizmet eden bu bölgede önemli Budist sanatın da ortaya çıktığını ilk bölümde ifade ettik. MÖ. Büyük İskender Hindistan seferinden sonra Gandhara'ya gelmiş ve beraberinde Yunanlıları getirmiştir. Gandhara'da Yunan halkının Helen kültürüyle Kuşanların getirdiği Budizm karışmış ve ortaya *Gandharan-Budist Sanatı* çıkmıştır¹¹⁰. Nakamura da, Gandhara sanatının gelişiminden önceki dönemde alışlagelmiş olduğu gibi hem Buda hem de dindar Budistlerin oldukları gibi betimlenmediğini, insanların sıradan âlemin ötesine geçmiş olan kutsal kişilerin insani şekillerini resmetmeye pek istekli olmadıklarını söylemiştir. Buna karşın, Yunan düşüncesinin etkisi altında gerçekçi bir eğilim göstermiş olan Gandhara sanatının, keşişleri (*bhikkhu*) açık bir biçimde betimlediğini ifade etmiştir. Nitekim bu tarih öncesi keşişler Sri Lanka ve Burma'daki günümüz karşılıklarıyla tıpatıp benzerlik gösterdiklerinden, bu yüzden Güney Budizm'inde Budist dilenci rahiplerin dış görünüşlerinin tarih öncesinden beri çok az değişmiş olduklarından bahsetmiştir¹¹¹.

Gandharan Budist Sanatı, bizce Budist sanatın en önemli yeniliklerinden biri olmuştur. Bu sanatın etkisiyle Buda, antropomorfik olarak resmedilmiş ve Buda'nın heykel ve resimleri hem takipçilerini hem de dinler tarihçilerini aydınlatmıştır. Gandharan Sanatında Buda'nın bazen oturarak bazen ayakta durduğu pozisyonlar vardır. Aşağıda da Maitreya Buda'nın ayakta durduğu bir heykel yer almıştır.

¹⁰⁸ Güngör, s. 474.

¹⁰⁹ Erkin Ekrem, "Seyahatnamelere Göre Göktürklerde Budizm", Cilt 3, s. 646.

¹¹⁰ Geng Shimin, "Budist Uygur Edebiyatı", Cilt 3, s. 1443.

¹¹¹ Nakamura, s. 10.

Şekil 11: Gandharan Budist Sanatının Etkisiyle Yapılmış Bodhisattva-Maitreya Heykeli. Bodhisattva Maitreya Burada Sol Elinde Tuttuğu, Ölümsüzlük Sıvısıyla Dolu Küçük Şişeyle Tanımlanır

Kaynak: Khan Academy. <https://www.khanacademy.org/humanities/art-asia/beginners-guide-asian-culture/buddhist-art-culture/a/bodhisattva-maitreya>, (25.05.2021).

Heykeldeki şist taşı, özellikle perdelik, saç modeli ve takıların derin oymalı hatlarında detaylı oymaya olanak sağlar. Gandharan heykeli, anatomik detaylara gösterilen natüralist ilgide Helenistik heykelleri andırır. Ayrıca, örneğin ana kolyede merkezi muskayı tutan centaurlarda, Greko-Romen görüntülerine doğrudan referanslar vardır. Centaur, yarı insan yarı at olan klasik mitolojik bir hayvandır. Bodhisattva figürü, bölgedeki yerel prenslerin muhtemelen bu şekilde

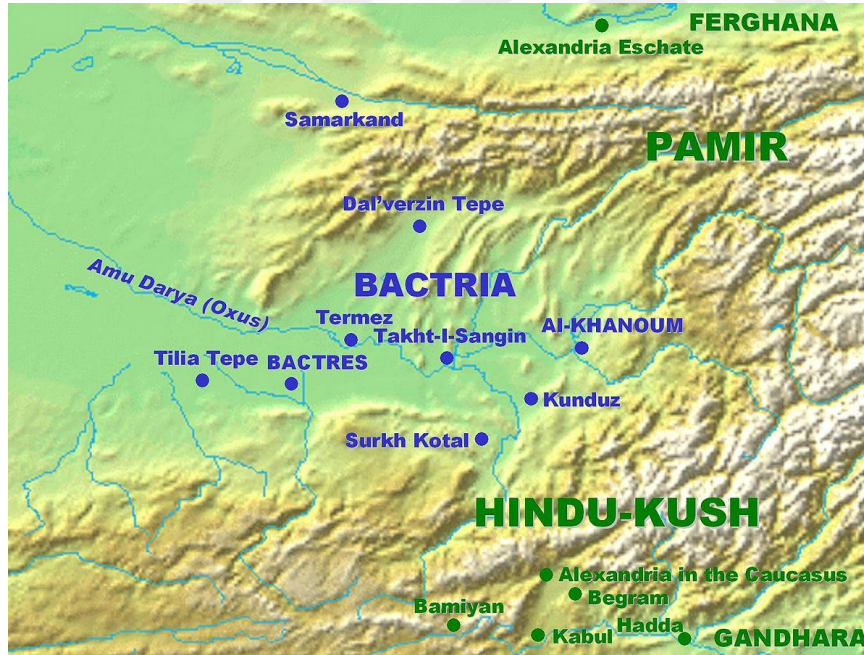
süslendiğinden şüphelenmek için ayrıntılara yeterince dikkat edilerek gerçekçi bir şekilde oyularak tasvir edilmektedir. MS. 2-3. yy. Pakistan.

Gandhara'nın oldukça önemli bir Budist merkezi olduğu açıktır. Batı Türkistan'ın diğer bir önemli merkezi olan Baktriya, Gandhara ile yakın olduğu için kültür özelliklerinin çoğunu Baktriya'ya da taşımıştır. Bu sebeple bu iki şehri arka arkaya değerlendirmek yerinde olacaktır.

2.2.2. Baktriya (Belh)

Budizm'in Kuzey Hindistan'daki en büyük cephelerinden biri de Baktriya'dır. Baktriya, Hindikuş dağları ile Ceyhun ırmağı arasında kalan günümüzde Belh olarak bildiğimiz Afganistan sınırlarında olan bir merkezdir.

Şekil 12: Baktriya Haritası

Kaynak: <https://www.tarih.gen.tr/forum/dunya-tarihi/5209-grek-baktriya-kralligi-bactria.html>, (25.05.2021).

Bu bölge, daha Budizm'in yayılmaya ilk başladığı tarihlerden itibaren aktif bir Budist bölgesi olmuş ve Budizm'e olan hizmetleriyle tanınmıştır. Günümüzde bu

bölgeye ayrıca Toharistan da denilmektedir. Bunun sebebi MÖ. 2. Yüzyıl sonrasında Baktriya topraklarına gelen Yüeciler, burada hem Yunanlılarla hem de Toharlı halkla karşılaşmışlardır. Buraya da Toharistan adı verilmiştir¹¹². Ayrıca buraya gelen Yüeciler bazı araştırmacılara göre zaten Toharlardı. Bu sebeple Yüecilerin Toharlı olup olmadığı konusu da tartışma konusu olmuştur. Bütün bunlar bir yana Baktriya'ya gelen Büyük Yüecilere de Hotan'da yaşayan Küçük Yüecilere de *Tohar* denilmekteydi¹¹³. Baktriya, Toharistan adını aldıktan sonra daha çok bu isimle anılmıştır.

Baktriya ile ilgili olarak Hsüen-tsang, bu bölgede kültürün ve edebiyatın oldukça geliştiğini, burada beşinci ve altıncı yüzyılda hüküm süren Göktürklerin de bu kültürden etkilendiğini söylemiştir¹¹⁴. Bu bölgenin Budizm'e olan ilgisine de değinen Hsüen-tsang ve hanedanlıkların yıllıkları, bölgede Budizm etkisinin olduğunu, hepsinin Hinayana'ya inandığını ve bölgede birçok tapınak ve rahibin olduğunu aktarmışlardır¹¹⁵. Ayrıca Çinli seyyah, çalışmanın birinci bölümünde de değindiğimiz Belh'in eğitim kurumu olan Nava Sangharama'nın Budizm açısından oldukça önem teşkil ettiğini de ifade etmiştir. Tapınağın Kuşanlar zamanına ait olduğu tahmin edilmektedir. Seyyah Hindistan'a giderken yaklaşık 630 yılında Batı Türklerini ziyaret etti. Budizm'in Türklerin imparatorluklarının Baktriya kesiminde, özellikle Belh'teki Nava Vihara Manastırı'nda geliştiğini bildirdi. Seyyah Mahayana mensubu olmasına rağmen kendisi de bu manastıra gitmiş ve detaylıca incelemiştir. Bu viharanın 60 metre yüksekliği olduğunu ifade eden Hsüen-tsang, bu manastırın Theravada ve Hinayana Budist çalışmaları için mükemmel bir merkez olduğuna da değinmiştir.¹¹⁶

Bu bölgenin Budist kültüre bir diğer faydası dil ve edebiyat yönünde olmuştur. Çünkü Türk Budist edebiyatının büyük çoğunluğu Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca, Toharca B ve Soğdca'dan yapılmış çevirilerdir¹¹⁷. Tohar dilinin iki grupta olmasının sebebi farklı bölgelere göre adlandırılmış olmasından

¹¹² Koçsoy, s. 38.

¹¹³ V.V. Bartold, **Orta Asya**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 22.

¹¹⁴ Lilia Yu. Tuguşeva, "Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler", Cilt 2, s. 262.

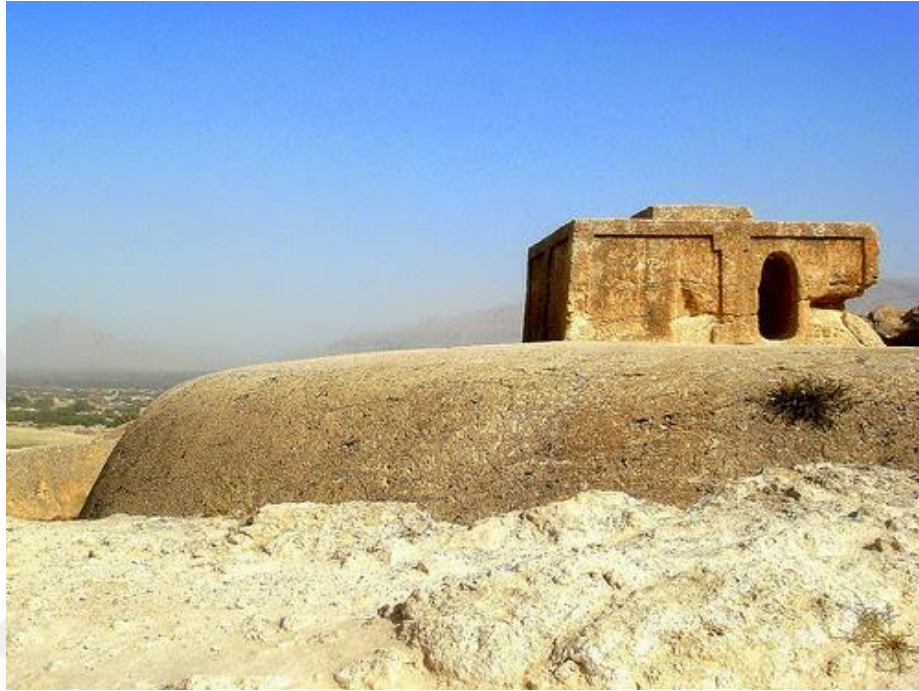
¹¹⁵ Ekrem, s. 643.

¹¹⁶ John Hopkins, "Nava Vihara in Balkh: Sun Temple/Fire Temple/ Monastery/Mosque", Okar Research, Kasım, 2012. <http://balkhandshambhala.blogspot.com/2012/11/balkh-nava-vihara.html>, (25.05.2021).

¹¹⁷ Sema Barutçu Özender, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", Cilt 3, s. 879.

kaynaklanmaktadır. Buna göre Turfan ve Karaşehir’de kullanılan dil Tohar A, Kuça tarafında kullanılan dil ise Tohar B olarak adlandırılmıştır¹¹⁸.

Şekil 13: Belh’in büyük Budist kurumu Nava Sangharama

Kaynak: <http://balkhandshambhala.blogspot.com/2012/11/balkh-nava-vihara.html>, (25.05.2021).

Aktardığımız üzere Baktriya, Budizm’in en yoğun yaşandığı yerlerden biri olmuştur. Buraya kısaca değindikten sonra tezimiz için diğer önemli merkez olan Keşmir’de Budizm’i aktaracağız.

2.2.3. Keşmir

Orta Asya’nın en önemli Budist merkezlerinden biri de Keşmir’dir. Keşmir, bugün Pakistan ve Çin sınırı arasında kalan bir bölgededir. Bölgenin coğrafi yapısına bakacak olunduğunda Keşmir’in Himalayalar’ın kuzeybatısında kalan ve 135 km.

¹¹⁸ Özender, s. 897.

uzunluğa ve 32-40 km. genişliğe sahip verimli bir vadinin adı iken zamanla 222.236 km² yüzölçümlü bir bölge olduğu söylenebilir. Bölgenin 78.114 km²'si Pakistan'ın elinde bulunmaktadır. Bunun 11.639 km²'lik bölümü Âzad Keşmir eyaletini teşkil eder. 42.685 km²'lik bölümü Çin'in hâkimiyetinde olan bölgenin Hindistan'a ait bölümü ise 101.307 km²'lik Cammû-Keşmir eyaletini meydana getirir. Âzad Keşmir'in merkezi Muzafferâbâd, Cammû-Keşmir'in merkezi ise Srinagar'dır. Konumuz burada bu olmadığı için bu merkezlerin üzerinde durmayacağız¹¹⁹.

Şekil 14: Keşmir'in Dünya Haritasındaki Konumu

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Ke%C5%9Fmir#/media/Dosya:Kashmir_map_big.jpg, (25.05.2021).

¹¹⁹ Saiyid Athar Abbas Rızvi, "Keşmir", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kesmir>, (25.05.2021).

Keşmir'i Orta Asya'da Budizm konusuna dahil etmemizin sebebi Budizm'in yayılma sürecinde göze çarpan merkezlerden biri olmasından kaynaklanmaktadır. Tahmini olarak Kral Aşoka zamanında Budizm buralarda görülmeye başlamış, Kuşanlar zamanında da Budist etkisi kuvvetlenmiştir. Kanişka'nın dördüncü Budist konsili Keşmir'de düzenlediği ve ünlü Hintli filozof Nagarjuna'nın Keşmir'de yaşadığı bilinmektedir. Ayrıca dördüncü yüzyılın önemli Budist alimlerinden olan Kuça'lı Kumarajiva'nın da buraya gelip eğitim aldığı bilinmektedir.

Keşmir'de Budizm hakkındaki bilgilere genel olarak seyahatnameler ve hanedanlıkların yıllıklarından ulaşmaktayız. Ünlü seyyah Hsüen-tsang'ın seyahatnamelerinden elde edilen verilere göre Keşmir'de yüz küsur Budist tapınak, beş binden fazla rahip vardır. *Ünlü Budist Rahipleri* (Hsü Kaosen Chuan) adlı kitabın V. bölümde yer alan Hsüan-tsang'ın Tezkeresinde, Keşmir'de Hinayana mezhebine mensup olanların çoğunlukta olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine Hsüan-tsang'ın Seyahatnamesine göre, Keşmir'e bağlı diğer 647 bölgede Mahayana mezhebine mensup kimseler de vardır. Keşmir ile ilgili başka bir kayıt da Wu'kung'un *Seyahatnamesi*dir. Wuk'ung'un Seyahatnamesine göre, Keşmir'de Göktürkler tarafından yapılmış olan Budist tapınaklar bulunmaktadır¹²⁰.

¹²⁰ Ekrem, s. 646.

Şekil 15: Keşmir Meru Dağındaki Oturan Buda heykeli. Buda'nın oturmuş haldeki heykellerinin Sarnath'daki ilk vaazını temsilen gösterildiği düşünülmektedir. Norton Simon Müzesi¹²¹

Keşmir, Aşoka'dan bu yana önemli bir Budist merkezi olmuş ve Çin ve Tibet'e de Budizm buradan yayılmıştır. Önemli Budist heykelleriyle de göz dolduran Keşmir bugün, Budizm'in Orta Asya'daki en önemli temsilcilerinden biri olarak bilinmektedir.

2.2.4. Soğdiyana

Orta Asya'da Budizm'in önemli bir diğer merkezi de Soğdiyana'dır. Soğdiyana, milattan önce 6. asırdan başlayarak milattan sonra 10. asra kadar uzanan, milattan sonra 5. ve 8. asırlar arasında en parlak dönemini yaşayan İran kültür ve medeniyetinin geliştiği Orta Asya'nın tarihi bir bölgesidir. Klasik yazarlar ise Soğdiyana'yı Seyhun ve Ceyhun arasında kalan bölge olarak tanımlamışlardır.

¹²¹ Amy Heller, "Early Himalayan Art", Eastern Art Online, 2008.

Bugünkü Özbekistan'ı içeren ve merkezi Semerkant olarak bilinen bu bölge geçmişte Maverāünnehr'e bağlıydı¹²².

Eski Soğdiana, Semerkant'taki merkeziyle birlikte Baktriya'nın kuzeyine yerleşmişti. Bu ülkeye ve insanlarına dair ilk bilgilerin Yunan tarihçi Herodot ve Ahamenidlerin kayıtlarında bulunduğu söylenmektedir. Behistun Kitabesi Soğdları “*Suguda*” olarak tanımlarken, Yunan tarihçiler; *Sogdai*, *Xorosmiai*, *Areioi*, *Parthal*, *Gandorioi* ve olarak tanımlamıştır. Ahamenid Kitabeleri ise onlardan *Partlar*, *Aryanlar*, *Soğdlar*, *Harazmiler*, *Baktriyan*, *Zarankes*, *Saka* ve *Gandainler* olarak bahsetmektedir¹²³. Biz ise Soğdian halkını Soğd olarak isimlendirmeyi tercih ettik.

Antik çağın tüccarları olarak bilinen Soğdların Budizm ile tanıştıkları zaman olarak Kuşhanlar dönemi kaydedilmektedir. MÖ. 3. yüzyılda İskender'in fetihleri sonrasında Orta Asya topraklarına gelen Yunanlılar, Baktriya'da Soğdiana'yı da içine alan bağımsız bir Yunan-Baktriya krallığı kurdular. Yunan-Baktriya krallığı daha sonra Kuşhanlar tarafından yıkıldı ancak Yunanlıların getirdiği Helenistik kültür bu bölge halkı tarafından sürdürüldü. Helen kültüründen etkilenen o bölgedeki halklardan biri de Soğdlardır. Önce Budizm ile Kuşhanlar aracılığıyla tanışan Soğdlar, İpek Yolu boyunca ticari koloniler kurmuşlar ve gittikleri yerlere de Budizm'i tanıtmışlardır¹²⁴. Tüccarlıkla uğraşan Soğdlar, Orta Asya'nın farklı bölgelerindeki Budizm'le ve Budizm kültürü ile yakından ilişki kurmuşlardı. Budist misyonerliğin Çin'e taşınmasında Soğdlu keşişlerin yerinin de oldukça büyük olduğu çoğu tarihçi tarafından kaydedilmiştir. Çin kaynaklarında da Soğdlara dair atıflar bulunmaktadır. Özellikle Hsüan-tsang'ın Biyografisi'ne göre, Semerkant bölgesinde iki tane Budist tapınağı vardır. Ancak son zamanlarda bu tapınağın rahibi de kaybolmuştur. Önceleri Budist rahipler bu tapınaklarda konaklamak isterlerse halk tarafından kovuluyor ve tapınağı ateşe veriyorlardı. Bunun sebebinin Budizm'in Soğdiana'ya gelmesinden önce burada Zerdüştlük dininin var olmasından kaynaklandığı öne sürülmektedir. Hsüan-tsang, Semerkant'a ulaştığında hükümdarı ile iyi ilişkisinden dolayı, bu tapınaklara Budist rahipleri getirmek için ikna etmiş ve

¹²² Matteo Comparati, “Soğdiana Tarihine Giriş”, Cilt 2, s. 269.

¹²³ Puri, s. 13.

¹²⁴ Bartold, ss. 21-24.

bunu başarmıştır.¹²⁵ Özellikle Göktürklerin de altıncı yüzyılda bu bölgeye hâkim olduğu dönemde Soğdlu Budistlerin öneminin daha da çok arttığını görmekteyiz.

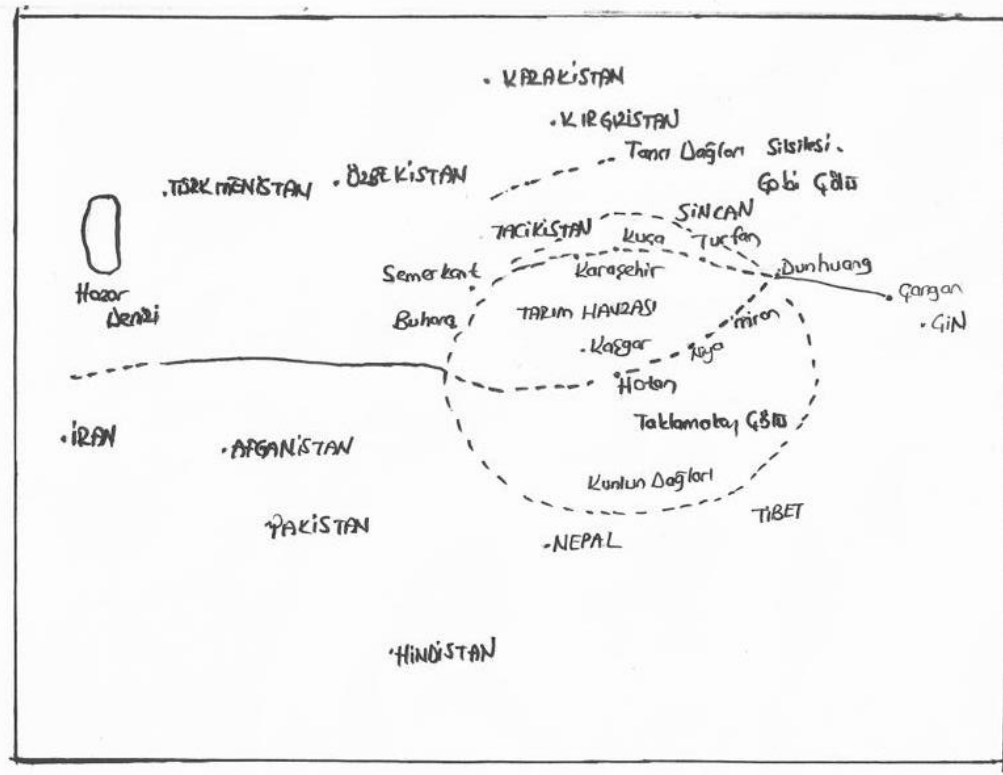
Soğdların Budist kültüre katkıları genel hatlarıyla bu şekildedir. Özellikle Soğdlu Budist tüccarlar gittikleri bölgelere Budizm'i tanıtmış ve bu dini yaymayı amaçlamışlardır. Soğdca'nın Budist edebiyatı açısından da önemi büyüktür. Ancak onu bu konuda ele almayıp Dil ve Edebiyat bölümünde ayrıca değerlendireceğiz.

2.2.5. Kuça

Orta Asya'nın diğer önemli diğer bir Budist merkezi de Kuça'dır. Kuça, İpek Yolu'nun kuzey güzergahının en önemli Budist merkezidir. Doğu Türkistan sınırları içerisinde bulunan bu şehir, coğrafi konum bakımından Tarım havzasının en önemli şehri olmuş, Orta Asya Budist sanat ve uygarlığında önemli rol oynamıştır.

¹²⁵ Ekrem, s. 642.

Şekil 16: 3. y.y. Tarım Havzası Şehirleri

Kaynak: Yazar tarafından yapılmıştır.

Kuçâ tarihin birçok döneminde farklı süreçlerden geçmiştir. Han zamanında Kuçâ (Kiu-she) ikiye bölünmüştür. Bir parçası eski, diğer parçası yeni olarak bilinmektedir. Dördüncü yüzyılın başlarında Kiu-she, Kao-chang olarak değişmiştir. Kuzeydeki dört büyük şehre (Aksu, Kuçâ, Karaşehir, Turfan) dair bilgiler, Çin kaynaklarında da yer almaktadır. Çin kaynaklarından da elde edilen bilgilere baktığımızda kayıtların en çok Kuçâ hakkında olduğunu görmekteyiz.¹²⁶

Çin kaynaklarından elde edilen verilere göre, Kuçâ krallığının başkenti Yen şehriydi. Bu yer farklı yerlerde farklı adlarla da anılmıştır. Kuçâ batıdaki önemli ticaret yollarının kavşağında bulunması sebebiyle önemli bir pozisyona sahipti. Sahip olduğu konum sebebiyle tarihin çoğu döneminde tamamen bağımsız bir devlet olamamış, çoğunlukla farklı milletlerin hakimiyeti altına girmiştir. Kuçâ'nın siyasi

¹²⁶ Puri, s. 69-70.

tarihine baktığımızda ara sıra Çin egemenliğinde olduğunu ancak çoğu zaman Türklerin hakimiyetinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Ancak Budizm, siyasi hiçbir değişiklikten etkilenmemiş, Kuça'da gelişmeye ve yayılmaya devam etmiştir. Ayrıca Kuça zaman zaman bağımsızlık mücadelelerine de girmiş bir dönem bağımsız da olmuştur. Kuça'nın MS. 88 yılında bağımsızlığını kazanmış olması onları siyasi olarak tanınan bir devlet konumuna getirmiş ancak topraklarını dış güçlere uzun süre kapatmaya yetmemiştir.

Kuça'nın Budizm ile olan ilişkisine çoğunlukla seyahatnamelerden ulaşırız. Tahmini olarak Budizm Kuça'ya Kuşanlar zamanında gelmiştir. 600'lü yıllarda Çin'den Hindistan'a sefer düzenleyen Hsuen-tsang'ın seyahat kayıtları konumuz açısından oldukça önemlidir. İpek Yolu üzerinden Hindistan'a ulaşan seyyah, vahalarda o dönemde hâkim olan Göktürklerle tanışmış ve o bölgede Budizm izlerine dair verileri de kayıtlarına eklemiştir. Hsüen-tsang, Kuça krallığı ve yöneticilerine dair bilgiler veren önemli bir seyyahdır. Seyyahın kayıtlarından anlaşıldığına göre, bölgede Hint alfabesinin benzer bir türü kullanılmıştır. Orada birçok manastır ve devasa heykeller boy göstermiş ve beş yılda bir düzenlenen toplantılar ve dini törenler yapılmıştır¹²⁷. Yine Hsuen-tsang'ın kaydettiğine göre, Göktürkler zamanında Kuça'da yüzlerce tapınak ve Sarvastivadin okulunu takip eden beş binden fazla keşiş vardır. Onlar o dönemde Mahayana ekolüne karşı oldukça sert tutumlar içine girmişler ve bu ekolün öğretilerini tanımamışlardır. Kuça'da Mahayana'nın benimsenmesi ancak Uygurlar zamanında olmuştur.

Kuça'da birçok manastır olması bölgede ayrıca eğitime de önem verildiğinin göstergesidir. Çünkü Budist manastırlar o dönemde en temel eğitim merkezleri olduğu için değeri oldukça fazla olmuş, halkın da bu sebeple Budizm'e olan destek ve katkıları artmıştır.¹²⁸

Kuça'nın Budizm açısından diğer bir önemi de önemli Budist alimlerin Kuça'dan çıkmasıdır. Özellikle dördüncü yüzyılın en önemli Budist alimlerinden Kuça'lı Kumarajiva'nın hem Orta Asya kültür ve medeniyetine hem de Budizm'e katkıları oldukça fazladır. Buradaki alimlerin özellikle Çin'e gidip orada Budist metinleri Çinceye tercüme etmesi, Orta Asyalı Budist alimleri de hanedanlıkların

¹²⁷ Puri, s. 73.

¹²⁸ Ekrem, s. 639.

yıllıklarında oldukça önemli bir konuma getirmiştir. Bu sebeple konumuz açısından önemli olan Çin-Budist ilişkilerine Kuça bölümünde kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

Çin-Budizm ilişkisi Çin'in Türkistan vahalarına yöneldiği zamanda olmuştur. Göktürklerden önce Türkistan bölgelerinde hâkim olan Çin hanedanlıklarından Tsin (Jin) Hanedanlığı (265-420) dönemine kadar Çin, Budizm'e sıcak bakmamıştır ancak Budizm kültürü Kuça'da oldukça yayılmıştır. Tsin yıllıklarında ortaya çıkan veriler, Kuça'daki binlerce stupa, Budist tapınaklar ve yöneticiler için inşa edilen devasa bir sarayın olduğunu ortaya koymaktadır. Rivayete göre, Budizm o dönemde zaten vardı ama buna dair bilgiler yoktu. Tsin hanedanlığının verileri Kuça'daki Budizm için oldukça önemli süreçleri ortaya çıkarmıştır. Bu hanedanının imparatoru Fu-chien, General Lu-kuang'ı Kuça'ya göndermiş, generalin bu seferi sadece politik bir başarıyla sonuçlanmamış, Kuça'da doğan Hint asıllı ünlü Budist tercüman Kumarajiva da Kuça'dan Çin'e getirilmiştir. Kumarajiva, Çin'in eyaleti Çangan'da on yıldan fazla çalışmıştır.¹²⁹ Budizm bu sayede Orta Asya'nın kendi alimleriyle Çin yıllıklarında yer alarak ilerleme kaydetmiştir.

Kısaca özetlemek gerekirse Kuça, miladi dönemden itibaren onuncu yüzyıla kadar aktif ve önemli bir Budizm merkezi olmuştur. Sekizinci yüzyılda Uygurların himayesi altına girmesiyle devlet dini olan Maniheizm ile birlikte varlığını sürdürmüş, önemini asla kaybetmemiştir. Hatta Uygurlu yöneticilere yapılan jestler, yöneticilerin ve halkın da Budizm'i benimsemesiyle sonuçlanmıştır.

2.2.6. Karaşehir

Budizm'in kuzey İpek yolu üzerindeki diğer bir önemli şehri de Karaşehir'dir. Karaşehir de aynı Kuça gibi Doğu Türkistan'da bulunmaktadır. İpek Yolu'nun kuzey güzergahında ve Tarım Havzası içerisinde yer almaktadır. Siyasi açıdan Kuça'ya bağlı olan bu devlet mezhep olarak da Hinayana mezhebine bağlıdır.

Doğu Türkistan'da olan bu bölgeler önceki saydığımız merkezlerden biraz farklıdır. Bu vaha devletçikleri yukarıda da saydığımız üzere bağımsızlık mücadelelerine girmişler, kendi krallıklarını kurmuşlardır. Bu sebeple burada

¹²⁹ Puri, s. 70.

özellikle Çin ile olan siyasi ilişkilerine konunun daha net anlaşılması açısından önemlidir.

Doğu Türkistan'daki bu merkezler kendi bağımsızlıkları için Çin saldırılarına karşı el ele verip mücadele ediyorlardı. Karaşehir, kolay ulaşımı ve kullanışlı geçitleriyle Tarım havzasından geçen Hunlar için de rağbet görüyordu. Bu sebeple toprakları her yönden çoğu zaman işgale maruz kalıyordu.

Karaşehir'in Budizm ile olan ilişkisine dair Türkçe kaynakların olmaması bizleri Çin Yıllıklarını ve Çinli seyyahların kayıtlarını incelemeye sevk etmiştir. Karaşehir hakkındaki bilgilere Çin kaynaklarında oldukça sık rastlanmaktadır.

Han zamanından Tang zamanının sonuna kadar Çin kaynaklarındaki bazı referanslar Karaşehir'in politik durumu ile ilgilidir. İmparator Wu-ti yönetimindeki Çin imparatorluğunun genişleme sürecinde Karaşehir, bir elçi yoluyla Çin ile tanışmıştır. Bu tanışma sonrasında Çin ve Karaşehir arasındaki ilişki bazen düşmanca bazen dostça gelişmiştir. Karaşehir, isyanları bastırabilmek için güç sarf etse de çoğu zaman Çin'e boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bu bağımsızlık savaşı dönem boyunca devam etmiştir. O dönem hakkındaki tarihi olaylara ulaşmak çok zor olsa da Karaşehir'in Çin'e karşı büyük bağımsızlık savaşı verdiğine dair kayıtlar mevcuttur. Ancak bu bağımsızlık mücadelesi olumlu sonuç vermemiş, birçok elçi ve elçilik Çin ile uzlaşmak için Çin saraylarına gönderilmiştir. Fakat Çin, Karaşehir'in politikasına güvenmeyip Karaşehir'e askeri bir üs göndermiştir. Bundan sonraki dönemde ülkenin tarihi hakkında bir yüzyıl veyahut daha uzun bir süre kanıt bulunamamıştır. Sadece 564 ve 606 yılında Karaşehir'den Çin'e elçiler gittiğine dair referanslar mevcuttur. Bu referansların çoğunu da oraya giden seyyahlar yapmışlardır.¹³⁰

Kısaca bahsettiğimiz üzere Karaşehir, bağımsızlığını kazanmak üzere Çin ile bağımsızlık mücadelelerine girmiştir. Bu ilişkiler sonrasında da bölgeye birçok seyahat olmuş ve buraya gelen seyyahlar buranın kültürü hakkında notlar almışlardır. Bunlardan biri olan Çinli seyyah Hsüen-tsang, 629 yılında Karaşehir'i ziyaretinde bu bölgenin dini ve kültürü hakkında birçok bilgiye ulaşmıştır. Ancak seyyahın kayıtlarında bölgenin siyasi durumu hakkındaki bilgilere ulaşılmamıştır. Sadece seyyahın Karaşehir krallığının yerli yöneticilerine dair birçok atıf yaptığı mevcuttur.

¹³⁰ Puri, s. 76.

Seyyahın yaptığı incelemeler çoğunlukla bölgenin kültürü ve dini hakkındadır. Örneğin; burada bulunan Sarvastivadin okuluna mensup iki binden fazla keşişle on ya da daha fazla Sangharama'nın bilgisine seyyahın kayıtları sayesinde ulaşılmıştır¹³¹. Seyyah, Sutraların öğretileri ve Vinaya'nın esaslarının Hindistan'da yazılan metinlerle örtüştüğünü ancak burada yazılanların farklı alfabede yazıldığını söylemiştir. Bu alanı araştıran bazı alimler bu kutsal metinleri okumuş ve kitapların esaslarını ve kurallarını titizlikle takip etmişlerdir. ¹³² Diğer ünlü bir seyyah Fahien'in (337-422) kayıtlarına göre ise, bölgede 4 binden fazla keşiş vardır. Hepsisi de Hinayana öğretisine mensuptur¹³³. Burada Buda'nın doğum ve ölüm günü olan 8 Nisan ve 8 Şubat günlerinde bölge halkının Budist kıyafetleri giyip ibadet ettikleri ve Budist eserleri okuduklarına dair bilgilere de Çin hanedanlığı yıllıklarından ulaşılmaktadır¹³⁴.

Karaşehir'in Budizm'e verdiği deste oldukça önemlidir. Karaşehir, miladı altıncı yüzyıldan itibaren Göktürk ve akabinde Uygurların himayesi altına girmiş ve Türk Budist edebiyatının en iyi örneklerinin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.

¹³¹ İsmail Hakkı Ergüven, **Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi**, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2011, ss. 32-33.

¹³² Ergüven, s. 33.

¹³³ Ekrem, s. 639.

¹³⁴ Ekrem, s. 639.

2.2.7. Turfan (Kao-chang)

Kuzey İpek yolu üzerindeki diğer şehirlerden biri de Turfan'dır. Bu şehir de Doğu Türkistan'da bulunan Tarım Havzası vaha şehirlerinden biridir. Ayrıca Turfan, birçok farklı şehrin kalıntılarını içeren bir çöldür.

Bazı yıllıklarda Kao-chang olarak geçse de Turfan adı bugün daha çok kullanılmaktadır. Batı kaynaklarında ise Turpan olarak bilinmektedir. Ming Yıllıkları, Turfan'ın Sui zamanında Kao-Chang (Kuça) olarak adlandırılan eski Che-Shih ya da Ku-shih olarak bilindiğini de ayrıca ortaya koymaktadır¹³⁵.

Turfan miladi birinci yüzyılda hakimiyetinde bulunduğu imparatorluklara göre farklı isim almıştır. Ayrıca Turfan'ın siyasi tarihi, Türklerin Budist tarihi açısından oldukça önemli olduğu için burada kısaca bahsetmek tezimizin içeriği açısından oldukça değer teşkil etmektedir. Çin kaynaklarına göre, Han zamanında, iki başkenti ile Ku-shih adında bir krallık vardı. Bu krallık, M.Ö. 60 yılında Çinli General Cheng-Chi tarafından yıkılmış ve yedi prensliğe bölünmüştü. Wu-ti zamanında ülkenin güney bölümünü oluşturan Turfan, Çin'e teslim olmuştu. Fakat kuzey bölüm Guchen, Hun yönetimi altındaydı. Hunlar, M.S. 89 yılında Çin tarafından oldukça ağır bir bozguna uğratıldı. Bu durum iki taraf arasındaki düşmanlığı daha da kızıştırdı. Bu sebeple iki önemli uygarlık arasında sık sık mücadeleler oluyordu. M.S. 96 yılında Çin'in yardımına koşan Turfan, Wei-Pei-ta zamanında Guchen kuvvetleri tarafından saldırıya uğradı. İki kol arasındaki mücadelenin sebebi, Turfan'ın iki ayrı uygarlığa bağlı olmasından kaynaklanıyordu. Nitekim bu iki imparatorluk arasındaki mücadelede her iki taraf da zaman zaman başarılı geliyordu. Yani miladi dördüncü yüzyıla kadar bu ülkenin tarihinde hem Hun hem de Çin kuvvetleri oldukça büyük bir öneme sahip oldu.

Türklerin Budizm ile tanıştığı yer, büyük bir çoğunluğa göre Turfan Havzası olarak kabul edilmektedir. M.S. dördüncü yılına gelindiğinde Turfan'da Hunların ardılları Kuzey Liang Hanedanlığı (401-439) da hüküm sürüyordu. Türk Tabgaç (Wei) yöneticisi T'ai-wu (424-452), Çin'i ele geçirmiş, başta Tsin hanedanlığı olmak üzere Moğolistan'da hâkim olan Wusunlar ve Kuzey Liang hanedanlığını ortadan

¹³⁵ Puri, s. 78.

kaldırılmış ve Turfan dahil olmak üzere bütün İpek Yolu hakimiyetini bünyesine geçirmiştir. Bu yönetici ayrıca Çin'de hızla büyüyen Budizm'in Türkler arasında yayılmasına engel olmak istediye de başaramamış, kendi devletleri de daha sonra Budizm'in etkisiyle Çinlileşmiştir.¹³⁶ Tabgaçların yönetimi ele geçirmesinden önce bölgede bulunan Kuzey Liang hanedanına bağlı bazı liderler de Budizm'i kabul etmişlerdir. Kabile lideri Chü Chü Meng-hsün, kendini edebiyata ve Budizm'e adanmış biriydi. Hatta Meng-hsün'ün Budizm'e meylettiğini bilen bazı Budist rahipler Liang Chou'ya gelerek birçok Budist eserin çevirisini burada yapmışlardır.¹³⁷

Görüldüğü üzere Turfan da diğer Doğu Türkistan'ın diğer şehirleri gibi birçok siyasi değişim geçirmiş ancak Budizm gelişmeye devam etmiştir. Wei hanedanlığından sonra krallık tamamen Çin eyaleti olarak devam etmiştir. Türkistan bölgesine bir süre Göktürkler hâkim olduysa da Tang Hanedanlığı daha sonra yönetimi tekrar devralmıştır. Çin kuvvetleri 640'ta Göktürk krallığını yıkmıştır. Hsüen-tsang'ın seyahatnamesinde yer alan bu bilgilere göre, krallığın siyasi ve kültürel yaşamı tamamen sonlanmamış, etkisi sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir¹³⁸. MS. 5. yüzyılda Turfan bölgesine giren Moğol asıllı Juan Juan'lar Budizm'i benimsedikleri için bölgede Budizm'in yayılmasına karşı çıkmamışlardır.

Kesin tarihi bilinmemekle birlikte Turfan sekizinci ya da dokuzuncu yüzyılda Uygurların yönetimi altına girmiştir. 750 yılı civarlarında Kağan, Maniheizm'i devlet dini olarak kabul etmiştir. Ancak bu durum Budizm'in yayılmasına mani olmamıştır. 840 yılında Uygur krallığının Kırgızlar tarafında yıkıma uğratılmasıyla Orhun havzasında bulunan Uygurlar Turfan'a gelmişler ve burada Turfan Uygur krallığını kurmuşlardır. Bu bölgede Budizm, Tarım havzasındaki diğer bölgelerden bile daha uzun yaşamıştır. Çünkü Uygurlar bölgeye geldiği sırada zaten tüm Türkistan bölgesi ağır bir Budist etkisi altındaydı. Uygurlu yöneticiler de bu dinin etkisi altında kalmışlar ve yöneticilerin birçoğu da Budizm'e geçmiştir. Ancak bu bölgede sadece Budizm hâkim olmamış, Budizm ile beraber Mani dini ve Hristiyanlık da bazı taraflarca kabul edilmiş ve pek çok din barış içinde yaşamaya devam etmiştir¹³⁹. 1420'de bile Turfan halkının Budist olduğuna dair kayıtlar mevcuttur. Ming

¹³⁶ Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", Cilt 1, s. 693.

¹³⁷ Tilla Deniz Baykuzu, "Kuzey Liang Hun Devleti" Cilt 1, s. 1168.

¹³⁸ Puri, s. 79.

¹³⁹ Abdurrahman, s. 425.

yıllıklarına göre, Huo-chou'daki (Kara-Kuça) Budist tapınaklar evlerden daha fazlaydı.¹⁴⁰ Yine Hsüan tsang da bölgede birçok Budist tapınağın olduğunu ve bölge halkından hem Mahayana hem de Hinayana öğretisine ait takipçiler olduğunu kaydetmiştir¹⁴¹. 1902'de Turfan'da bulunan bir metne göre, Hinayana mezhebinden Hui-sung adlı Budist bir rahip Budizm'in apokrif çalışmalarından biri olan *Altun Yaruk*'u kopyalattırmıştır¹⁴². Bu konuya detaylıca Türk Budist eserler konusunda yer verilecektir.

Turfan'ın Budizm açısından bir diğer önemi de Turfan'da bulunan Bezeklik Bin Buda Mağaralarıdır. Turfan'daki Budizm'e dair birçok bulgu Bezeklik'ten çıkarılmıştır. Mağaralar Tarım Havzasında bulunan Taklamakan Çölünün kuzeydoğusunda bulunur. Bu mağaranın günümüzde 10-13. yüzyıllarda Uygur kağanlığından kaldığı bilinmektedir.

¹⁴⁰ Puri, s. 79.

¹⁴¹ Ekrem, s. 639.

¹⁴² Varis Abdurrahman, "Koçu (İdikut) Uygur Devleti", Cilt 2, s. 423.

Şekil 17: Bezeklik Bin Buda Mağaraları, Turfan, Çin

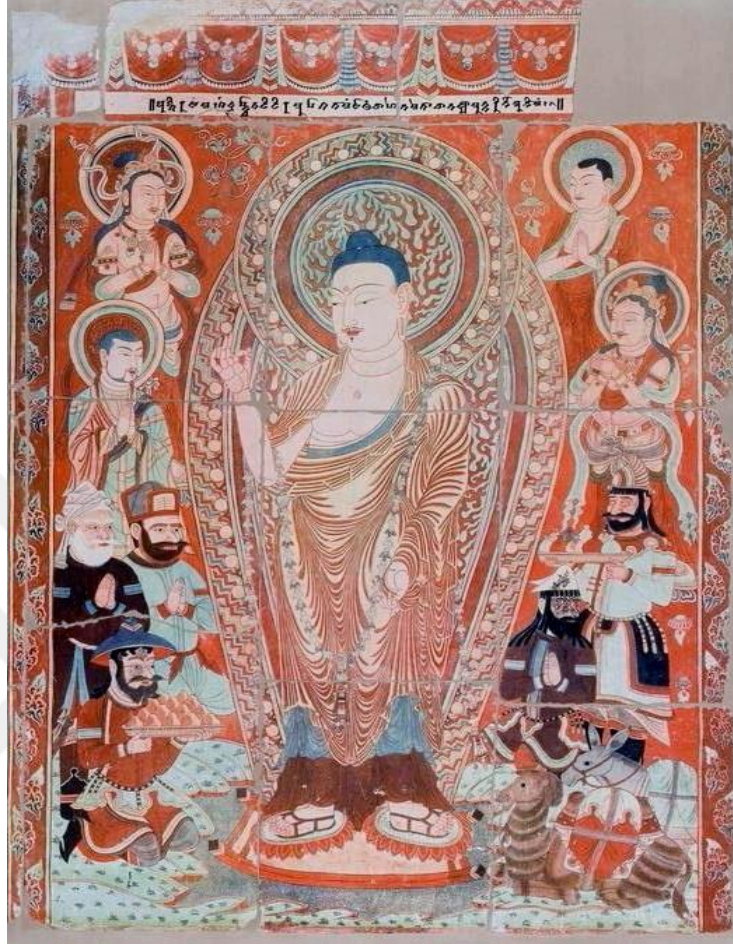

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Bezeklik_Ma%C4%9Faralar%C4%B1, (25.05.2021).

Bezeklik mağaralarında 77 tane oyulmuş mağara bulunmaktadır. Mağaraların içeriğinde de Buda'yı tasvir eden duvar resimleri bulunmaktadır. Ayrıca duvar resimlerinde Türkler, Hintliler ve Avrupalılara dair figürler de bulunmaktadır. Bezeklik Bin Buda Mağaralarını en iyi temsil eden duvar resimleri, “Prajñāpāramitā Sahnesi” olarak adlandırılan ve Şakyamuni'nin geçmiş hayatını tasvir eden büyük boy resimlerdir¹⁴³.

¹⁴³ Güneş Ayırtır, **Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranjidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi**, Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 52.

Şekil 18: Diz Çökmüş ve Buda'ya Dua Eden Figürler (Pranidhi Sahnesi).

Kaynak: Güneş Ayırtır, **Bezekli Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi**, Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 59.

Ortada lotus yaprağının üstünde dünyanın kutbunu teşkil eden ve hiyerarşik düzene göre daha büyük tasvir edilen Buda figürü, kompozisyonda ana tema olarak resmedilmiştir. Etrafındaki hayali veya gerçek kişileri temsil eden diğer figürler ise karşılıklı olarak belirli bir düzene göre alçak gönüllü duruşlarla tasvir edilmişlerdir. Buda, bağdaş kurduğu çeşitli Pranidhi sahnelerinde, 9. tapınakta ayakta ve başı öne hafif eğik, dingin bir ruh haliyle resmedilmiştir. Kompozisyonda yer alan figürlerin bazıları, masumiyeti ve kutsiyeti ifade eden ışıltı halkasıyla gösterilmişlerdir. Diğer figürler Uygur, Hintli, Çinli, İranlı gibi çeşitli milletlerden ve

soylu, asker, tüccar ve din adamı gibi çeşitli zümrelerden kimselerdir. Kompozisyonun sağ ve sol alt bölümlerinde yer alan bu figürlerin bazıları, ellerindeki tepsilerle Buda'ya sunum yapmakta; diğer figürler ise genellikle ellerini anjali-mudra pozisyonunda tutmak üzere tapınma halindeler.

Turfan'a dair bilgiler bunlarla sınırlı değildir. Ayrıca Türk-Budist edebiyatın büyük bir bölümü de Turfan bölgesinden çıkarılmıştır. Ancak biz bu konuyu çalışmanın üçüncü bölümü olan Türk Budizm'i kısmına ayırdık.

2.2.8. Kaşgar

Kuzey Yolu üzerindeki devletler kadar güney İpek yolu üzerindeki devletler de Budizm için büyük önem teşkil etmektedir. Güney yolu üzerindeki Budizm ile bağlantılı en önemli şehirlerden biri Kaşgar'dır.

Kaşgar'a dair eski kayıtların '*Han Hanedanlığının İlk Yıllıklarında*' bulunduğu öne sürülmektedir. Çinli yazarlar, Kaşgar'la alakalı olan Ch'ia-sha, Chich-cha, vb. gibi isimleri yeniden adlandırmış, ayrıca kendi kaynaklarında bu şehirden Su-le, Şule, Shu-le ya da She-le olarak bahsetmişlerdir¹⁴⁴.

Kaşgar, İpek Yolu üzerindeki önemli bir devlettir. Bu sebeple İpek Yolu üzerindeki vahalara ve dolayısıyla ticarete sahip olmak isteyen hanedanlıklar birbirleriyle sürekli mücadele etmişlerdir. MS. 93 yılına kadar Hun (Hiung-nu) hakimiyetinde olan Doğu Türkistan, Çin ordusu tarafından MS. 93-121 yılları arasında ele geçirilmiştir. Ancak bu tarihten sonra bölge bir süre boş kalınca MS. 1. yüzyılda Baktriya'da kurulan Kuşhan devleti 220 yılına kadar Turfan bölgesine hükmetmiştir¹⁴⁵. Bu bölgeye de Budizm'in Kuşhanlarla ilişkiler sonucu girdiği tahmin edilmektedir. Stein'e göre bu sav, Hsüen-tsang tarafından aktarılan bilgilerle örtüşmektedir. Çinli Budist seyyah Hsüen-tsang'ın ifade ettiğine göre, Kaşgar'ı da içeren eyaletlerdeki bazı soylu rahipler bir Budist manastırında yaşıyorlar ve Budizm'in önemli merkezlerinden biri olan Baktriya (Kuşhanlar'ın merkezi) ile de iletişim kuruyorlardı. Hsüen-tsang, burada çok fazla Budist kilise ve kurumlarının olduğunu, bunların Baktriya'nın etkisiyle ortaya çıktığını ancak Hotan'ın

¹⁴⁴ Puri, s. 43.

¹⁴⁵ Erkin Emet, "Uygur Türkleri", Cilt 2, s. 407.

Baktriya'dan etkilenmediğini belirtmiştir. Çünkü Hotan'da Budizm'in Mahayana ekolü yayginken, Kaşgar'da Hinayana ekolünün yaygın olduğunu iddia etmiştir.¹⁴⁶

Kuşhanlar'dan sonra bu bölge bir süre yabancı güçlerin etkisinden uzaklaşmış ve 360 yılına kadar aralarında Kaşgar'ın da bulunduğu bazı vaha devletleri bağımsızlığını kazanmıştır. Ancak bu onların uzun süre bağımsız kalmalarına yetmemiştir. Doğu Türkistan toprakları sırasıyla Tabgaçlar, Cücenler (Juan Juan), Göktürkler tarafından işgal edilmiştir.¹⁴⁷

Burada kısaca Kaşgar'ın Çin ve Türklerle olan ilişkilerine de değinmek gereklidir. Kaşgar'ın Çin ile ilişkisi Kuzey Wei hanedanlığına kadar duraklama dönemine girmiştir. Wen-Cheng-ti zamanında (M.S. 452-466) Kaşgar kralı, kutsal hediyeler sunması için Çin İmparatorluğuna bir elçi göndermiştir. Bu elçinin sunduğu hediyeler içerisinde Buda'nın yanmayan elbisesi de bulunmaktadır.¹⁴⁸

Kaşgar, Göktürk hakimiyetine İstemi kağan döneminde geçmiştir. İstemi'nin Batı Türkistan bölgelerini bünyesine dahil etmesi Göktürkleri dönemin en güçlü devletlerinden biri yapmıştır ¹⁴⁹. İpek Yolu hakimiyetinin Göktürklerin eline geçmesiyle bu yol üzerinde bulunan Soğd kolonileri de İstemi Yabgu'nun eline geçti. Daha sonra göreceğimiz üzere Türklerin Soğdlu tüccarların da etkisiyle Budizm'e meylettikleri bilinmektedir¹⁵⁰.

Doğu Göktürk hanedanlığının üyesi olan Kaşgar ve Türkistan bölgeleri, Göktürklerin 630 yılında Tang hanedanlığı tarafından yıkılmasıyla yeniden Çin hanedanlığına geçmiştir. 658'de Batı Türklerinin de ortadan kaldırılmasıyla Tarım havzasına yapılan Çin fetihleri tamamlanmış ve Doğu Türkistan üzerindeki Çin üstünlüğü yeniden başlamıştır. Bu bölgenin tamamı dört ana bölüme ayrılmış ve Dört Garnizon olarak adlandırılmıştır. Çin yönetimi, Kaşgar ve Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerini yerli prenslerin yönetimine bırakmış, kendilerine biat ettikten sonra onları rahatsız etmemişlerdir.¹⁵¹

¹⁴⁶ Puri, s. 47.

¹⁴⁷ Emet, s. 407.

¹⁴⁸ Ekrem, 640.

¹⁴⁹ Halil İnalcık, "Osmanlı Devleti'nde Dönemler", Cilt 1, s. 51.

¹⁵⁰ Göktürkler Taşağıl, **Göktürk Kağanlığı Göktürkler**. H. C. Diğerleri içinde, *Türkler* (s. 15-48). Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 17.

¹⁵¹ Puri, s. 48.

Tang Hanedanlığıyla Araplar arasında yapılan 751 yılındaki Talas savaşı sonucunda muhtemelen Göktürklerin ardılları olan Karluk devleti, Arslan İl Tirtüg yönetimi altında 766'ya doğru Kaşgar'ı ele geçirip Türkistan topraklarını hakimiyeti altına aldı. Ancak daha sonra bölgede büyük güç olan Uygurlar tarafından bu devlet yıkıldı¹⁵². Kaşgar'ın siyasi tarihi kısaca bu şekildedir.

Kaşgar'ın Budizm ile olan ilişkileri, Kaşgar'ı ziyareti sırasında Çinli seyyahların seyahatnameleri ve hanedan yıllıkları yoluyla bilinmektedir. Kaşgar ve halkının Tang Yıllıklarındaki tasviri, Çinli seyyah Hsüen-tsang'ın *Hsi- Yu-Chi* adlı eserinde geçenlerle genel olarak aynıdır. Çinli seyyahlardan Chih-meng (M.S. 404), Kaşgar'da Budizm'e ait bazı izlere rastlamıştır. Buda'nın sadaka kutusu gibi bazı eşyalar bunlardan bazılarıdır¹⁵³. Seyyah, bu eşyaları çeşitli renklere boyanmış taş ya da kaya olarak tasvir etmektedir. Kuçalı Budist alim Kumarajiva'nın biyografisinde M.S. 400 civarlarında Chih Meng'in Sule'yi diğer adıyla Kaşgar'ı ziyaret ettiği yer almaktadır. Çinli keşiş Chih-meng, Hindistan'a ilerleyiş sürecinde Kaşgar'dan geçmiş ve 404 yılında Hotan ve Kaşgar'ın benzer Budist gelenekleri olduğunu ifade etmiştir.

Başka bir ünlü keşiş olan Fahien de Kaşgar'da Budizm ile bağlantılı izlere rastlamıştır. Örneğin, Kaşgar'da beş yılda bir düzenlenen kurul (*panca-parisad*) olduğunu ve bu kurula kendisi de dâhil Budist keşişlerin (*sramana*) davet edildiğini söylemiştir¹⁵⁴. Fahien ayrıca Buda'ya ait özel eşyalardan da bahseder. Bu eşyalar, sadaka kutusuna benzer renkleriyle taştan yapılmıştır. Fahien, siyah baskın renkli olan bu sadaka kutusuna Peşaver'de tanık olmuştur.¹⁵⁵

Hsüen tsang'ın kayıtlarına göre ise Kaşgar'da Budizm inancına dair izler vardır. Kaşgar, Budizm'in yayılmasında önemli bir merkezdir. Kaşgar halkı da Buda'nın inanç esaslarına ciddiyetle uyar. Burada on binden çok takipçisiyle birkaç yüz tapınak vardır. Hepsisi Hinayana mezhebinin Sarvastivadin okuluna bağlıdır¹⁵⁶.

¹⁵² Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", Cilt 2, ss. 490-491.

¹⁵³ Puri, s. 51.

¹⁵⁴ Ekrem, s. 640.

¹⁵⁵ Puri, s. 51.

¹⁵⁶ Ekrem, 640.

Ancak, buradaki halk öğretinin esasını anlamadan pek çok dini ilahiyi ezbere söyler¹⁵⁷.

Şekil 19: Kaşgar’da 7. Yüzyılda Tang Hanedanlığı tarafından yapılan, 12. Yüzyılda da yıkılan Budist tapınağı. Mor Budist Pagodası.

Kaynak: <https://www.wendyweitours.com/mor-buddhist-pagoda.html>, (25.05.2021).

Çinli Wukung adlı diğer bir seyyah, Çin’den batıya uzanan Çin kuvvetlerinin sadece Çin’le değil Orta Asya’nın bazı şehirleriyle bağlantıda olduğunu söylemiştir¹⁵⁸. T’ang Sülalesi Dönemi’ndeki Budist Rahibi Tao Hsüan’ın (596-667) kaleme aldığı ünlü *Budist Rahiplerin Tezkeresi*’nin (Hsü Kaoseng Chuan) dördüncü bölümünde yer alan Hsüan-tsang’ın Tezkeresi’ne göre, “Kaşgar’dan doğuya doğru Chü-ch’ü’ye kadar 100 li’den fazla mesafe vardır. Chü-ch’ü memleketinde 10 büyük Sutra bulunmaktadır, her bir Sutra da yüz bin parça sözden (*Gatha*) oluşmaktadır. Bu değerli eserler muhafaza edilmekte ve onun dağılıp yok olmasına izin

¹⁵⁷ Ergüven, s. 97.

¹⁵⁸ Puri, s. 52.

verilmemektedir. Ancak, bunların hepsi şu anda Göktürklerle aittir”¹⁵⁹ ifadesi geçmektedir.

Aurel Stein ise, Kaşgar’a yakın Kurgan-tim ve Kızıl tepe gibi şehirlerde birçok stupanın varlığından ancak bunlar hakkındaki verilerin yetersiz olduğundan bahsetmektedir.¹⁶⁰

Şekil 20: Kaşgar’da bulunan Üç Ölümsüz Budist Mağarası

Kaynak: <https://m.visitourchina.com/kashgar/attraction/three-immortals-buddhist-caves.html>, (25.05.2021).

Günümüzde Kaşgar’daki Budist izlere dair bulgular oldukça sınırlıdır. Bunlardan günümüze kalmış olan birkaç tapınak dışında çoğu bulgu tahrip edilmiştir. Bu sebeple bir iki tapınak dışında pek bir ize rastlanmamıştır. 10. Yüzyıldan sonra da

¹⁵⁹ Ekrem, s. 640.

¹⁶⁰ Puri, s. 52.

bu bölge Karahanlılar tarafından işgale uğrayınca Budizm bu bölgede önemini yitirmiştir.

2.2.9. Hotan

Budizm’le alakalı bir diğer şehir Hotan’dır. Bu şehir de Doğu Türkistan bölgesinde bulunmaktadır ve Budist kültürü oldukça zenginleştiren merkezlerden biridir. İpek Yolu’nun güney istikameti ve Tarım Havzası üzerindedir.

Bölgenin Budizm ile olan ilişkisine de değinmeden önce Hotan’ın tarihine kısaca yer vermek gerekmektedir. Orta Asya’da Hotan’ın ilk dönemi ve onun önemi oldukça fazladır. Çince, Tibetçe ve arkeolojik kaynaklar bu konuda bize oldukça yarar sağlamaktadır. Yu-tien, Yu-tun, Kiu-tan, Hou-tan gibi terimler, Hotan’ın Çince’deki yazılışdır¹⁶¹. Bugün daha çok bilinen ismi ise Khotan ya da Hotan’dır. Hsüen-tsang üçüncü yüzyılda Niya’daki belgelerinde Sanskrit dilinde *Kustana* yani dünyanın merkezi anlamına gelen *Chu-sa-tan-na* olarak bu bölgeye atıfta bulunmaktadır.¹⁶² Yine Hotan’ın tarihi hakkında Li-yul Yıllıkları da oldukça önemlidir. Hotan Krallığına ait olan Li-yul Yıllıklarında Hotan’ın tarihi Tibetçe olarak bulunmaktadır. Bu yıllıklarda Hotan krallığının kuruluşuna dair kayıtlar mevcuttur ancak oldukça sınırlıdır. Bunun yanı sıra yıllıklarda çeşitli Budist uygulamalarına dair bilgiler de mevcuttur. Li-yul Yıllıklarına göre, Hintli kral Aşoka’nın oğlu Kustana’nın bir sürgüne maruz kaldığı ve sonunda da Hotan’da bir krallık kurduğu yer almaktadır. Ancak bu göçün tarihi net olarak bilinmemektedir. Yine Li-yul ve Tibet Yıllıklarında ortaya çıkan verilere göre, kesin olmamakla birlikte Hotan tahminen MÖ. ikinci yüzyılda kurulmuş ve Budizm, Hotan’da ilk olarak bu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Yani Budizm’in Hotan’da çıkış tarihi MÖ. 180’li yıllar olarak tahmin edilmektedir¹⁶³. Ancak net bir şey söylemek imkansızdır.

¹⁶¹ Nurabiye Hidayet Ekrem, “Chang Chien’in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya”, Cilt 1, s. 1188.

¹⁶² Hidayet Ekrem, s. 1188.

¹⁶³ Shimin, s. 1444.

Şekil 21: MÖ. 1. y.y. Hotan Krallığı

Kaynak: https://tr.esc.wiki/wiki/Kingdom_of_Khotan, (25.05.2021).

Hsüen-tsang ve Li-yul Yıllıkları, Budizm'in Hotan'a girişinden önce Hint göçünün vuku bulduğunu öne sürmektedir. Yıllığa göre Budizm'in Hotan'a girişi, MÖ. Birinci yüzyılda Hotan kralı Vijaya Sambhava döneminde krallığın kuruluşundan 170 yıl sonra olmuştur. Seyyahın kaydettiğine göre ise, Keşmir'den Arhat Vairocana, Hotan'da ilk vaazı vermiş ve orada Budizm'in en eski manastırı olan *Gomativihara*'yı inşa etmiştir.¹⁶⁴ Ancak bu manastırın günümüze kadar korunan bir bulgusuna maalesef rastlanmamıştır.

Hotan ile ilgili bilgi veren diğer önemli isimlerden biri de Fahien'dir. MS. 400 yılında Kuça'dan Hotan'a büyük zorluklarla gelen Fahien'in Hotan ile ilgili verdiği bilgiler Budizm açısından oldukça önemlidir. Fahien, Hotan'da Budizm'in oldukça geliştiğine ve orada bulunan manastırların ihtişamına şahit olmuştur. Burada bulunan binlerce keşişin Mahayana ekolüne ait olduğuna da dikkat çekmektedir.

¹⁶⁴ Emel Esin, **İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslamiyet'e Giriş**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 60.

Fahien, gezgin keşişlerin kabul töreni için tapınaklardaki misafirperver uygulamalara ve her evin önündeki küçük stupalara da değinmiştir. Hotan'da bulunan Gomati Manastırı, seyyahların ve onların arkadaşlarının kaldığı ve bünyesinde sadece Mahayana ekolüne mensup 3000 keşişi barındıran bir manastır olduğu bilinmektedir. Fahien ayrıca otuz kubitten daha yüksek on dört büyük manastırın heykelleriyle Budist kutlamalardan da bahsetmiştir. Dördüncü ayda başlayan bu dini festival son on dört günde kral ve kraliçenin de katılımı ve saygılarını sunuşuyla tamamlanmaktadır. Fahien, “*Kral’ın Yeni Manastırı*” olarak bilinen diğer büyük tapınağa dair yaptığı referanslardan sonra artık bilgi vermemiştir.¹⁶⁵

Manastırlar hakkında Stein’in ifade ettiğine göre, Tsanmo ya da Tibet kaynaklarında Tsarma manastırı, Hotan’ın komşusu Kalmakazan’da bulunmaktadır. Hindistan’dan üç arhat Buddhadata, Khagata ve Khagadrod, Kral Vijayavirya tarafından inşa ettirilen Hgeu-to-san Aryastana viharasına yerleştirilmişlerdir. Üç kuşak sonra kral Vijayavirya’nın eşi Çinli prenses Pu-nye-shar (Punesvara), Hindistan’dan gelen Kalyanamitra Arya Sambhaghosa için iki manastır inşa ettirmiştir. Budizm için önemli diğer isimlerden biri de Kral Vijayavirya’nın oğludur. Kralın üç oğlundan biri olan Dharmananda, kendisi de bir keşiş olmuş ve Hindistan’a gitmiştir. Budizm’in Mahasanghika okuluna ait olan Dharmananda, okul için sekiz manastır inşa ettirmiştir. Daha sonraki yıllarda bu manastırların sayısı artarak devam etmiştir.¹⁶⁶

Çinli seyyah Hsuen-tsang ise Hotan bölgesini ziyareti sırasında orada 5000 keşişle 100 manastırın hepsinin Mahayana ekolüne ait olduğunu söylemiştir. Seyyah ayrıca oradaki birçok manastırın ismini de zikretmiştir¹⁶⁷. Bunlardan ilk olarak Dirghabhavana manastırı olduğu tahmin edilen manastır, Buda’nın heykellerini içermektedir. Bu gizemli heykeller muhtemelen Hindistan’dan Hotan’a getirilmiştir.¹⁶⁸ Sha-mo-joh manastırı da Hsüen-tsang’ın bahsettiği önemli manastırlar arasındadır.¹⁶⁹ Mo-she manastırı, ipekböcekçiliği merasimini anmak için

¹⁶⁵ Kürşat Yıldırım, “Fa Hsien’in Türkistan’da Seyahati”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15.1, s. 55.

¹⁶⁶ Puri, s. 59.

¹⁶⁷ Ekrem, s. 640.

¹⁶⁸ Ergüven, s. 104.

¹⁶⁹ Ergüven, s. 106.

Çinli kraliçe tarafından inşa ettirilmiştir¹⁷⁰. Çünkü ipek yetiştiriciliği aynı Çin'deki gibi Hotan'da da oldukça revaçtaydı.

Şekil 22: Çin'den Hotan'a ipek böceği yumurtalarını başlığına saklayan prensesin tablosu.
Aurel Stein, Dandanulik

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Dandan_Oilik#/media/File:British_Museum_silk_princess_painting.jpg, (25.05.2021).

Hsuen-tsang'ın Ünlü Gosrnga ya da diğer ismiyle Gosirsa manastırı, Gosrnga Tepelerindeki yokuşun üzerine inşa edilmiştir. Bu manastırın mensuplarının hepsi Hsüen-tsang zamanında Mahayanistti. Bu manastıra dair bilgiler ayrıca bir Budist kanon metni olan *Suryagarbha-sutra*'da da geçmektedir¹⁷¹. Hotan'ın manastırları ile ilgili seyyahların kayıtlarından elde edilen veriler bunlardır. Ancak Hotan'ın Budizm şehri olarak ünlenmesinin sebebi manastırlarla sınırlı değildir.

Hotan'daki manastırlarda Budist kutsal metinleri de bulunmaktadır. Hotan'da bulunan bir el yazmasında Mahayana Budizm'ine ait iki önemli kanonik çalışmanın bölümleri bulunmaktadır. Bu eserler Sanskrit dilinde yazılan *Prajnaparamita* ve *Vajracchedika*'dır¹⁷².

Budizm için önemli diğer bulgular ise Dandanulik gibi önemli Budist merkezde ortaya çıkmıştır. Hotan'ın kuzeydoğusunda bulunan bu şehir, Aurel Stein

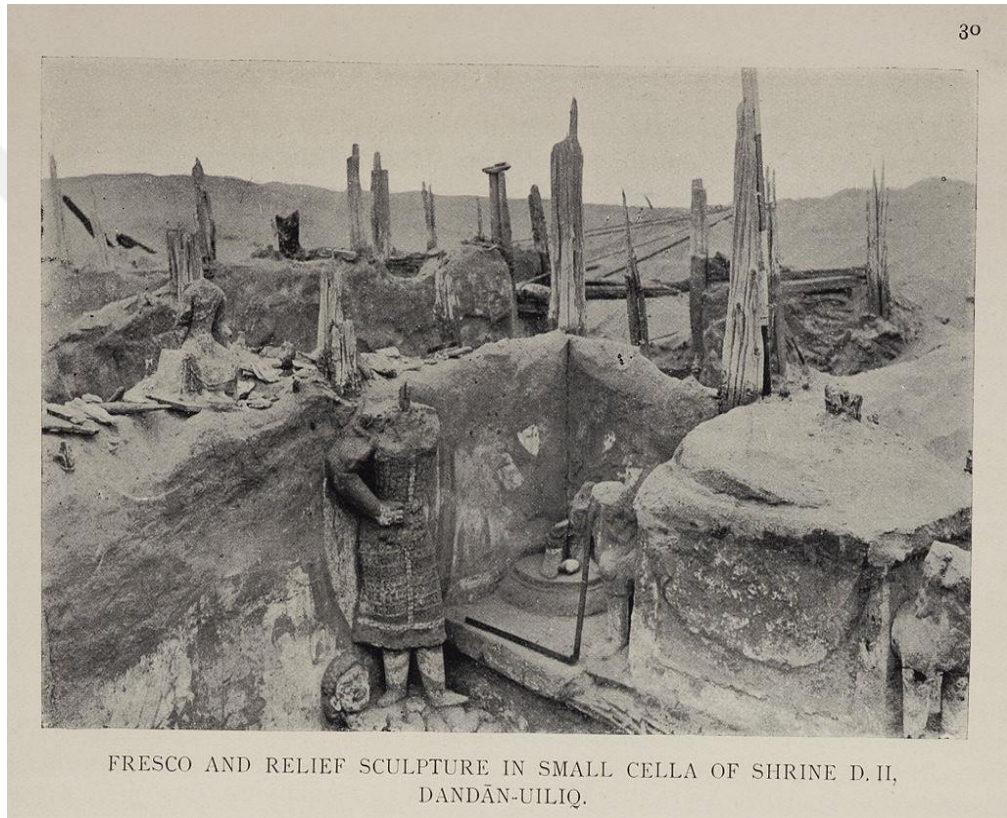
¹⁷⁰ Ergüven, s. 107.

¹⁷¹ Puri, s. 59.

¹⁷² Puri, s. 60.

tarafından incelenen önemli bir Budist merkezdir. Ayrıca Dandanulik'in yedi kilometre kuzeyinde Ravak'taki stupanın kalıntıları da bu bölgenin bir Budist bölgesi olduğunu kanıtlamıştır. Bu bölgede bulunan tapınaklardaki Budist heykellerin Gandharan Sanat Okuluyla yakından ilişkili olması ise Kuşanların etkisini ortaya koymaktadır.¹⁷³

Şekil 23: Dandanulik Budist Tapınağı Kalıntıları

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Dandan_Oilik#/media/File:Ancient_Khotan_BLER2_AKV1_FP246_FIG30.jpg, (25.05.2021).

Hotan ayrıca alimler için de aktif bir Budist merkeziydi. MS. 259'da Çinli keşiş Chu-she-hing, Budizm çalışmak üzere Hotan'a gelmiştir. Bu keşiş, Çin'deki Budizm tarihine ait Çinceye çevrilen ilk Budist metinleri derleyen önemli bir isimdir.

¹⁷³ Münevver Ebru Zeren, **Manihaizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 608.

Orijinal Budist metinlerin 90 destesini toplayan bu âlim, öğrencisi Fu-ji-tan (Punyadhana) ile Çin'e gitmiştir. Fu-ji-tan, Hotan'da bulunmuş ve 80 yaşında ölmüş bir âlimdir. Chu-se-hing tarafından Çin'e taşınan bu metinlerin bir kısmını 291'de Hotanlı Budist âlim Moksala çevirmiştir. Mahayana ekolüne ait olan *Prajnaparamita*, *Vinayakirtinirdesa* ve *Surangama-sutra* gibi çevrilen metinlerin Hotan'daki tercüme faaliyetleri başlamıştır.¹⁷⁴

Beşinci yüzyılın başında Magadha (Güney Bihar)'dan gelen bir Mahayana Budist alimi Dharmaksema, Kansu bölgesine yakın Liang-chou'da çalışıyordu¹⁷⁵. Dharmaksema'nın Hindistan'dan getirdiği *Mahaparinirvana-sutra* isimli el yazması henüz tamamlanmamıştı. Dharmaksema, eseri tamamlamak için muhtemelen 412 ya da 413'te Hotan'a gitmiş, eserin ikinci bölümünü tamamlamış ve Çin'e dönmüştür. 33 bölümden oluşan metin sonunda 414 ve 421 yılları arasında çevrilmiştir¹⁷⁶. Dharmaksema'nın bir öğrencisi olan Tsiu-Kiu-king-sheng, Liang chou'da soylu bir aileden geliyordu. O da Hotan'a Mahayana Budizm'ini çalışmak için gitmiştir. Alim ayrıca bu çalışmayı Hintli bir öğretmen olan Buddhasena rehberliğinde *Gomativihara*'da yapmıştır.

Buddhasena, batıdaki bütün ülkelerde “âlimler arasındaki aslan” olarak bilinmektedir. O, ayrıca *Dhyana* üzerine olan Mahayana metinlerini tekrar ortaya çıkarmıştır. Başka bir Mahayanist eser olan *Avatamsaka-sutra* da Hotan'da tercüme edilmiştir¹⁷⁷. Bir diğer el yazması *Saddharma-pundarika*, Kumarajiva tarafından Çince'den Uygur diline çevrilmiştir.¹⁷⁸

Hotan'ın Budizm için önemi bunlarla sınırlı kalmamıştır. Hotan, Budizm'i âlimler yoluyla Çin'e taşımıştır. Hotan'ın ünlü âlimlerinden Siksananda, 695 yılında Çin'e gitmiş ve 710 yılına kadar orada çalışmıştır¹⁷⁹.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler Hotan'ın aktif bir Budist merkezi olduğunu aktarmak içindi. Özellikle Mahayana çalışmalarının en büyük merkezi olan bu şehrin, birçok Budist alimin çalışmalarında yer alması oldukça kayda değerdir.

¹⁷⁴ Puri, s. 61.

¹⁷⁵ Zeren, s. 397

¹⁷⁶ Puri, s. 61.

¹⁷⁷ Shimin, s. 1444.

¹⁷⁸ Shimin, s. 1456.

¹⁷⁹ Puri, s. 63.

Miladi dönem için önemli olan Hotan'da Budizm, onuncu yüzyılda İslamiyet'in kabulüyle önemini yitirmiştir.

Burada kısaca Hsuen-tsang'ın Hotan'ın Budist sit alanlarını ayrıca değerlendirdiği bölüm de kısaca sunulmaya çalışılacaktır. Bu aktaracağımız merkezler de güney İpek Yolu üzerinde bulunmakta olup Budizm'in en önemli yerleşkeleri olarak bilinmektedir. Burada değerlendireceğimiz siteler Niya, Shan shan ve Miran'dır.

Şekil 24: Aurel Stein'in Tahta Tabletler Bulduğu Niya Sitesi

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Niya_ruins#/media/File:Niya_BLP494_PHOTO1235_3_138.jpg, (25.05.2021).

Niya, Hotan'ın en önemli sit alanlarından biridir. Stein'in Niya olarak tanımladığı şehir de Hsüen-tsang Budist merkezleri ele aldığı kayıtlarda ortaya çıkmıştır¹⁸⁰.

Stein'in Niya olarak tanımladığı şehir, Hsüen-tsang zamanındaki en önemli Budist merkezdir. Ancak bölgenin bazı yerleri erozyon sonucu tahrip olmuştur. Eski bölgelerdeki araştırmaların kayıtları, Karoştî belgelerinde tahta tabletlerin üzerine yazılmıştır. Bu dokümanlar Karoştî dilinde ve Prakritçe lehçesinde yazılmıştır. Bu dokümanlardaki krallar *devaputra* (tanrının oğlu) lakabını taşırlardı¹⁸¹. Muhtemelen bu durumun sebebi Hotan'ın Kuşan hakimiyetinde olmasından kaynaklanmaktadır.

Şekil 25: Hotan'da Bulunan Karoştî Karakterleriyle Yazılmış Ahşap Tablet

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Niya_ruins#/media/File:%E4%BD%89%E5%8D%A2%E6%96%87%E6%9C%A8%E7%89%8D.jpg, (25.05.2021).

Shan Shan

Hsüen-tsang'ın bahsettiği diğer bir önemli şehir Shan-Shan'dır. Bu merkez, Taklamakan çölünün kuzeydoğusunda bulunur. Bölgenin bilinen diğer isimleri Kröran ve Loulan'dır.

¹⁸⁰ Zeren, s. 391.

¹⁸¹ Mehmet Tezcan, "Kuşanların Menşei", Cilt 1, s. 1250.

Shan shan da Budizm'in güçlü merkezlerinden biriydi. Fahien Dunhuang'tan sonra burayı ziyaret etmişti. Shan shan'in yöneticisi de bizzat Budizm'i benimsediğini açıklamıştır.¹⁸² Orada bulunan 4000 keşişin tamamı Mahayana öğretisini benimsiyordu. Halk, Budizm'in öğretisini net olarak benimsemese de Budist olduklarını iddia ediyordu.

Bu bölgede Budizm ile ilgili izler bunlarla sınırlı değildir. Stupa kalıntıları ve Budist tapınakların yanı sıra ahşap ve kâğıtların üzerinde çok sayıda Karoştî dokümanı bulunmuştur. Aurel Stein, misyonerlerin Tarım Havzası boyunca ortak kullanmak amacıyla Hindistan'ın kuzeybatısında yaygın kullanılan dil ve alfabeyi buraya taşıdıklarını iddia etmiştir. Ayrıca Stein, dil, lehçe, ses ve diğer bir sürü özelliklerin Çin'deki Budist gelenekle de örtüştüğünü söylemiştir.¹⁸³

Miran

Hotan'da bulunan Budizm'in diğer sit alanlarından biri de Miran'dır. Taklamakan Çölü'nün güneyinde bulunan bu site, bir zamanlar İpek Yolu'nun bir durağıydı. Bugün elde edilen verilere göre bölge hakkında en çok Budist bir merkez olduğu yer almıştır.

¹⁸² Puri, s. 66.

¹⁸³ Puri, s. 66.

Şekil 26: Miran’da Bir Stupa

Kaynak: [https://en.wikipedia.org/wiki/Miran_\(Xinjiang\)#/media/File:Miran_BLP466_PHOTO1187_2_165.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Miran_(Xinjiang)#/media/File:Miran_BLP466_PHOTO1187_2_165.jpg), (25.05.2021).

Aurel Stein’in yaptığı çalışmalar sonucu Miran, Budizm’in stratejik öneme sahip önemli merkezlerinden biri olarak bilinmektedir. Lop Nur¹⁸⁴’un güneyinde bulunan Miran, Tibetler için oldukça önemli bir yerd. Ancak Tibet gücünün artmasıyla Miran’ın önemi sonraki zamanlarda azalmıştır. Kazılar sonucu, eski Budist tapınakların kalıntıları ile zarar görmüş sıvalı (stucco) heykellerin Grek-Budist sanatından etkilendiği ortaya çıkmıştır¹⁸⁵. Buda ve Boddhisatva heykelleri, Grek-Budist sanatı etkisinde yapılmıştır. Bu heykeller genellikle oyulmuş, büyük başlı, oturmuş biçimde tasvir edilmiştir. ¹⁸⁶

¹⁸⁴ Lop Nur, Sincan’da bulunan, bugün büyük çoğunluğu kurumuş bir tuz gölüdür.

¹⁸⁵ Zeren, s. 614.

¹⁸⁶ Puri, s. 67.

Şekil 27: Miran’da kazılan Buda Başının Görünümü. Aralık 1906

Kaynak: [https://en.wikipedia.org/wiki/Miran_\(Xinjiang\)#/media/File:Miran_BLP10_PHOTO392_27_123_\(cropped\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Miran_(Xinjiang)#/media/File:Miran_BLP10_PHOTO392_27_123_(cropped).jpg), (25.05.2021).

Özet olarak Hotan, miladi dönemden itibaren onuncu yüzyıla kadar Budizm’in en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Gerek bölgede yapılan kazılar gerekse seyahatnamelerden edinilen bilgiler Hotan’ın bir Budist şehri olarak bilinmesinin en büyük sebeplerindendir.

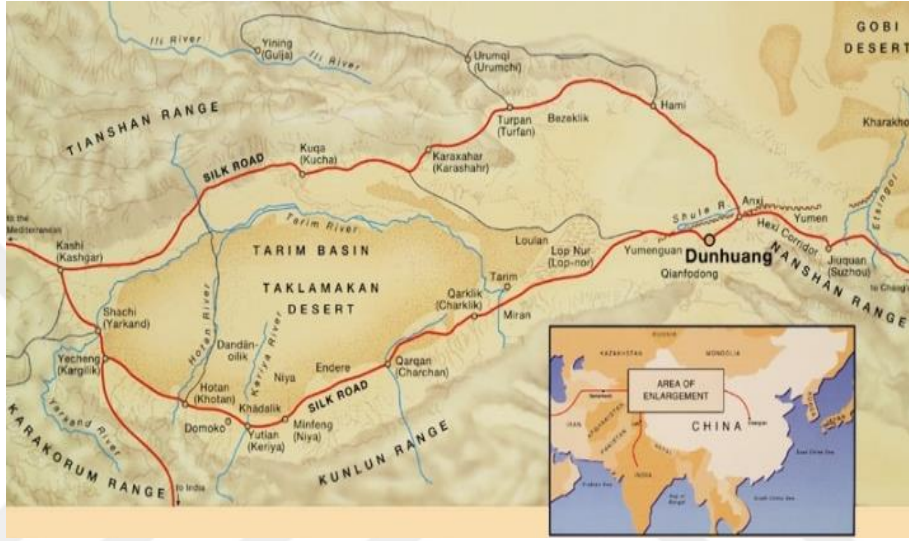
2.2.10. Dunhuang

Dunhuang, Çin’in Kansu eyaletinde bulunan bir şehirdir. Aslında Orta Asya’da bulunmamasına rağmen güney ve kuzey İpek Yolu’nun kesiştiği yer ve önemli bir Budist bölgesi olması sebebiyle konumuza dahil etmeyi gerekli gördük.

İpek Yolu’nun çıkış noktası Çin’deki Loyang ve Çangan şehirlerdir. İpek Yolu’nda kervan ağı oluşturan tüccarlar, Çin’in Dunhuang’daki mağaralarında

istirahate çekiliyorlar, daha sonra yollarına devam ediyorlardı¹⁸⁷. İpek Yolu, Tunhuang'ta kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmaktadır. Bundan sonra kervanlar aktardığımız üzere kuzey yolunu tercih ederlerse Turfan, Kuşa gibi şehirlerden, güney yolunu tercih ederlerse Hotan, Kaşgar'dan geçmek zorunda kalıyorlardı.

Şekil 28: İpek Yolu'nun Kuzey ve Güney olarak Kesiştiği Nokta: Dunhuang

Kaynak: <https://www.buddhistdoor.net/features/dance-at-dunhuang-part-one>, (25.05.2021).

Dunhuang'taki tapınaklar, Budizm'in yayılmasında en büyük araçlardan biri olmuştur. Aslında bu tapınaklar, MÖ. 111 yılında Çin yöneticilerinden biri tarafından askeri bir amaç doğrultusunda yaptırılmıştı. Ancak buralara gelen Budist rahipler burayı hem barınak hem de tapınak olarak kullanmışlar, burada toplantılar yapmışlar, önemli Budist metinleri hakkında münakaşa etmişler ve tercümelerini yapmışlardır¹⁸⁸. Budist metinleri Çinceye çeviren önemli isimlerden biri olan Dharmaraksa, M.S. 230 civarında burada doğmuştur. Onun Çinli öğrencilerinden biri buradaki büyük manastırda çalışmalar yapmıştır. Tapınaklar muhteşem duvar resimleriyle sanatsal açıdan oldukça zengindir. Tapınaklardan bir tanesi ayrıca yirminci yüzyılın ilk zamanlarında buraya gelen Avrupalı bilginler için de kullanılmıştır. Tapınaklarda önemli el yazmaları da bulunmaktadır. El yazmalarının

¹⁸⁷ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", Cilt 3, s. 31.

¹⁸⁸ Güngör, Din ve Düşünce, s. 479.

orijinalliğini koruyabilmesi adına yerli halktan kimseler de tapınaklarda görev almıştır. Bu el yazmaları, Tunhuang'ın Tangutlar tarafından işgal edilmesinden ötürü muhtemelen 1035 yılından önce saklanmıştır. Bu manastırda kırk ila eli bin el yazması vardır ve çoğu Çince ve Tibetçedir. Tibet dilinde olanlar sekiz ya da dokuzuncu yüzyılda Tibetlerin Doğu Türkistan'ı işgal ettikleri dönemde ortaya çıkmıştır. Çince ve Tibetçe el yazmalarının yanı sıra kütüphanede Uygur, Sanskrit, Tohar, Hotan ve Soğd diline ait metinler de bulunmuştur.¹⁸⁹

Şekil 29: Mogao Tapınakları, Dunhuang, Kansu

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Mogao_Ma%C4%9Faralar%C4%B1#/media/Dosya:Dunhuang_Mogao_Ku_2013.12.31_12-30-18.jpg, (25.05.2021).

Orta Asya'nın Budist merkezlerini aktarabildiğimiz ölçüde bunlardır. Özellikle miladi dönemden itibaren onuncu yüzyıla kadar Budizm'in en güçlü cephesi olan Orta Asya'da bugün bile Budist kalıntıların bulunduğu bir bölge

¹⁸⁹ Jones, s. 1147.

olmuştur. Bu saydığımız merkezlerin çoğu, en sonunda diğer bütün dini hareketlerin yerini alacak olan İslam'ın güçlü topraklarıydı. Budizm, milenyum çağından önce Orta Asya'nın batı kısmında gözden kayboldu ve doğuda da sürekli bir şekilde önemini kaybetti. On beşinci yüzyıldan bu yana da Budizm'in takipçileri artık yok olmaya başladı.¹⁹⁰ . Bu merkezlerin birçoğu için günümüzde artık Budist merkezler diyemeyiz ancak miladi dönemde Budizm'i yaşayan ve yaşatan bir kültür cenneti konumunda olmuştur ifadesini rahatlıkla kullanabiliriz.

Orta Asya'daki Budist merkezleri aktardıktan sonra bu merkezlerdeki Budist dil, edebiyat, sanat konumuzun bütünlüğü açısından oldukça önem teşkil etmektedir. Bu sebeple ilk olarak inceleyeceğimiz konu Orta Asya'daki Budist dil ve edebiyattır.

2.3. ORTA ASYA'DA BUDİST KÜLTÜR VE SANAT

Orta Asya'daki merkezler, Budizm'in bu bölgede oldukça destek bulup yayılmaya başladığını göstermiştir. Budizm buradaki yayılma sürecinde göreceğimiz üzere kültür yönünden bölge halkını oldukça etkilemiş, birçok dilin de bölgeye taşınmasını sağlamıştır. Özellikle bölgeye hem yerli hem dışarıdan gelen Budist alimlerin Budist metinleri çevirmeye başlama çalışmaları, bir taraftan Budist edebiyata oldukça katkı sağlamış, diğer taraftan Orta Asya'nın da edebi ve kültürel yönden zenginleşmesinde destek olmuştur. Bu sebeple bu bölgedeki dil, sanat, Budist okullar gibi konuları ayrıca ele almayı gerekli gördük.

2.3.1. Orta Asya'daki Budist Diller

Burada öncelikle değineceğimiz konu dildir. Bir bölgedeki dil çeşitliliğini anlamak için o dili konuşan halkları saptamamız gerekmektedir. Bu sebeple Orta Asya'daki dili incelemek istiyorsak ilk başta Orta Asya bölgesindeki halklara kısaca bakmamız gerekmektedir.

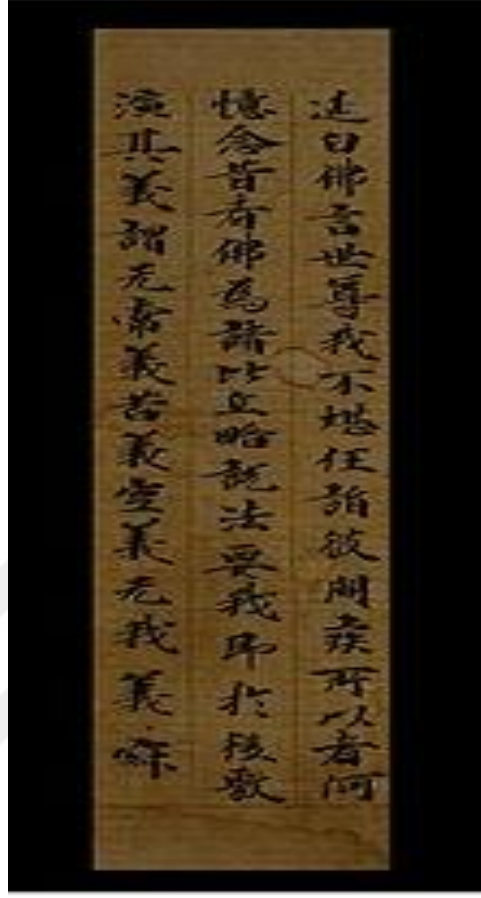
Orta Asya'daki ticaret yolları üzerinde bulunan merkezler, kültürel özelliklerin bir bölgeden diğerine aktarılmasında oldukça etkiliydi. Tarım havzasındaki halk, Baktriya ve Büyük İskender'in fethettiği bölgeler yoluyla batı

¹⁹⁰ Jones, s. 1144.

sanatı ve düşüncesiyle etkileşim halindeydi. Buradaki halk çoğunlukla İranî kökenli olmasına rağmen sadece İran kabilelerinden oluşmuyordu. Ayrıca Hint-Aryan dilini konuşan başka gruplar da vardı. Çünkü tarihin başlangıcından bu yana Orta Asya’da birçok topluluk yaşamıştır. Antik dönemde Sakalar, Yüeciler ve Hunlar; Orta Çağ’da da Türkler ve Moğollar için Tarım Havzası büyük öneme sahipti. Bu topluluklar, kültürel özellikleri ve fikirleri bir bölgeden diğerine aktarıyor ve başka bölgelerle de iletişim kuruyordu. Buradaki halk ayrıca farklı kültürlerle karşı ilgili ve anlayışlıydılar. Farklı dillerdeki birçok el yazması bulguları, Orta Asya’nın farklı bölgelerindeki halkının çok uluslu bir yapısı olduğunu göstermektedir. Sadece Dunhuang’da 20.000 el yazmasının bulunması konunun anlaşılması açısından oldukça dikkate değerdir. Bu bölgeye istilacıların akınlarına karşı duvarlar örülmüş ve bu sayede dokuz yüz yıl boyunca bazı el yazmaları saklanmıştır. Bu el yazmaları Brahmi dilindedir. Karoşti, Farsça, Tibetçe, Türkçe, Uygurca, Toharca alfabeleri ve dilleriyle Orta Asya, bulunduğu çağda çok kültürlü ve gelişmiş bir medeniyet olmuştur.¹⁹¹ Ayrıca Dunhuang’ta Tang Hanedanlığı döneminden kalma Çince karakterlerle Budist sutra bölümleri de bulunmuştur.

¹⁹¹ Puri, s. 24.

Şekil 30: Tang Hanedanlığı Döneminden Kalma Dunhuang'ta Bulunan Budist Sutra'ya Ait Bir Bölüm¹⁹²

Orta Asya'daki kitabelerdeki ve el yazmalarındaki diller birden fazlaydı. Bu durum, farklı dillerin de bölgede yaygın kullanıldığına işaret ediyordu. Dunhuang'da birçok dili barındıran kütüphanelerin yanı sıra küçük kütüphanelerde bile Hintçe, Mani dili, Süryanice, Soğdca, Uygurca ve Çince kitaplar bulunuyordu. Yazılı materyaller, ithal palmiye yaprakları, deri ve kâğıtlardan oluşuyordu. Kâğıt, M.S. ilk yüzyılın ilerleyen zamanlarında kullanılmıştır. Bu materyallerin uzun zamanlara kadar korunmasının sebebi iklimin kuru olmasına bağlanmıştır.¹⁹³ Aktardığımız üzere Orta Asya'da yaşayan halklara bağlı olarak dil de oldukça çeşitlidir. Budist metinlerde kullanılan bu dilleri ayrıca ele almamız konuyu daha net açıklamamıza yardımcı olacaktır.

¹⁹² Resim için bkz: <https://www.wikiwand.com/en/Dunhuang>, (25.05.2021).

¹⁹³ Puri, s. 24.

Orta Asya'daki Budist edebiyatta en çok kullanılan dillerden biri Sanskritçedir. Beşinci yüzyıldan sonra Orta Asya'da Hint dillerinden sadece *Sanskritçe* “tapınak dili” olarak kalmıştır. Edebiyatta Hint metinlerinin sayısı oldukça göze çarpmıştır. Soğdlar, üçüncü yüzyıldan itibaren ticaretle uğraşmaları ve Semerkant'tan Çin'e bir ticaret ağı oluşturmaları sebebiyle Budizm'in doğuya taşınmasında önemli rol oynuyorlardı. Daha sonraki zamanlarda bu topluluk, orijinalde Sanskritçe olmayan Çince Budist metinleri kendi dillerine çevirmişlerdir. En doğuda bulunan Hint-Avrupa dillerinden Tohar dilinde yazılan metinler, çoğunluğu Kuça'da olmak üzere Karaşehir ve Turfan'da bulunmuştur. Sarvastivada edebiyatının ürünü olan bu metinler, Tohar dilinde olmasına rağmen ayrıca okulun orijinal dili olan Sanskritçe 'de de yazılmıştır. İçerisinde iki dil bulunan çoğu Sanskritçe metin ve Tohar dili yorumları da bu savı doğrulamaktadır.

Sanskritçe ayrıca Uygur edebiyatı içinde de kullanılmıştır. Uygurlar, Orhun Havzasının kuzeydoğusundaki imparatorluklarının 840 yılında düşüşünden sonra Turfan Uygur Devletini kurarak Kuça, Karaşehir, Turfan, Hami ve Kansu'ya yerleşmişlerdir. Bu krallık Turfan vahasında yaklaşık 850'lerden 1250'lere kadar devam etmiştir. Özellikle bu bölgelere yerleştikten sonra ciddi edebi çalışmalar yapmışlar, Budist eserleri tercüme etmişlerdir. Bugut yazıtındaki Taspar kağana ithaf edilen “*Sangha kur ...*” ifadesinin hem Soğdca hem Sanskritçe olması bu savı doğrulamaktadır¹⁹⁴. Ancak Uygurların çoğunlukla kullandığı dil Uygurcadır. Uygurlar sekiz ya da dokuzuncu yüzyıldan sonra Mahayana ekolünün birçok metnini Çinceden Uygur diline çevirmişlerdir.¹⁹⁵

Din, tıp ve gramer konularında da birçok eser *Sanskritçe* yazılmıştır. O dönemde modern Mahayana edebiyatına ait pek çok eser mevcuttur. Sanskritçeye ait bir gramer kitabının bazı parçalarının Turfan yakınlarında bulunması o bölge halkının Sanskritçeyi iyi bir şekilde anladığını ve halkın bu dili konuştuğunu ortaya koymaktadır. Fahien'in ifade ettiğine göre, Orta Asya'nın keşişlerinin tamamı Hint dilini öğrenen öğrencilerdi. Buna benzer bir ifadeyi Hsüen tsang, Kuçalı Budist keşişler hakkında da söylemiştir. Kuça'nın 65 kilometre batısında bulunan Kızıl Mağaralarından getirilen bazı palmye yapraklarının üzerinde iki Sanskritçe Budist

¹⁹⁴ Ekrem, s. 647.

¹⁹⁵ Jones, s. 1147.

dramasının bölümleri bulunmaktadır. Onlardan birisi de Asvaghosa'nın *Sariputraprakarana*¹⁹⁶sıdır. Bu eser, Kanişka zamanında el yazısıyla yazılmıştır. Ayrıca, Hint edebi sanatının en eski örneği olduğu kadar Sanskritçe dilinde yazılmış en eski eser olarak da bilinmektedir. Ancak bu çalışmanın ismi çoğu kaynakta geçmemektedir.¹⁹⁷

Sanskritçe dışında Orta Asya'da muhtemelen Kuşanların ya da Sakaların dili olan ve özel bir Brahmi yazısı ile yazılmış iki yeni dil daha ortaya çıkmıştır. İlk yeni dil *İran dilidir* ancak bu dil Hint lehçesinden de oldukça etkilenmiştir. Özellikle Tarım havzasının güney bölümünde konuşulduğu tahmin edilen bu dile, *Altun Yaruk*, *Vajracchedika*, *Aparimitayus-Sutra* gibi Mahayanist eserlerin de çevirisi yapılmıştır¹⁹⁸. Diğer yeni dil, Tohar ya da İskitlerin dili olan, ilk olarak havzanın kuzey sınırı üzerinde konuşulan ve *Kuçâ dili (Toharca A)*¹⁹⁹'dir. Bu iki farklı lehçenin nerelerde konuşulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Fakat birçok resmî belge yedinci yüzyılın ilk yarısında Kuça ve Turfan'da bu dilin konuşulduğunu ortaya koymaktadır. Edebi yönden zengin olan Kuça diline Pali kanonun ürünleri olan Dhammapada ve Vinaya'yı da içeren çeviriler yapılmıştır. İlk dönemde konuşulan bu dilin Kuçalı yerli halk tarafından Aryan ailesine ait olduğu söylenmiştir. Dolayısıyla bu dil Hint-İran grubunda sınıflandırılmıştır.²⁰⁰

İran ve Tohar dilinin yanında Orta Asya'da İran diline ait üç ayrı lehçeye daha rastlanmıştır. Bunlar köken olarak *Arami* alfabesinde yazılmıştır. Bunlardan ikisi, Sasaniler döneminde İran'ın güneybatısında ve kuzeybatısında konuşulmuştur. Manihaist metinler bu iki dilde de yazılmıştır. Bu ikisinin dışında kalan diğer dil *Soğdca* 'dır. Soğdlar Orta Asya'nın birçok bölgesinde koloni kurdukları için Soğdların dili Merv'den Moğolistan'a Harezm'den Kuzey Hindistan'a kadar yayılan bir dil olmuştur²⁰¹. Edebi yönden oldukça zengin olan bu dile, Budizm'e, Maniheizm'e ve Hristiyanlığa ait kutsal metinler tercüme edilmiştir. İlk olarak Semerkant taraflarında varlığını sürdüren bu dil, daha sonra Tarım havzası boyunca

¹⁹⁶ Yalçın Kayalı, "Asvaghosha ve Eserlerinin Budist Edebiyattaki Yeri", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı 56, 2017, s. 421.

¹⁹⁷ Puri, s. 25.

¹⁹⁸ Puri, s. 25.

¹⁹⁹ Zeren, s. 407.

²⁰⁰ Puri, s. 25.

²⁰¹ Boris Ya.Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", Cilt 3, s. 409.

tüccarlar tarafından kullanılmış, uluslararası bir dil haline gelmiş ve Çin’de bile konuşulmuştur.²⁰²

Orta Asya’daki Budist edebiyatına ait diller ve alfabeler yukarıdakilerle sınırlı değildir. Bunların dışında Uygur alfabesiyle yazılmış, Suriye’ye özgü bir dilden türemiş, yoğun olarak Budist, Maniheizm ve Hristiyan edebiyatının kullandığı Türkçe bir lehçe daha vardır. Bu konuya dair birçok resmî belge ve Budist çevirilerin kayıtları bu durumu kanıtlamıştır. Bu belgeler Budizm için olduğu kadar Tibetçenin tarihi için de oldukça önemlidir. *Uygurca* olarak bilinen bu dil, Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyinde konuşulan çeşitli Türk lehçelerinden oluşuyordu. Ayrıca Budist edebiyatı için de sıkça kullanılıyordu. *Altun Yaruk*, *Maytrimit* gibi Budist eserlerin Uygurca çevirilerinin olması hem bu dile hem de Budist edebiyata zenginlik katmıştır²⁰³. Uygurlar, M.S. 860’ta Tarım havasında bulunan Tibetlerin yerini almış ve Çin’e kadar uzanan ve uzun yıllar yaşayacak olan bir krallık kurmuştur. Eliot’un belirttiğine göre Uygur dilindeki sutralar, 1330’da Pekin’de bastırılmış ve Kangxi zamanındaki Uygur alfabesi, Suchow yakınlarındaki bir manastırda ortaya çıkarılmıştır.²⁰⁴

Bu dillerin yanı sıra Orta Asya’da yedinci yüzyılın ortalarından dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar hâkimiyet kuran Tibetler, Budist edebiyatını ve Tibet dilini zenginleştirmişlerdir. *Tibetçe* birçok el yazması Hotan, Miran ve Dunhuang şehirlerinde bulunmuştur. Tibet dilinde yazılmış Budist çevirileri de kapsayan birçok resmi ve ticari belgeler ortaya çıkmıştır. Özellikle Türk-Budist edebiyatındaki Tantrik metinlerin çoğu Tibetçeden çevrilmiştir²⁰⁵. Bu belgeler Budizm için olduğu kadar Tibet dilinin tarihi için de önemlidir. Manihaizm ya da Hristiyanlığa ait eserlerin ise Tibet dilindeki çevirilerine rastlanmamıştır.

Orta Asya’da kullanılan bir diğer dil *Hotanca*’dır. Bu dil orijinalde Sakaların kullandığı bir dildir. Ancak bu dil edebiyatta çok fazla kullanılmamıştır. Yedinci yüzyılda ortaya çıktığı düşünülen “*Zambasta Kitabı*”²⁰⁶ Hotan dilinde yazılmış ve

²⁰² Puri, s. 26.

²⁰³ Cevdet Şanlı, “Eski Uygur Dönemi Türk Dili ve Edebiyatı”, Cilt 3, ss. 1243-1236.

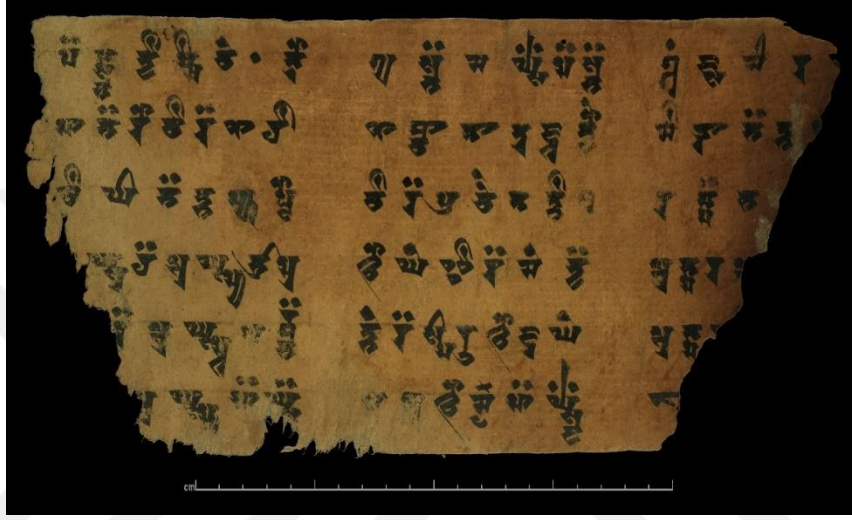
²⁰⁴ Puri, s. 26.

²⁰⁵ Özender, s. 882.

²⁰⁶ Budizm üzerine bir Hotan şiiri. Bu, Hotan dilindeki en uzun yerli edebi kompozisyonudur ve Hotan dilinin deşifre edilmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Eserin orijinal adı kanıtlanmadığından, Harold W. Bailey ona *Zambasta Kitabı* demeyi önermiştir. Budizm hakkında Hotan dilinde

Budizm’i dizeler halinde özetlemiştir. Kitabın yazarı, “*Hotan dilinin edebiyatta bir değeri olmadığından, Hint diline bağlılıktan, Çinlilerin edebiyat dilinin Çince olurken Hotan dilinin edebi eserlerde kullanılmasının kimsenin onu anlamayışına neden olmasından*” duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir.²⁰⁷

Şekil 31: Resim 31: Hotan dilinde yazılmış Zambasta Kitabı’ndan bir alıntı. 5-7. Yüzyıl

Kaynak: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Book of Zambasta BLX3542 OR9614_5R1_1.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Book_of_Zambasta_BLX3542_OR9614_5R1_1.jpg), (25.05.2021).

Aktardığımız üzere Orta Asya’daki Budist diller oldukça fazladır. Birçok tarihi bulguda ortaya çıkan bu diller, Orta Asya Budist edebi kültüründe zirve yapmıştır. Özellikle Turfan bölgesinden ortaya çıkan diller, göreceğimiz üzere Türkler açısından da oldukça önemli olmuş ve Budist-Uygur edebiyatına da yansımıştır.

Budist Diller konusundan sonra, Orta Asya’daki sanatsal yapıları da kısaca aktarmayı gerekli gördük.

yazılmış en eski önemli eser olarak Zambasta Kitabı , Budizm tarihi için önemlidir.

<https://iranicaonline.org/articles/book-of-zambasta-poem>, (25.05.2021).

²⁰⁷ Jones, s. 1147.

2.3.2. Orta Asya'daki Budist Sanat

Orta Asya, Budist dillerde olduğu gibi aynı şekilde sanatta da oldukça göze çarpan bir bölgedir.

Gandharan Budist Sanatı ile başlayan Orta Asya sanatı, başta resim ve heykellerde olmak üzere tapınak ve tapınakların duvar resimlerinde de oldukça önemli bir yere sahiptir.

Şekil 32: Dunhuang'ta Bulunan Bir Budist Pagodası

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/White_Horse_Pagoda,_Dunhuang, (25.05.2021).

Orta Asya, sadece dil ve edebiyat yönüyle zengin bir medeniyet değildi. Bölgede Budizm'e ait viharalar, stupalar da hem sayısı hem de yapısı itibarıyla oldukça göz alıcıydı. MÖ. 3. yüzyılda kral Aşoka tarafından inşa ettirilen Budist mabetlerin adına genel olarak stupa denilmektedir²⁰⁸. Ayrıca dağ tepelerinde bulunan mağaralar da bu kelimeye karşılık gelmektedir. Aşoka imparatorluğu sırasında birçok mabet yaptırmış ancak bu mabetler Sunga hanedanlığı zamanında yıkılmış, bu

²⁰⁸ Ahmet Güç, **İlahi Dinlerde Ma'bed**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1992, ss. 32-33.

sebeple Hintli Budist keşişler Orta Asya’da mabet inşa etmeye başlamışlardır. Tarım havzasında özellikle Çin sınırı üzerinde bulunan Dunhuang’taki tapınakların düzeni ve tarzı Hindistan’dakilerle benzerdir. Süslü figürler ve heykeller mağaraların büyüklüğü ve güzelliğini ortaya çıkarıyordu. Bu büyük yapılar sıvalarla (stucco) ile kaplanmıştır. Dunhuang’daki duvarlar ve Tarım havzasındaki *freskler*²⁰⁹, Ajanta fresk sanatını anımsatmaktadır²¹⁰. Tapınaklarda genel olarak salonda bir mahzen ve tapınağın etrafında dolaşmak isteyenler için bir pasaj vardır. Bazı yerlerde tapınaklardaki odalar salonlara eklenmiştir.²¹¹ Kısaca Orta Asya’nın sanatı, Dunhuang’taki ve Orta Asya’nın diğer yerlerinde bulunan fresklerde resmedilmiş, halkın kültürü ve dini açısından da eşsiz bir sentez oluşturmuştur.

Orta Asya’daki stupalar oldukça ihtişamlıydı. Günümüze kadar en iyi korunan stupa Ravak Stupasıdır²¹². Bu stupa, iç ve dış yüzü sıvalarla renklenmiş duvarlarıyla ve duvarlarındaki büyük resimleriyle oldukça ihtişamlıdır. Stupanın yapısı dikdörtgen şeklindedir. Budizm tarihi açısından oldukça önemli olan bu stupa üç hikâyede geçmektedir. Bu stupa, Kabil vadisi ve Türkistan’ın bütün stupaları tarafından örnek alınmıştır. Stupanın kubbesi, İran ve *Gandharan* sanatının bir sentezi olmuştur²¹³.

²⁰⁹ Orta Asya’daki tapınakların duvar resimlerine fresko denilmektedir. Karl Baipakov, “VI-IX Yüzyıllarda Kazakistan’daki Şehirler ve Yerleşik Kültür”, Cilt 3, s. 284.

²¹⁰ Zeren, s. 388.

²¹¹ Puri, s. 27.

²¹² Ravak stupası, bkz. Zeren, s. 608.

²¹³ Puri, s. 28.

Şekil 33: Hotan’da Bulunan Ravak Stupasının Bugünkü Görünümü

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Rawak_Stupa#/media/File:Rawak_BLP470_PHOTO1_125_16_387.jpg, (25.05.2021).

Orta Asya’da Budist birçok stupa ve vihara bulunmaktadır. Ancak günümüze kalanları oldukça sınırlıdır. Onun için biz burada en çok bilinenleri aktarmayı gerekli gördük. Bir sonraki aktaracağımız konu Orta Asya’daki Budist dil okullarıdır.

2.3.3. Orta Asya’daki Budist Ekoller

Orta Asya’da Budizm konusunda ele alacağımız diğer bir konu Budist ekoller konusudur.

Orta Asya’da birçok milletin aynı anda yaşaması fikir ayrılıklarını da beraberinde getirdi. Budist düşünce, İpek Yolu’nun geçtiği merkez olan Orta Asya’da ekollere ayrıldı. Bu ekoller dil ve edebiyatta farklılık gösterdiği için hem Orta Asya’nın kültürel yönden gelişmesine katkıda bulunmuş hem de Orta Asya’daki varlıklarını kanıtlamıştır. Orta Asya’da çıkan başlıca Budist okullar Dharmaguptaka, Sarvastivada ve Mahayana’dır.

a. Dharmaguptaka Okulu

Bu ekol, Orta Asya’da görülen ilk ekoldür. Muhtemelen bu ekol, Aşoka zamanında Orta Asya topraklarına girmiştir. Kuşhanlar dönemine kadar Gandhara’da aktif olan bu ekolün metinleri genelde *Gandhari Prakrit* lehçesinde yazılmıştır. Ancak Hsüen tsang’ın seyahat kayıtlarına göre bu ekol, sadece Buda’ya sunulan hediyelerin faziletli olduklarını düşündükleri için zayıflamış ve önce Hindistan’da daha sonra da Orta Asya topraklarında bir süre sonra yok olmuştur²¹⁴. Bu ekolün bilindiği kadarıyla Orta Asya’da üç kanon çalışması bulunmuştur²¹⁵.

b. Sarvastivada Okulu

Bu ekol, Kuşhanlar döneminde ortaya çıkmış ve Orta Asya’da da oldukça yayılmıştır. Özellikle İpek Yolu’nun kuzeyindeki birçok vaha devleti arasında bu ekolün öğretileri yayılmıştır. Sanskrit el yazmalarının büyük çoğunluğunun Sarvastivadin okulunun kanon edebiyatına ait olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu bölgede Hinayana’ya ait birçok metnin çalışması yapılmıştır. Buda’nın sözlerinin derlemesi olduğu iddia edilen *Udanavarga*²¹⁶ el yazmalarının birçoğu, Budist keşişlerin günah itiraflarını içeren bir metin olan *Pratimoksasutra*²¹⁷ Orta Asya’da kullanılan Sarvastivada okuluna ait metinlerden bazılarıdır²¹⁸. Budist rahibeler ile ilgili metinlerin bölümlerinin bulunması rahibelerin varlığını da ortaya çıkarmıştır. Ancak bulunan bölümler oldukça yetersiz ve sadece kadın rahibelere ait manastırda bulunmuştur. Bu sebeple rahibeler hakkındaki bilgiler yetersizdir.

Sarvastivada çalışmalarının yanı sıra *Mulasarvastivadin* okulu zamanında *Vinaya*’nın birkaç bölümü de Orta Asya bölgesinde bulunmuştur. Mulasarvastivadin okulu, Orta Asya’daki Tibetlerde Sarvastivadinlerin bir uzantısı olarak varlığını devam ettirmektedir²¹⁹.

²¹⁴ Arslan, İpek Yolunun Önemi, s. 11.

²¹⁵ Jones, s. 1146.

²¹⁶ Udana için bkz. Kaya, s. 70.

²¹⁷ Pratimoksasutra için bkz. Zeren, s. 473.

²¹⁸ Jones, s. 1146.

²¹⁹ Arslan, İpek Yolu’nun Önemi, s. 12.

Sarvastivada okuluna ait birçok çalışma daha Orta Asya’da ortaya çıkmıştır. *Maitreyasamitinataka*²²⁰ isimli yirmi yedi bölümden oluşan bir çalışma, Maitreya ile buluşmayı konu edinen dramatik bir eserdir. Bu eserin orijinal dili Sanskritçe olmasına rağmen Kardeşehir’de Aryacandra tarafından Toharca’ya çevrilmiştir²²¹. En sonunda da Uygur Budist edebiyatının en ünlü eserlerinden olacak olan bu eser, Prajnaraksita tarafından *Maytrisimit* başlığı altında Uygur diline çevrilmiştir²²². Bu yeni çalışma Orta Asya Budizm’inde Maitreya kültürünün önemini göstermiştir. Maitreya kültürü, ayrıca Mahayana Budizm’i için de önem teşkil etmektedir. Bir Mahayana edebiyatı çalışması olan *Zambasta Kitabı*’nın bir bölümü Maitreya’ya ayrılmıştı. Ancak Orta Asya Mahayana Budizm’i için en yaygın olan Buda, Maitreya Buda değil Amitabha Buda²²³’dır. Amitabha Buda, Buda’nın İran kökenli olup olmadığına dair birçok tartışmaya sebep olmuştur. Bu konuyla ilgili iki figür İran tanrılarıyla özdeşleşmesine rağmen bu figürlerin büyük olasılıkla Hindistan’a ait olduğu söylenmektedir.²²⁴ Bu konu buraya ait olmadığı için üzerinde durmayacağız.

Orta Asya’da Sarvastivada okulunun yansımaları kısaca bu şekildedir. Daha çok Pali Kanonun bölümleri Sarvastivada ekolünde çalışılmıştır. Kanon dışında çalışmalar mevcut olsa da Hinayana metinleri çoğunlukla Sarvastivada okulunda benimsenmiştir.

c. Mahayana Okulu

Orta Asya’da en çok takipçisi olan okul Mahayana okuludur. Bu okul, İpek Yolu’nun güney kısmında özellikle Hotan’da oldukça aktif olmuştur. Daha önceden aktarıldığı gibi Budizm’in Hotan’a kesin olarak ilk geldiği tarih bilinmemektedir. Çoğunluk kabul edilen görüşe göre miladi 1. Yüzyılda gelmiştir. Çin kaynaklarına göre M.S. ikinci yüzyılda Hotan’da bir Budist cemaati vardı. Üçüncü yüzyıldan itibaren Çin’de bulunan keşişlerin birçoğu Mahayana Budizm’ine ait olan

²²⁰ Maitreyasamitinataka, sekizinci yüzyılda Tohar dilinde yazılan bir Budist şiir kitabıdır. Zeren, s. 534.

²²¹ Fatih Bakırcı, “Uygurca Bir Sivil Hayat Belgesi: Maitrisimit”, *Journal of Old Turkic Studies*, Cilt: 2, Sayı 1, 2018, s. 10.

²²² Özender, s. 879.

²²³ Amitabha Buda için bkz. Zeren, s. 341.

²²⁴ Jones, s. 1147.

Prajnaparamita edebiyatını araştırmak için Hotan'a gitmiş ve orada ünlü *Avatamsaka Sutra*'nın çalışmalarını yapmışlardır.²²⁵ Hotan, M.S. üçüncü yüzyılda Mahayana çalışmalarının en bilinen merkezi olmuştur.

Hotan'da Mahayana edebiyatına ait birçok çalışma bulunmuştur. Ancak Hotan'da bulunan el yazmalarının hiçbiri bu ilk dönemde bulunmamıştır. Metinlerin çoğu yedinci yüzyılla onuncu yüzyıl arasında ortaya çıkmıştır²²⁶. Mahayana Budizm'ine ait çalışmaların çoğu Orta Asyalı alimler tarafından Çince'den çevrilmekteydi.

*Prajnaparamitasutra*²²⁷, *Suvarnabhasottamasutra* (Altun Yaruk)²²⁸, *Saddharmapundarikasutra* (Lotus Sutra)²²⁹ gibi Mahayana Budizm'inin en bilindik eserleri Orta Asya'da çalışılmıştır. Orta Asya'nın en ünlü el yazmalarından biri olan *Saddharmapundarikasutra*, Kuçalı ünlü Budist alim Kumarajiva tarafından tercüme edilmiştir. Kaşgar el yazması olarak bilinen bu çalışma, temelde 459 yapraktan oluşmuş olup, bu metnin 447'si orijinal metinde korunmuştur.²³⁰

Orta Asya'da Mahayana Ekolüne ait çalışmalar genel olarak bu şekildedir. Bu Mahayana çalışmaları ileride göreceğimiz üzere Uygurlar tarafından da çalışılmış ve Türk-Budist edebiyatının en önemli eserleri arasına girmişlerdir.

Orta Asya'daki Budist kültürün izleri kadar Orta Asya Budist edebiyatına yön veren alimleri de önemlidir. Özellikle Orta Asya'nın yerli Budist alimlerinin Budist metinleri çalışmaları, onları hem Budist edebiyatta hem de Orta Asya tarihinde oldukça önemli bir yere koymuştur.

2.4. ORTA ASYA'NIN BUDİST ALİMLERİ

Budizm'in miladi dönem başlarından onuncu yüzyıla kadar Orta Asya'da güçlü bir şekilde hakimiyet kurduğunu buraya kadar açıkça anlatılmaya çalışıldı. Bölgedeki önemli Budist merkezler ve bu bölge halkının Budizm'e olan destekleri hiç şüphesiz oldukça önemlidir. Özellikle de yöneticilerin destekleri burada göze

²²⁵ Shimin, s. 1444.

²²⁶ Jones, s. 1146.

²²⁷ *Prajnaparamita sutra* için bkz. Zeren, s. 461.

²²⁸ Altun Yaruk için bkz. Shimin, s. 1454.

²²⁹ Lotus Sutra için bkz. Shimin, s. 1456.

²³⁰ Jones, s. 1146.

çarpmaktadır. Orta Asya'nın çoğu bölgesinde yöneticiler tarafından inşa edilen Budist manastırların olması, yöneticilerin de Budizm'e destek verdiğinin en önemli kanıtıdır. Yöneticilerin de desteğini alan Budist keşişler bu tapınaklara gelmişler ve burada önemli Budist çalışmalara imza atmışlardır. Özellikle Orta Asya'nın da kendi alimlerinin bu Budist çalışmalarda yer almaları onları Orta Asya'nın Budist tarihinde oldukça önemli bir noktaya getirmiştir.

Bir Çince metinden anlaşıldığına göre, bu manastırlara ve burada bulunan keşişlerin uygulamalarına dair kayıtlar, Orta Asya'nın Budist alimlerine dair bilgiler içermektedir. Buddhasvamin, kayıtlarda ismi geçen çok deneyimli bir alimdi. Hinayana (*Agamas*) öğretisine mensuptu. Ancak onun yetenekli öğrencisi Kumarajiva, Mahayana ekolüne tabiiydi. Ayrıca Kuça'da rahibeler için de ayrı manastırlar vardı. Bu manastırlar da Buddhasvamin tarafından idare ediliyordu²³¹.

Ancak burada daha çok değerlendireceğimiz isim Buddhasvamin değil onun öğrencisi Kumarajiva ve onun çalışma arkadaşları olacaktır.

2.4.1. Kuçalı Alimler

Budizm'e dair önemli çalışmalar yapan alimlerin çoğu şüphesiz ki Kuçalı alimlerdir. Kuça'da Budizm'e hizmet eden birçok alim bulunmaktadır. Bunlardan en bilinenleri Po-yen, Po-Srimatra ve Prens Po-yen'dir. Aslen Kuçalı olan Po-yen, soylu bir aileden geliyordu. Po-yen, 256-260 yılları arasında Çin'e gitmiş ve 258 yılında Loyang'taki Po-me-se adlı Budist manastırda altı Budist metni Çince'ye çevirmiştir. *Sukhavati-vyuha*'nın isimli bir çalışmanın daha kapsamlı bir şeklini de o çevirmiştir.

Kuça'dan bir diğer alim ise Po-Srimatra'dır. Alim, 307-312 yılları arasında Çin'e gitmiştir. Siyasi sorunlar nedeniyle Güney Çin'e gitmek zorunda kalan bu alim orada boş durmamış, üç Budist metni tercüme etmiştir.

Kuça'lı alimlerden bir diğeri ise Prens Po-yen'dir. Po-yen, çalışmalar için Chü-Chü (Asya Hunlarının bir kolu) diyarı Liang-chou'ya gitmiştir. Ancak Kuça'lı alim birçok dili bilmesine rağmen hiçbir kanon çalışması yapmamıştır.²³²

²³¹ Puri, s. 115.

²³² Puri, s. 115.

Kuçalı diğer alimlerden ve Budizm'in Orta Asya'daki en önemli isimlerinden biri de Kumarajiva'dır. Onun Budizm'e olan destekleri diğer Kuça'lı alimlere göre fazla olduğu için ayrı bir şekilde değerlendirmeyi gerekli gördük.

2.4.2. Kumarajiva

Kumarajiva, Orta Asya'da Budizm'in şüphesiz en önemli isimlerinden biridir. Aslen Hint kökenli olan Kumarajiva'nın adı bazı yerlerde Kiu-mo-lo-che ve Kiu-mo-to-tche-po olarak geçmektedir ²³³ . Kumarajiva'nın ataları Hindistanlıdır ²³⁴ . Büyükbabası To-to ve babası Kiu-mo-yen oldukça tanındık itibarlı isimlerdi. Kumrayana olarak da bilinen Kumarajiva, kendi ailesini ve geleneklerini terk edip Budist birliğine katıldı. Öğrenme ve aydınlanmaya ulaşma uğruna yurdunu bıraktı. Büyük zorluklarla Pamirler'i aşip Kuça'ya ulaştı ve orada direkt soylu rahiplerden (*purahita*) biri olarak hizmet etmeye başladı. O, bugün daha çok Kuça'da vakit geçirdiği ve kendisini de öyle addettiği için Kuça'lı olarak bilinmektedir. Kumarajiva'nın hayat hikayesine kısaca bakmak ve ailesini tanımak konunun bütünlüğü için önem teşkil etmektedir. Bu sebeple onun Budizm serüveni için Kuça'nın annesi ile olan yolculuğuna kısaca değinmek oldukça önemlidir.

Kumarajiva anne ve babasının ismini almıştır. Annesi Jiva, Budist cemaate katılmış ve rahibe grubuna dahil olmuştur. O, Kuça'nın kuzeyindeki Tsio-li manastırında inzivaya çekilmiş ve orada Hint dilini öğrenmiştir. Kumarajiva o süreçte henüz yedi yaşındaydı. Ancak oldukça parlak zekalı biri olmasından dolayı kutsal metinlere büyük ilgi duymuş ve öğrenmek istemiştir. Birçok sutrayı ve bin *Gathalar*'ı ²³⁵ ezberlemiştir. Bu öğrenme aşkı Tripitaka'nın bölümlerinden *Abhidharmapitaka* ile devam etmiştir. Dokuz yaşına gelince annesi onu Bandhudatta isimli alim altında daha iyi bir eğitim alması için Keşmir'e götürmüştür. Genç alim orada Sanskritçe Budist eserler olan *Dirghagama*²³⁶ ve *Madhyagama*²³⁷'yi çalışmış, hatta heretiklerle (sapkınlarla) tartışmalara bile girmiştir. Orada üç yıl bulunduktan

²³³ Puri, s. 116-117.

²³⁴ Arslan, İpek Yolu, s. 14.

²³⁵ Gatha, şiir, beyit anlamına gelmektedir. Kaya, s. 92.

²³⁶ Zeren, s. 457.

²³⁷ Zeren, s. 457.

sonra Jiva, oğluyla birlikte Kuça'ya dönme kararı almıştır. Anne ve oğul birlikte dağları aşmışlar, Yüeci Krallığını (Toharistan) geçmişlerdir. Sonunda Kaşgar'a ulaşmışlardır. Bu yoldaki bir ermiş, Kumarajiva'nın parlak bir geleceği olacağına dair kehanette bulunmuştur. Hatta onu, Budizm kanonlarını halkın büyük bir çoğunluğuna öğretmeyi amaçlayan Upagupta'ya benzetmiştir. Kumarajiva ve annesi Kaşgar'a vardktan sonra orada bir yıl kalmışlardır. Orada bulundukları süre içerisinde Kumarajiva, dört Veda, Brahmanlara ait kutsal metinler ve astronomi alanında olan *Satasastra* ve *Madhyamakasastra* gibi kitaplar üzerinde çalışmıştır.²³⁸

Kaşgardan ayrıldıktan sonra henüz on iki yaşında olan Kumarajiva, annesi Jiva ve bilge bir alimle birlikte Kuça'nın kuzey sınırındaki Uç-Turfan (Wen-su)²³⁹'a ulaştı. Burada Taoist bir alimle tartışmaya girmiş ve bu tartışma neticesinde bir hayli tanınmış olan Kumarajivayı Kuça kralı Po-shui, kendi krallığına almak istemiştir. Kumarajiva o süreçte kanonik edebiyatta oldukça tecrübelenmişti ve *Mahasannipata* ve *Mahavaipulya sutra*²⁴⁰ları Hintli rahip Dharmaksema ile çalışıyor ve kendisi de bir rahibe olan kralın kızına açıklıyordu²⁴¹. Yirmi yaşına kadar herhangi bir cemaate katılmayan Kumarajiva, kralın sarayında kalıyordu. O süreçte Kuça'da on binden daha fazla keşiş vardı. Kumarajiva, kral Po-shun'un yaptırdığı yeni manastıra fazlasıyla uyum sağlamıştı. Bu genç alim aynı zamanda eski el yazmalarını da incelemekle meşguldü. Eski sarayda bulunan *Prajnaparamita*'yı araştırmak için oldukça şanslı biriydi. O, akademik sahadaki çalışmalarını hiç sekteye uğratmıyordu. Tsio-li manastırında Mahayana edebiyatının birçok çalışmasını yorumlamış ve diğer alimlerle de sürekli iletişim içinde olmuştur. O alimlerden biri aslen Keşmir'li olan Vimalaksa'dır. Vimalaksa ve Hintli bazı alimler, Sarvastivada okuluna ait *Vinayapitaka*'nın çalışırken Kumarajiva'ya yardım etmişlerdir. Kumarajiva'nın aile içi ilişkilere uzak olduğu gayet açıktır. Bu yüzden annesi Jiva, hayatının geri kalanını Keşmir'de yaşaması için Kumarajiva'yı orada bırakmıştır.²⁴² Kumarajiva'nın annesi ile olan yolculuğu burada son bulmuştur.

²³⁸ Puri, s. 117.

²³⁹ Kuzey İpek Yolu üzerinde, Sincan bölgesinde bulunan Aksu'nun bir ilçesidir.

²⁴⁰ Kaya, s. 174.

²⁴¹ Puri, s. 117.

²⁴² Puri, s. 118.

Kuça, dördüncü yüzyıla kadar Kuça'lı yerli yöneticiler tarafından idare ediliyordu. Çin kuvvetlerinin dördüncü yüzyılda Kuça'ya gelmesi sonucu şehir talan edilmiş, aralarında Kumarajiva'nın da bulunduğu birçok mahkûm Çin'e götürülmüştür. Kumarajiva'nın erdemini ve yeteneklerini tanıyan Çinli General Lu-Kuang, onu krallığında alıkoymuştur. Liang-chou'da 401 yılına kadar kalan Kumarajiva, İmparator Yao-chang'ın isteği üzerine bir süre sonra Çangan'a gitmek üzere oradan ayrılmıştır. Orada yeni yönetici tarafından oldukça sıcak karşılanmış ve hemen *purahita* grubuna dahil olmuştur. Burada yöneticinin danışmanı ve yardımcısı olarak görev yapan Kumarajiva, yönetici üzerinde büyük bir güç ve etkiye sahip olmuştur. Yönetici bir süre sonra Triratna'nın büyük bir hayranı olmuştur. Bu sebepten ötürü Kumarajiva'dan sarayda bir konferans düzenleyip kutsal metinleri yorumlaması istenmiştir. Kendisine birçok keşiş tarafından Budist-Sanskrit metinleri düzenleme, toplama ve çevirmesi teklif edilmiştir. Sekiz yüzün üzerinde keşiş, Çangan'da konuşma yapan Kumarajiva'nın toplantısına katılmıştır.²⁴³ Böylece Kumarajiva döneminin en bilinen Budist alimleri arasına girmiştir.

Kumarajiva birçok dilin yanı sıra Çince 'de de oldukça iyiydi ve bu durum çalışma sahasını daha da genişletti. Böylece bazı hatalı ve anlaşılması güç eski çalışmaların üzerinde bile çalışmıştır. Bazı karşılaştırmalı çalışmaları Hindistan ve Hint-İskitlerden bazı keşişlerle birlikte yapmıştır. Diğer bölgelerden keşişlerin yaptığı hatalı yorumları düzeltmiş ve metinlerle ilgili şüpheleri ortadan kaldırmıştır. Kıvrak zekalı ve parlak fikirli bir keşiş olan Seng- Javei, her zaman Kumarajiva'ya yardımcı olmuştur. Hatta metinlerdeki şüpheler ve farklılıklar konusunda Kumarajiva'dan önce çalışmaya başlamıştır. Hint ve Çin edebiyatı arasındaki farklılıkları açıklayan Kumarajiva, edebi eserlere atıflar yapmıştır. Kumarajiva, edebi eserlerin ritmik bölümlerini müzikle harmanlamış ve bu sayede evrensel şarkılar (*vandana*) yapılmıştır. Buda heykelinin ziyaretleri sırasında müzik her zaman ziyaretçilere eşlik etmiştir. Kumarajiva, bir yandan Sanskrit metinleri Çinceye çevirirken, diğer yandan çevrilmiş metinlerdeki edebiyatın yok oluşundan yakınmıştır. Kumarajiva, 413 yılında (tahmini) ölene kadar Çin'in önemli bir merkezi olan Çangan'da (Ch'ang an) kalmıştır. Orada bulunduğu süre içerisinde

²⁴³ Puri, s. 118.

doksan sekiz çalışmayı tercüme etmiştir. Bu çalışmalarından ötürü onun dönemi Çin Budizm tarihinde “verimli dönem” olarak bilinmektedir²⁴⁴.

Kumarajiva, Liang-chou’da 401 yılına kadar Lu-Kuang ile kalmıştır. Aynı yılın son ayında Çangan’a varmış ve orada yönetici Yoa-Hsin tarafından büyük memnuniyetle karşılanmıştır. 402-412 yılları arasında birçok çalışmanın tercümesini yapmıştır. Hatta bazı kısımları Çince olan bilimsel bir eser de yazmıştır. Onun üç binden fazla Çinli müridi olduğu ve onlardan on tanesinin de birçok çalışma yaptığı söylenmektedir. Kumarajiva, M.S. 399-415 yılları arasında Kuzey Liang Hun devleti döneminde ölmüştür. Ancak kesin ölüm tarihi belli değildir. Bu konu hakkında birçok rivayet onun 405 ila 411 yılları arasında öldüğünü söylemektedir. Ancak onun daha sonraki yıllara ait birçok çalışması bulunması bu konu üzerinde tartışmalara sebep olmuştur. ²⁴⁵

Kumarajiva, yaşadığı süreç boyunca Mahayana Budizm’ini Tarım Havzası ülkelerine ve Çin’e tanıtmaya ve yaymada önemli rol oynamıştır. O, Mahayana Budizm okulunun ve Madhyamika felsefesinin en büyük temsilcilerinden biriydi. Kumarajiva bu ekollerle alakalı metinleri Çince ’ye çevirmede önemli isimlerden biriydi. Onun yaptığı bu çeviriler dönemin Mahayanist öğretmenleri tarafından da çalışılmıştır. Kumarajiva’nın döneminde birçok soylu alim vardı. Kuça ve Kuça’nın Budist alimlerinin Budizm’e olan destekleri oldukça fazla olduğu için ayıca kapsamlı bir çalışma gereklidir. Onların sadece Budizm’e olan bağlılıkları değil, Budist kanon çalışmalarının düzenlenmesi ile ilgili yaptıkları destekler de gözden kaçmamaktadır. Örneğin *Candraprabha-Sutra*’nın Çince çevirisinin bir bölümünde Buda’nın 99 görüntüsü olduğu söylenmesine rağmen Aksu’daki alimlere göre bu sayı 24’tür. Bu metne göre, Kuça’nın vekilleri, *samana* gibi seçkinlerden oluşmaktadır. ²⁴⁶

Kumarajiva, ayrıca dil alanında da yenilikler sağlamıştır. Buna göre, Kumarajiva’nın yeni bir alfabe getirdiği de söylenmektedir. Bununla birlikte *Pancavimsati*, *Prajnaparamita*, *Prajnaparamitahridaya-Sutra*, *Saddharmapundarika*, *Sukhavativyaha*, *Sarvastivada-pratimoksa*, *Mahaprajnaparamita Sutra-Sastra* gibi elli çalışmanın da tercümesini yapmıştır. Ona atfedilen bu tercümeler klasik

²⁴⁴ Puri, s. 119.

²⁴⁵ Puri, s. 120.

²⁴⁶ Puri, s. 120.

metinlerde oldukça fazladır. Ayrıca onun “Lotus Sutra” (*Saddharmapundarika*)²⁴⁷ adlı tercümesi, en önemli Budist kayıtları niteliğindedir.

Şekil 34: Kumarajiva’nın portresi. 4.yy, Kuça

Kaynak: <https://www.esamskriti.com/e/History/Great-Indian-Leaders/Kumarajiva~-A-Great-Buddhist-Master-1.aspx>, (25.05.2021).

Kumarajiva’nın çalışmalarının yanında onun çalışma arkadaşları da Orta Asya’nın Budist tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple bu isimlere de kısaca yer vermeyi gerekli gördük.

²⁴⁷ Shimin, s. 1456.

2.4.3. Vimalaksa

Orta Asya'nın önemli diğer alimlerinden biri de Vimalaksa'dır. Kumarajiva ile çalışan Orta Asya'dan birçok alim vardır. Bunlardan ilki aslen Hindistan kökenli olan Vimalaksa'dır. Vimalaksa ismi “*kirli gözlerden uzak*” anlamına gelen Wu-ku-yen isminden tercüme edilmiştir. Kendisi Kabil'de bulunan bir sramana (samana) olan Vimalaksa, Kardeşir'deki güçlü *Vinaya* öğreticilerinden biriydi²⁴⁸. Kumarajiva da Vimalaksa'nın ders verdiği öğrenciler arasındadır. Kuşa'da bulunduğu süre içerisinde Çin imparatoru Lu-kuang tarafından 383 yılında davet almış ve batı ülkelerine gitmiştir. Daha sonra 406 yılında Çangan'a gitmiş ve orada öğrencisi Kumarajiva tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Fakat öğrencisi Kumarajiva'nın 413 yılında ölmesi üzerine o, güneye doğru yola çıkmış, Tingyen'e ulaşmış ve Tche-cheu-kien manastırına yerleşmiştir. O, Kumarajiva ile başladığı Sarvastivadinlerin *Vinaya*'sını tek başına tamamlamıştır²⁴⁹.

2.4.4. Dharmamitra

Kumarajiva ile çalışan bir diğer isim de Dharmamitra'dır. Köken olarak Keşmirli olan Dharmamitra, Kuşa'ya gelmiş, buraya oldukça uyum sağlamış ve yirmi yıl kadar burada kalmıştır. Daha sonra doğuya gitmek istemiş ancak kral buna karşı çıkmıştır. Bu yüzden Dharmamitra gizlice Çin'in bir eyaletine kaçıp oradan da güneye geçmiştir. 424 yılından 441 yılına kadar Çin'de çalışmış olan Dharmamitra, 87 yaşında vefat etmiştir. Onun on adet çalışması bulunmaktadır. Ancak onlardan beş tanesinin kaybolduğu söylenir. Kalan çalışmalar Oxford koleksiyonlarında muhafaza edilmiş ve Nanjio tarafından da alıntılanmıştır²⁵⁰.

²⁴⁸ Ann Heirman, “Erken Dharmaguptakaların İzini Sürebilir Miyiz?”, *T'oung Pao İkinci Seri*, Cilt 88, Fasc. 4/5, 2002, s. 412.

²⁴⁹ Heirman, s. 409.

²⁵⁰ Puri, s. 122.

2.4.5. Buddhayasa

Keşmirli diğer bir Budist alim Buddhayasa'dır. Buddhayasa, Çin'de Kio-ming olarak bilinmektedir. Nanjio'ya göre Buddhayasa, Keşmirli bir Brahmin ailesinden gelmektedir. Babası Tathagata'nın dinine mensup olmadığı gibi bir keşişe de hakaret etmiştir. Kendisi daha sonra bu günahın cezasını bedensel engelle ödemiştir. Ancak oğlu on üç yaşında bir keşişe bağlanmıştır. Ardından da bir manastırda ciddi çalışmalar yapmıştır. On dokuz yaşına geldiğinde Mahayana ve Hinayana metinlerinden milyonlarca kelimeyi ezberlemiştir. Ancak bu genç adam öğretiyi bu kadar benimsemesine rağmen popüler olmamış ve yirmi yedi yaşına kadar hiçbir kutsal cemaate de katılmamıştır. Daha sonra kendisini bu alanda yetersiz hissetmesi üzerine Kaşgar krallığına gitmek için Keşmir'den ayrılmıştır. Kaşgar prensi Dharmaputra, onun yeteneklerini takdir etmiş ve sarayında kalması için ona davet göndermiştir. O süreçte Kumarajiva da Kaşgar da bulunuyordu. Annesi ile Kuça'ya dönmeden önce orada Buddhayasa ile bir süre çalışmıştır. Daha sonra Çin generali Lu-kuang'ın Kuça'yı istila etmesi üzerine Kumarajiva'nın Çin'e bir mahkûm olarak getirilmesi Buddhayasa'yı çaresiz duruma sokmuştur. Bir süre sonra Buddhayasa, Kumarajiva'ya katılmak üzere Çin'e doğru yol almış, Çangan'a yerleşmiş ve orada onunla çalışmıştır. Kumarajiva ile *Dirghagama* ve *Dharmaguptaka-Vinaya* gibi çalışmaları da içeren dört çalışmayı 410 ve 413 yılları arasında Çinceye çevirmişlerdir²⁵¹. Buddhayasa, çalışmalarını tamamladıktan sonra tekrar Keşmir'e dönmüştür.²⁵²

2.5.6. Buddhabhadra

Kumarajiva'nın bir diğer çalışma arkadaşı da Buddhabhadra'dır. O, Nagarahara (Celalabad)'da dünyaya gelmiştir. Onun Buda'nın amcası Amritadana'nın soyundan geldiği söylenmektedir. Buddhabhadra erken yaşta ebeveynlerini kaybederek kimsesiz kalmış ve Budist cemaate bağlanmıştır. On yedi yaşına kadar eğitimini tamamlayan Buddhabhadra, arkadaşı Sanghadatta ile

²⁵¹ Heirman, s. 414.

²⁵² Puri, s. 122.

Keşmir'e gitmiş fakat orada uzun süre kalmamıştır. Bu alim de Buda'nın mesajını diğer ülkelere taşımada büyük rol oynamıştır. O süreçte Fahien ile Hindistan'ı ziyaret eden Che-yen, Keşmir'e gelmişlerdir. Onlarla Çin'e giden Buddhabhadra, burada ünlü bir alim olmak istemiştir. Bu amaç doğrultusunda da Che-yen ile Çin'e gitmek üzere tekne kullanmıştır. Onun Çin'e gitmesinden ve Çangan'da çalışmalarından oldukça faydalanan Kumarajiva, Buddhabhadra ile sürekli bağlantıda olmuştur. Buddhabhadra, Çin imparatoru tarafından başkente gelmesi ve orada Budist metinleri tercüme etmesi için davet almıştır. O, 421 yılında Nanking'e gitmiş ve orada kalmıştır. Bu Hintli alimin adı "akıllı-bilge" anlamına gelmektedir²⁵³. O, 398 ve 421 yılları arasında 13 ya da 15 çalışmayı Lu dağı ve başkent Kien-khan olmak üzere iki farklı yerde tercüme etmiştir. Kumarajiva da bu alimin bilgeliğini kabul etmiş ve her zaman onun takipçisi olmuştur. Ayrıca o, Fahien ile Pataliputra'dan getirilen *Mahasanghika Vinaya*'nın tercümesini yapmıştır²⁵⁴. Bu çalışma genel olarak *Vinayapitaka* ile oldukça benzerdir. Ancak *Vinayapitaka* içerik bakımından daha zengindir.²⁵⁵

Bu alimlerin yanında Çin'e gidip Kumarajiva ile çalışan Orta Asya'dan Sanghabhuti, Gautama Sanghadeva ve Punyatrata, Buddhajiva, Gunavarman, gibi alimler de vardır. Bu alimler de Kumarajiva ile önemli Budist çalışmalara imza atmışlardır.

Sonuç olarak, Budizm Orta Asya'da yerli alimler tarafından miladi dönem boyunca yayılmış ve büyük bir güce ulaşmıştır. Özellikle Orta Asya'daki Budist merkezler ve Budist alimler, Budizm tarihi açısından oldukça önemli olmuştur. Çin yıllıklarından ve seyahatnamelerden elde ettiğimiz veriler Budizm'in Çin'e taşınmasında Orta Asya'nın önemini ortaya koymaktadır. Özellikle Budist edebi metinlerinin Çinceye çevrilmesinde büyük yere sahip olan Orta Asyalı alimler Çin yıllıklarında önemini korumuştur. Hiç şüphesiz ki Budizm Orta Asya'da önemini kaybetmeden önce burada büyük bir Budist krallığı gibi hüküm sürmüş ve gittiği her yeri de büyük ölçüde etkilemiştir. Ancak Orta Asya'nın batı bölümünde Budizm, ilk milenyumun sonlarında neredeyse gözden kaybolmuştur. 950 civarlarında

²⁵³ Puri, s. 123.

²⁵⁴ Heirman, s. 420.

²⁵⁵ Puri, s. 123.

yöneticileri İslam'ı kabul ettiği için Budizm, Hotan'da sonlanmıştır. Zayıflamasına rağmen sadece İpek Yolu'nun kuzeyinde Budizm birkaç yüzyıl daha hayatta kalabilmiştir. Budizm, on beşinci yüzyılın sonlarında Turfan havzasından da tamamen yok olmuştur.²⁵⁶

Budizm'in Orta Asya'da yaygın olduğu dönemde Türkler bu bölgelere hâkim olmuş ve Budizm'den oldukça etkilenmişlerdir. Uygur krallığının Kırgızlar tarafından yıkıldığı dönemde bile Turfan'da Koçu Uygur, Kansu'da Sarı Uygur Krallığını kuran Uygurlar, on altıncı yüzyıla kadar Budizm'i desteklemeye devam etmişler ve hem Budizm hem Türk edebiyatı adına önemli çalışmalarda büyük rol oynamışlardır. Bu da Türkleri Budizm tarihinde özel bir konuma getirmeye yetmiştir. Bu sebeple üçüncü bölümde ayrıca ele alacağımız Türk-Budist tarihi konumuz açısından oldukça önemlidir. Türklerin dördüncü asırdan itibaren Orta Asya bölgelerinde yaşamaya başlamasıyla Budizm ile olan ilişkileri uzun yıllar sürecek, Orta Asya'da büyük Türk-Budist çalışmalara imza atılacaktır.

²⁵⁶ Jones, s. 1147.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜNDE BUDİZM

Çalışmamızın ilk iki bölümünde Budizm ve Orta Asya'daki gelişmelerine değindik. Orta Asya'da büyük güce ulaşan Budizm, bu bölgede yaşamaya başlayan Türkler üzerinde miladi dördüncü yüzyıldan itibaren etkili olmuştur. Bu sebeple de çalışmamın son bölümünde Türkler arasındaki Budizm ve etkilerine değineceğiz. Budizm'in hangi devletler üzerinde etkili olduğu, bu dine olan destekleri ve Budizm'i nasıl yaşadıkları bu bölümde ele alacağımız temel konulardır. Türklerin Budizm'i bölümünü incelemenden önce başlıca Türk topluluklarının Budizm'e olan desteklerinden bahsedecek, sonrasında da Türklerin eski gelenekleri ve Türk Budizm'i kısmını detaylandırmaya çalışacağız.

3.1. TÜRKLERDE BUDİZM

Orta Asya toprakları içerisinde birçok dinle tanışan Türkler, fethettikleri topraklar ve tüccarlar sayesinde Budizm ile de tanışmışlardır. Birçok Türk kaynağı Budizm'in Türkler arasında Göktürkler Döneminden (6. yy.) itibaren var olduğunu söylese de aslında Türkler ilk olarak Budizm ile Asya Hunlarının bir uzantısı olan Kuzey Liang Hun Devleti (4. yy.) zamanında tanışmışlardır.

Türklerin atadan gelme dinleri Gök Tanrı inancıydı. Ancak bazı kağanlar, Budizm veyahut başka dinleri de ilgi çekici bulmuş ve farklı kültürleri de benimsemişlerdir. Özellikle Budizm'in Türkler arasındaki yeri oldukça fazladır. Türklerdeki Budizm'e olan bu ilgi, onların Gök Tanrı inancına mensup olduğu dönemlerde bile vardır. Budizm ilk başlarda sadece belli kağanlarca benimsense de Türkler arasında azımsanmayacak derecede öneme sahip olmuştur. Budizm'in Türk boyları arasında yayılmaya başladığını ifade eden Chavannes'in şu sözleri bu konuya açıklık getirmektedir:

Merkezi Hindistan din adamlarından olan Prabhakaramitra, kuzeyli barbarları kendi dinine döndürmeye karar vermişti; böylece kimi kilise adamı, kimi laik on yol arkadaşıyla birlikte, adım adım kuzeye doğru ilerledi. Batı Türklerinin

*kağanı Şe hu'nun askeri kampına geldiler. Ona Budizm ilkelerini öğreterek teşvik ettiler.*²⁵⁷

Türkler arasında Budizm'in yayılmasının sebeplerini de burada kısaca açıklamak kanımca yerinde olacaktır. Türklerin Budizm'i kabul etmelerindeki temel faktör, Türklerin fethettiği coğrafyaların Budist merkezler olmasıdır. Buna ek olarak Soğdlu tüccarların Budizm açısından öneminin büyük olduğu çoğu tarihçi tarafından aktarılmaktadır. Tarihin birçok döneminde İpek Yolunu hakimiyeti altına almak isteyen Türkler bu güzergahta ticaret yapan Soğdlu Budistlerle pek çok açıdan yakınlaşmışlardır. Bunlardan ilk olarak gözümüze çarpan ticari ilişkiler olsa da Türklere Budizm'i tanıtmada Soğdlu tüccarların rolü oldukça büyüktür. Değerlendirmelerimiz ölçüsünde Türklerin özellikle Uygurların Budizm'i kabul etmelerinin diğer bir sebebi ise yerleşik hayata geçmek istemeleridir. Bilindiği üzere Asya Hunlarıyla başlayan Türk tarihinde Türklerin tek bir coğrafyası olmamış, çoğunlukla göçebe yaşamışlardır. Göktürkler döneminden itibaren Çin ile sıkı ilişkilere giren Türkler, Çin'in yaşayış biçimi ve kültürlerini beğenmiş bu sebeple de yerleşik hayata geçmek istemişlerdir. Budizm'i kabul etmekle Çin'deki kültür seviyesinin kendilerinde de artacağını düşünen Türklerin bu dini kabul etmelerindeki diğer bir sebep de budur. Bunlara ek olarak Türklerin bütün dinlere karşı hoşgörü politikası da eklenebilir. Genel olarak Türklerin Budizm'i kabul etme sebeplerine bu şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Türkler arasında Budizm'in yayılması ve Türk kültürünü etkilemesi Türk tarih ve kültürü açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple Budizm'in Türk boylarında ilk görünmeye başlamalarından itibaren konuyu ele almaya çalışacağız. Burada sırasıyla ele alacağımız konular başta Hunlar olmak üzere Göktürkler, Tabgaçlar ve Uygurlar arasındaki Budizm'dir. Çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi için adına devletlerarası siyasi ilişkiler ve Budizm ile tanışma konusundan sonra Türkler arasında Budizm'in nasıl yaşandığı ele alınacaktır. İlk olarak Hunların Budizm ile olan ilişkileri değerlendirilecektir.

²⁵⁷ Metin Bilal, "Budizm İnancının Türk Devletleri Üzerindeki Etkisi", **Anasay Dergisi**, 2018, Sayı 6, s. 71.

3.1.1. Hunlarda Budizm

Budizm'in Türklerle ilk bağlantısının Asya Hunlarının ardılları zamanında olduğu bilinmektedir. Hunların Budizm ile olan ilişkilerine değinmeden önce Hunlar hakkındaki tarihsel veriler, Türklerin Budizm ile tanışmalarını kronolojik olarak göstermesi bakımından önemlidir.

Orta Asya toprakları üzerinde bilinen en eski Türk hanedanlığı Asya Hunlarıdır (Hiung-nu). Ancak Hunların hangi tarihte ortaya çıktıklarına dair bilgiler yetersizdir. Moğolistan'daki Ötüken Ormanları ve Altay dağlarında yaşayan Hunlara dair ilk bilgilere ilk defa Çin Yıllıklarında rastlanmaktadır. Hunların MÖ. 318 yılında devletlerarası mücadelelere girmesi onların ilk tarih sahnesine çıktıkları zaman olarak belirlenmiştir. Hunlar, tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren Çinle savaşmışlar, birçoğunda galip de olmuşlardır. Asya Hunları ve Çin arasındaki mücadeleler burada konumuzu ilgilendirmede için bu tarihin içine girmeyeceğiz ancak Hunların Budizm ile tanışmaları, Asya Hun Devletinin yıkılışından (MS. 155) sonra olduğu için bu devletin ortaya çıktığı tarihe yer vermek gerekmektedir.

Kuzey Hunlarının 155 yılında Moğolistan topraklarında siyasi olarak son bulması Hunların tamamen son bulduğu anlamına gelmiyordu. Mete soyundan gelen Hun beyleri milli benliklerini koruyarak Çin'de küçük devletçikler kurmuşlardır. Bu devletçiklerden birisi de Kuzey Liang Hun (401-439) Devletidir²⁵⁸.

Liang Chou, Kansu'da bulunan önemli bir merkezdi. Ayrıca Çin'e uzak olması bakımından Asya Hunları için de güvenilir bir bölgeydi. Bu sebeple Hunlar, bu fırsatı değerlendirmişler ve burada Asya Hun Devletinin sonuncusu olan Kuzey Liang Hun Devletini 401 yılında Chü Chü Meng-hsün önderliğinde kurmuşlardır. Ancak bu devlet tamamen bağımsız bir devlet olmamıştır. Çin ile iyi geçinmeleri her zaman siyasi açıdan kendi varlıkları için önemli bir konu olmuştur. Meng Hsün'ün ise önemli bir isim olması Tabgaçlar sayesinde olmuştur. Çin'de Han devletinin miladi 220 yılında yıkılmasından sonra Çin'i üç ayrı imparatorluk yönetmiştir. Bunlardan birisi de Chin Devletidir. Chin Devleti yabancı güçlere dayanamaması sebebiyle yıkılmış ve onların yerine Kuzey Chin'de Tabgaç Devleti kurulmuştur.

²⁵⁸ Koca, Hun Devleti, s. 1076.

Tabgaç Devletinin otoritesini kabul eden Meng-hsün, bu devlete bağlılığından ötürü 430'lu yıllarda Tabgaç kralı tarafından “*Liang Kralı*” unvanı almıştır. Tabgaç Devleti ile ilişkiler Meng-hsün'ün ölümüne kadar devam etmiştir. Ancak Meng-hsün'den sonra yerine geçen oğlu Mu-Chien, ilk başlarda Tabgaçlarla anlaşmasına rağmen, Tabgaçların bazı suçlamalarına maruz kalmış bu sebeple onlara karşı koymak için Juan Juan'larla anlaşma yapmıştır. Juan Juan devletinin yardımına rağmen güçlü bir donanmayla gelen Tabgaç kralı Yue Wen T'ai, 439 yılında Kuzey Liang Hun Devletini tamamen tarih sahnesinden silmiştir²⁵⁹.

Dördüncü yüzyılda Kansu'da kurulan Kuzey Liang Devleti, bulunduğu coğrafyadan ötürü Budizm ile tanıştı. Çünkü Kansu, Budizm'in en önemli merkezlerinden biri olan Dunhuang ile çok yakın bir pozisyondaydı. Bu sebeple Chü Chü Hunları da Budizm'i çok yakından tanımışlar, Budist keşişlerle dost olmuşlardır. Kuzey Liang'tan doğuya ve batıya giden kervan yolları boyunca Chü Chü Hunları Budist külliyeler kurmuşlardır. Ayrıca Dunhuang'taki bazı tapınakların da Chü Chü Hunları zamanından kaldığına dair rivayetler mevcuttur. Özellikle günümüzdeki Mogao tapınakları olarak da bilinen Dunhuang Bin Buda Mağaralarının birçoğunun Kuzey Lianglı Hunlar tarafından yapıldığına dair kayıtlar mevcuttur²⁶⁰. Mağaradaki Maitreya heykeli bir taht üzerine oturmuş ve başında da Türk geleneklerinin klasik tacını yansıtan bir tacı vardır. Bu mağaralardaki heykellerin Türk geleneklerini yansıtan ikonografilere benzemesi Budizm'in Türkler arasındaki etkilerini de gözler önüne sermektedir.

²⁵⁹ Baykuzu, ss, 1168-1171.

²⁶⁰ Tilla Deniz Baykuzu, “V. Yüzyılda Hunlar ve Budizm”, Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Kasım, 2016. s. 194.

Şekil 35: Mogao Tapınaklarında bulunan Maitreya heykeli. Dunhuang

Kaynak: <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/the-bodhisattva-identified-as-maitreya-from-mogao-cave-275-news-photo/529809320>, (25.05.2021).

Yine o bölgede Hunlar tarafından yaptırılan taş stupalar Budizm'in Chü Chü Hunları arasındaki etkilerini ortaya koymaktadır²⁶¹. Hunlar Çin ve Hindistan'daki Budist sanatıyla kendi bozkır sanatlarını harmanlayıp ortaya eşsiz bir sanat koymuşlardır. Çin'de bu sanata "Erken Budist Sanatı" denilmiştir.²⁶²

²⁶¹ Esin, İslamiyet'e Giriş, ss. 65-66.

²⁶² Bilal, s. 71.

Kuzey Liang Devletiyle ilgili başka bir kayıt da hükümdar Meng-hsün ile ilgilidir. Chü Chü'nün, Hotan'da Mahayana mezhebinin merkezi olan Gomati manastırında yetiştiği ve kendini geliştirdiği rivayet edilmektedir.²⁶³ Meng-hsün, Kuça'dan gelen ve Mahayana'nın önemli alimlerinden olan Dharmaksema (384-433)'nın liderliğinde Liang Chou'da birçok sutranın çevirisini yaptırmıştır.²⁶⁴ *Bodhisatvabhumi-sutra*, *Karuna pundarika-sutra*, *Mahavaipulyamahāsannipāta-sutra*, *Mahāsannipāta-sutra* ve *Bhadrakalpika-sutra* onun en önemli çevirileri arasındadır. Özellikle, çevirdiği "*Mahāparinirvāna*" adlı Sutra Çin Budizm'ine büyük etki etmiştir.²⁶⁵ Ayrıca Meng-hsün, "Dunhuang" ve "Liang Tarihi" ile ilgili birçok Budist metnin çevirisini Sung krallığına göndermiştir. Meng-hsün'ün Budizm'e gösterdiği bu tolerans, Liang Chou'ya da birçok Budist rahibin gelmesini kolaylaştırmıştır.²⁶⁶

Özetlemek gerekirse, Türklerin Budizm ile ilk tanışmış olduğu zaman Chü Chü Hunları döneminde olmuştur. Ataları Asya Hunlarının yıkılmadan önce Budizm ile tanışmış olmaları oldukça muhtemeldir ancak elimizde kesin kanıtların olmaması Türk-Budist tarihini Chü Chü Hunları ile başlatmamızı gerekli kılmıştır. Chü Chü Hunları döneminde Budizm'e destek verilmesi ve birçok tapınağın yaptırılması ilerde bu topraklarda kurulacak olan diğer Türk topluluklarının da Budizm'e ılımlı olmasının temelini oluşturmuştur.

3.1.2. Tabgaçlarda (T'opalar) Budizm

Budizm ile tanışık olan diğer bir Türk devleti Tabgaçlardır. Tabgaçlar, bir rivayete göre 318, daha çok kabul gören görüşe göre ise miladi 338 yılında Kuzey Çin'de Şamo Han tarafından kurulmuş bir devlettir.

Çin Yıllıklarına göre bu devletin kökenleri Asya Hunlarına dayanmaktadır. Ancak Eberhard'a göre, Sien Pi, Hiung-nu (Asya Hunları) ve Moğol karışımı olan bu devletin kökeni hakkında kesin olarak bir şey söylemek imkansızdır. Çünkü

²⁶³ Bilal, s. 71.

²⁶⁴ Zeren, s. 397.

²⁶⁵ Baykuzu, Hunlar ve Budhizm, s. 200.

²⁶⁶ Baykuzu, s. 1169.

bulundukları coğrafya ve tarih içerisinde zaten tek bir milliyetten oluşan sistemleşmiş bir devlet bulunmuyordu²⁶⁷.

Tabgaçlar, Çin'deki Ch'in devleti başındaki Tibet menşeli Fu-Chien'in iktidardan düşmesi (384) ile etraftaki 16 mahalli devletçikleri de idareleri altına alıp büyük bir devlet oldu. Çin Yıllıklarına göre To-ba (T'opa) olarak adlandırılan Tabgaç devleti, T'ai Wu (Yue Wen Tai) döneminde (424-452) altın devrini yaşamıştır. T'ai Wu, yönetimi süresince oldukça geniş sınırlara ulaşmış ve Kuzey Çin'i tek bir idare altında toplamıştır. Sırasıyla, 2. Tsin, Hun Hsia, Moğolistan'daki Juan Juan, İç Asya'daki Vu-Sun devletlerini ve Tarım havzasındaki Kuça, Kaşgar, Karaşehir ve Turfan başta olmak üzere otuz kadar şehir devletçigi kendine bağlamıştır. Ayrıca, 439'da Kuzey Liang Devletini ortadan kaldırarak batıdaki yollarını açmış, İpek Yolu güzergahını hakimiyeti altına almıştır. Ancak bu devlet T'ai Wu'dan sonra yavaş yavaş hakimiyetini kaybetmeye ve 480'den sonra Kuça ve etrafındaki bazı topraklarını Moğol asıllı Juan Juan'lara kaptırmaya başlamıştır. Bir süre sonra iç karışıklıklar ve Tabgaç imparatorunun Türk geleneklerini ve dilini unutmaya başlamasıyla Tabgaçlar Çinleşip Wei adını almış ve 534 yılına doğru Doğu Wei ve Batı Wei olmak üzere ikiye bölünmüşlerdir. Bu ikiye bölünüş artık Tabgaçların sonunu getirmiş ve toprakları Çin hanedanlıklarının içine dahil olmuştur. Doğu Wei'lerin toprakları Ts'i (Ch'i) hanedanlığına (550-557), Batı Weilerin toprakları ise Chou hanedanlığına (557-581) geçmiştir. Artık bu tarihten sonra Tabgaçların siyasi hakimiyeti sonlanmıştır²⁶⁸.

Genel görüşe göre Tabgaçların sonunu getiren asıl sebep olarak Budizm kabul edilmektedir. Çin'de hızla yayılmaya başlayan Budizm'e T'ai Wu karşı çıkmış ve Budist propagandalarını önlemeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Nitekim T'ai-wu'dan sonra 452'de hakimiyeti eline alan T'opa Siun (452-465), Tabgaç devletinin resmi dinini Budizm yapmıştır²⁶⁹. Tabgaç hükümdarı Hong II (Hio-Wen)'nin döneminde Budizm etkisi daha da artmıştır. 494'te başkent Loyang'ta yalnız 100 tapınak ve 2000'den fazla Budist rahibin olmasıyla Budist kültür artmış,

²⁶⁷ İzgi, s. 691.

²⁶⁸ Koçsoy, ss. 42-50.

²⁶⁹ Roux, s. 17.

Çin'in eski ve ince kültürünün ihtişamına kapılan Tabgaçlar Türk benliklerinden uzaklaşmışlardır²⁷⁰.

Tabgaçlı yöneticiler döneminde Budizm'in yaygınlaşmasıyla mabetler, Budist stupalar ve manastırlar altıncı yüzyılın ilk yarısında artmaya başlamıştır. Bu manastırların en önemlilerinden biri Yung-ning-Ssu Manastırıdır. ²⁷¹ Hatta Chou hanedanlığının bir yöneticisi Göktürklerin kullanması için Çangan'da bir Buda tapınağı inşa ettirmiştir²⁷². Yöneticilerinin Budizm'e düşkünlüklerine rağmen saray dışındaki halk Budizm'in kendi yaşayış biçimlerine uymadığını ifade ederek bu dini reddetmişlerdir. Çünkü atalarının dini Gök Tanrı inancına mensup olan Tabgaçlar'da tanrılara kanlı kurban törenleri düzenlemek bir gelenektir. Ancak bu gelenek Budizm'e tamamen zıttı. Bundan ötürü halk bu dini kabul etmeyip başka yerlere göç etmiştir²⁷³.

Tabgaçlar döneminde Budist sanat da oldukça gelişmiştir. Tabgaçların Kuzey Liang Hun devletini yıkmasıyla onlardan aldıkları Chü Chü Hunlarının hizmetindeki sanatkâr rahipleri kendi bölgelerine götürdüler. Böylece Tabgaç Budist Sanatı başladı. Hunların devamı olan Tabgaç Sanatı o kadar gelişmiştir ki, Burkan (Buda) ve Bodhisatva resim ve heykellerinin Hun ve Tabgaçlı yöneticilere benzediğini hem eserlere hem de tarihi kayıtlara birer kaynak olmuştur²⁷⁴.

²⁷⁰ Koçsoy, s. 51.

²⁷¹ Zeren, s. 398.

²⁷² Roux, s. 17.

²⁷³ Bilal, s. 72.

²⁷⁴ Esin, İslamiyet'e Giriş, ss. 63-67.

Şekil 36: Kuzey Wei Hanedanlığından Kalma Bronz Maitreya Buda Heykeli

Kaynak: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/42733>, (25.05.2021).

3.1.3. Göktürklerde (T'ukiu) Budizm

Budizm'in etkili olduğu diğer bir Türk devleti de Göktürklerdir. Göktürklerin Budizm ile ilişkisine değinmeden önce bu devletin nasıl kurulduğu ve tarihsel gelişimi de konumuz açısından önemlidir.

Kuzey Liang Hun Devletinin 439 yılında Tabgaçlar tarafından yıkılmasıyla canlarını zor kurtaran bir grup Hunlu aile Moğolistan Altay dağlarında yaşayan Juan Juan'lara sığındı. Orada Göktürk devletini kuracak olan bu grubun tarih sahnesine ilk çıkışı 542 yılında Çin'e sefer düzenlediklerinde ortaya çıkmıştır. O tarihte Göktürk adını alacak olan bu Türk devletinin Çin'e sefer düzenleyecek konuma gelmesi onların bir hayli güçlü olduklarını da göstermektedir. Ancak Türk yönetici Bumin'in amacı bağımsız olmaktı. O dönemde ise hala Juan Juan'lara olan bağlılıkları devam ediyordu. Bumin'in bağımsızlık düşüncesinden haberdar olan Batı Wei devletinin Göktürlere resmi olarak Soğdlu bir elçi göndermesi Göktürkleri cesaretlendirdi. Nitekim 552 yılında Bumin kağan önderliğinde Göktürkler Juan Juan'lara karşı büyük bir isyan çıkardılar ve Juan Juan'ları Moğolistan'dan kovarak Birinci Göktürk

Devletinin temellerini attılar. Bumin'in ilk defa "Türk" adıyla bir Türk hanedanlığı kurması onu Türk tarihinin en önemli kurucularından biri yapmıştır²⁷⁵.

Göktürklerin Juan Juanları ortadan kaldırmasıyla Juan Juanların bulundukları Moğolistan ve Turfan çevresi Göktürklerin hakimiyetine geçti. Ancak Bumin kağan imparatorluk kurulduktan sonra hemen ölmüş, imparatorluğunun doğu kısmına kardeşi Mukan (553-572) geçmiştir. Mukan döneminde Göktürk devleti önemli fetihler yapmış, imparatorluk oldukça güçlenmiştir. Mukan kağanın doğu bölümün başına geçmesiyle Kuzey Çin'deki Ch'i ve Chou sülaleleri Göktürk devletini tanımış ve bu büyük devletle aralarını iyi tutmak için Mukan'a hediyeler ve elçiler göndermişlerdir. Hatta evlilik yoluyla akraba olmak için Çin prenseslerini kağanlığın önemli beyleriyle evlendirmişlerdir. Giderek büyüyen bu imparatorluğun batı kanadına Bumin ölmeden önce İstemi (552-576) kağanı geçirmişti. Merkez olarak Tanrı dağlarında bulunan İstemi, Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'da hüküm süren Akhunları mağlup edip bu toprakları kendilerine kattı. Hotan, Kuça, Kaşgar, Batı Türkistan'ın bir bölümü, Maveraünnehir bölgeleri İstemi Kağan döneminde Türklerin eline geçti. Yani 555 yılı civarı Göktürkler Orta Asya bölgesinin bütün topraklarını kendi hakimiyetlerine aldı. Mukan'ın hükümdarlığında Orta Asya'daki bütün kavim ve devletler Mukan'a bağlanmıştı. Tarihi İpek Yolu Göktürkler sayesinde huzur bulmuş, Uzak Doğu ile Orta Doğu arasındaki irtibat çok sağlam bir düzeye çıkmıştı. İpek Yolu üzerinde bulunan Soğdlu tüccarların da himaye edilmesi Göktürkler arasındaki ticareti güçlendirmiş, bu devlet ekonomik anlamda da oldukça büyümüştür.²⁷⁶

²⁷⁵ Akdes Nimet Kural, "Göktürk Kağanlığı", Cilt 2, s. 83.

²⁷⁶ Taşağıl, Göktürkler, ss. 12-14.

Şekil 37: Göktürklerin Hâkim olduğu Topraklar. 6. Yüzyıl.

Kaynak: <https://www.tarihbilimi.gen.tr/birinci-kok-turk-gokturk-devleti-2/>, (25.05.2021).

Mukan'dan sonra yerine kardeşi Taspar (T'opa) kağan geçmiştir. Taspar döneminde (572-581) de Kuzey Çin ile ilişkiler devam etmiştir. Ayrıca bu dönemde hem Göktürk devletini hem de konumuzu ilgilendiren önemli olaylar olmuştur. Taspar, Çin ülkesi gibi kendi ülkelerinin de düzenli ve yerleşik bir hayatı olması için bir Buda tapınağı yaptırmış ve *Nirvana Sutra* adlı Budist çalışmayı Türkçeye çevirtirmiştir. Taspar kağanın Budizm'e meylenmesi ve siyasi olarak yanlış kararlar alması Birinci Göktürk devletinin temellerinin sarsılmasına yol açtığı söylenmektedir. Mukan'dan sonra yerine geçen İşbara Han döneminde fetihler devam etse de artık devlet yorulmuştu, belki de kendilerine fazla güvendiklerinden gaflete düşmüşlerdi. Üstüne İşbara Han'ın Çin'den gelen elçi Chang Sun-sheng ile yakınlaşması Göktürkler için tam bir felaket oldu. Çünkü bu elçi bir Çin casusuydu ve Göktürklerin tüm planını öğrenmeye çalıştı. Nitekim başarılı da oldu. Göktürk

toprakları Kuzey Çin’de hüküm süren yeni krallık Sui Hanedanlığı tarafından sürekli işgal edilmeye başladı. Artan işgaller karşısında daha fazla dayanamayan doğu bölümü 630 yılında yıkıldı.

İmparatorluğun batı kanadında ise T’ong Yabgu vardı. T’ong Yabgu dönemi (619-630) Batı Göktürklerin en parlak dönemi olmuştur. Bu dönemde tüm Türkistan bölgesi Türklerin eline geçmiştir. Ünlü Budist rahip Hsüen-tsang, 629-630 yılında T’ong Yabgu döneminde Göktürk otağına gelmiş, burada yönetici tarafından çok güzel karşılanmıştır. Ancak T’ong Yabgu’dan sonra imparatorluğun batı bölümü de uzun ömürlü olmamış, 658 yılında Çinli kuvvetler tarafından yıkılmıştır. Böylece Birinci Göktürk Devleti tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu tarihten sonra 50 yıl gibi bir süre Göktürk devleti duraklama dönemine geçmiştir. İlk Türk krallığının sonlanmasıyla Doğu Türkleri Çin’in boyunduruğu altında kalmış, Çin kuvvetleri otuz yıl içinde Orta Asya’nın en uç bölgelerine bile yayılmıştır. Çin kuvvetlerinin bölgelerine girmesiyle güç kaybeden Türkler bir süre sonra tekrar canlanmaya başlamışlardır. Bu siyasi canlanış, İleriş ile ilgili yıllıklarda belirtilmiştir. İleriş “krallığı toplayan” anlamına gelen bir unvandır. Çin kaynaklarına göre İleriş, Kutluğ olarak geçiyordu. Kutluğ, İkinci Göktürk krallığını kurmuştur. Bu krallıkla Türkler, kendi kültürleri olan göçebe yaşama tekrar geri dönmüşlerdi. Orhun Kitabelerinden anlaşıldığına göre; ikinci krallığın yöneticileri Çin sempatizanlığına karşı milli bir çağrı yaptılar. Özellikle Kutluğ kağanın veziri Bilge Tonyukuk, Çinle çok yakın olduğu konusunda Türkleri uyardı. Bu uyarı, Kül Tigin yazıtında geçmiş, günümüzün Moğolistan’ı Ötüken dağları bölgesinde Türkleri tekrar eski yaşamlarına dönmeleri için cesaretlendirmişti. Çağrının konusu, Türk halkının Çin’in propagandasını yaptığı Budizm’i bırakıp kendi yerel dinlerine dönmesi üzerineydi. Göktürk yazıtlarında 692-735 yılları arasında Budizm ile ilgili herhangi bir ifadeye rastlanmamıştır. Ancak Türklerin pek çok kez Budizm’le karşılaştıkları ve bu süreçte Türklerin sadece Soğd’lu Budistlerle iletişimde oldukları da bilinmektedir.²⁷⁷

Göktürkler arasında Budizm’in yayılmasını ilk sağlayanlar Budist rahiplerdir. Göktürk kağanlarından Taspar kağan ve Mukan kağanın Budist rahip Jinagupta’nın

²⁷⁷ Hans-J. Klimkeit, “Buddhism in Central Asia”, **Numen**, Published by Brill, Cilt 37, Fasc. 1, Haziran, 1990, s. 56.

öğrencileri olduklarına dair bilgiler de mevcuttur²⁷⁸. Ayrıca Kapisa bölgesinde Türk krallığı tarafından Budist tapınakların yaptırıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Çinli Budist keşiş Wu-kung, 759-764 yılları arasında Gandhara'yı ziyaretinde burada Budist tapınaklara rastlamıştır. İkinci Göktürk İmparatorluğunun yöneticilerinden Bilge Kağan'ın Kültigin yazıtında “*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumin kağan ve İstemi kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş*” (Kültigin, Doğu Yüzü 1-3) ifadesi geçmektedir. Bu ifadenin devamında Bilge kağan, ilk kağanların bilgelik ve cesaretini övmüş, ayrıca onların Çin ve Tibetlerle ilişkilerinden de bahsetmiştir. Fakat ilk imparatorlukta herhangi bir Budist etkisine rastlamadığını da aktarmıştır²⁷⁹. Buradan anladığımıza göre Gandhara'daki Budist yapılar daha önceki zamanlardan kalmıştır.

Göktürkler arasında Budist rahipler dışında Budizm'in yayılmasında etkili olan diğer grup yukarıda da geçtiği üzere Soğdlardır. Soğdların ticari kolonileri aracılığıyla farklı birçok inanç Orta Asya'nın çoğu yerine yayılmıştı. Soğdlar, birçok çalışmayı önce Sanskritçeden Çinceye sonra da Soğdcaya çeviriyorlardı. Onların bu zekasına hayran kalan Türkler, onları yakınlarında tutup diplomatik ilişkiler kurmak istemişlerdir. Türkler, Soğdların kültürel etkilerinin yanı sıra Soğdlu Budistlerden de etkilenmişlerdir. Doğu Göktürk İmparatorluğunun yöneticileri Orta Asya bölgesine geldiklerinde Budizm ile çoktan tanışmışlardı. Çünkü o dönemde fethettikleri topraklarda Budizm oldukça yayılmıştı. Ayrıca o dönemde Kuzey Çin'den gönderilen elçilerin yanında C'hi ve Chou sülalelerinden Budist rahipler de Göktürk İmparatorluğunun bulunduğu bölgelere akın ediyorlardı. Özellikle Batı Göktürk kağanı T'ong Yabgu'nun Hintli bir rahibin etkisiyle Budist olduğu bilinmektedir²⁸⁰. Çin kaynaklarına göre Tabgaçların başkumandanı ve kurucusu Yüwen T'ai, Budizm'e sıcak bakmamış hatta bu dinin propagandasını Çangan'da yasaklamıştır. Ancak ondan sonra gelen Tabgaçlı hükümdarlar Çangan'da Türk kağanları adına Türk tapınakları yaptırmışlar ve kitabeler yazdırmışlardır, bu sayede Budizm daha

²⁷⁸ Ünver Günay, Harun Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yay. 2. Basım, İstanbul, 2019, s. 151.

²⁷⁹ Klimkeit, s. 53.

²⁸⁰ Esin, s. 128.

sonra Türkler arasında oldukça gelişim göstermiştir.²⁸¹. Bu kitabede ilk olarak Budizm'i öven cümleler ve ardından “*Büyük Türklerden Mukan Kağan Budizm'e geçti, bu Tanrı'nın bir lütfudur*” gibi ifadeler kullanılmıştır. Son olarak kitabe, Yüwen T'ai'nin büyük mücadelelerine değinmektedir. Ancak Mukan kağanın Budizm'i kabul ettiğine dair kayıtlara kesin olarak ulaşılmamaktadır. Tarihçiler Tabgaçlar'ın böyle olmasını istedikleri için kitabede böyle bir ifadenin bulunduğunu öne sürmüşlerdir.²⁸²

İlk Göktürk imparatorluklarından özellikle Mukan'ın kardeşi Tapar (Taspar) Kağanın, Budizm'le olan ilişkileri konumuz açısından d çok önemlidir. Ancak onun da Budizm'i kabul edip etmediğine tam olarak ulaşıl原因mamaktadır. Kuvvetli ihtimal hem kendi dinini yaşamış hem de Budizm'e ilgi duymuştur. Taspar, yönetimi süresince Budist tapınaklar inşa ettirmiş ve Budist kitabeler için Ts'in Hanedanlığı'nın yöneticisini krallığına çağırmıştır. Bu yöneticinin *Nirvana Sutra*'yı Tapar kağan için Türkçeye çevirttiğini yukarıda ifade etmiştik. Bu çeviri üst düzey devlet görevlisi Shi-Ts'ing tarafından yapılmıştır. Nirvana Sutra'nın Türkçeye ilk çevirisi çok büyük zorluklarla olmuştur. Çünkü Türk dili, Budizm edebiyatının terminolojisine çok uymuyordu. Ayrıca alfabenin de nereye ait olduğu bilinmiyordu. Muhtemelen Orhun yazıtlarında kullanılan eski Runik Türk alfabesi kullanılmıştır. Fakat Soğd alfabesinde yazıldığı da yüksek bir ihtimaldir.²⁸³

Taspar döneminde Budizm'e dair bir diğer kanıt da Hintli Budist keşiş Jinagupta'nın bir grup rahip arkadaşıyla Çangan'a giderken Türklerin bölgesi olan Orta Asya topraklarından geçmesidir. Jinagupta, *dharmanın* büyük bir hevesle öğrenildiği Türk yurtlarında kalması için Taspar kağan tarafından davet almıştır. Hindistan'dan gelen bu Çinli keşişler, 260 kitabeyle birlikte memleketleri Ts'in hanedanlığına ulaşmışlar ancak buradaki iç karışıklıklar sebebiyle Çangan'da kalamamışlardır. Onlar bu yüzden Türk yurtlarında rahatça vaaz vermişler ve Jinagupta ile bu kitabeleri Çinceye çevirmişlerdir. Bu keşişlerin orada ne kadar

²⁸¹ Roux, s. 17.

²⁸² Klimkeit, s. 55.

²⁸³ Klimkeit, s. 55.

bulundukları ve Türkleri ne kadar etkiledikleri bilinmemektedir. Jinaguptanın orada yaklaşık on yıl kaldığı tahmin edilmektedir.²⁸⁴

Soğdların Göktürklerle etkilerine dair bilgilere Bugut kitabesinde de rastlanmaktadır. Kitabede özellikle Tapar kağana atfedilen “*büyük bir Samgha (cemaat) kur...*” ifadesi, Budizm’in Göktürkler arasındaki etkilerini de gözler önüne sermektedir. Konuyla ilgili başka bir kaynakta da Bugut kitabesinde aynı şu şekilde geçmektedir: “*Bumin Kağan, Ey Bey Taspar Kağan, yapmalısın... Büyük kurtuluş için... ve o buyurdu, yeni büyük bir Samgha meydana getir*”. Bu ifadeden sonra Tapar kağan cemaati oluşturmaya başlamıştır²⁸⁵.

Batı Göktürk imparatorluğundan ise T’ong Yabgu Budizm ile oldukça ilgili olduğu aşıkardır. Onun hükümdarlığı döneminde (629) o bölgeyi ziyaret eden Çinli Budist seyyah Hsüen-tsang, Batı Türkleri arasında Budizm’in oldukça yaygın olduğunu, Türklerin bulunduğu bölgelerde yüzlerce tapınak ve binlerce Budist rahip olduğundan seyahatnamelerinde uzunca bahsetmiştir²⁸⁶.

İlk Göktürk devletinden özellikle Taspar kağanın Budizm’le olan temaslarından söz ettik. İkinci Göktürk devleti döneminde de Budizm hala etkiliydi. Hanedanlığın kağanlarından Bilge kağan, Budizm’den oldukça etkilenmiştir. O, imparatorluğun dinini Budizm inancına çekip bu dine ait tapınaklar inşa ettirmek ve bu dini yaymak istemiştir. Ancak ünlü vezir Tonyukuk buna şiddetle karşı çıkmış ve Bilge kağana şunları söylemiştir:

Göktürklerin nüfusu çok azdır ve T’ang Sülalesinin yüzde biri bile değildir; biz onlara karşı koyabilmemizin sebebi ise bizim yaşam tarzımız su ve otları takip ederek, sabit bir yerde oturmamamızdır; biz avcılık işleriyle meşgulüz, herkes savaş teknikleri öğrenmektedir; kuvvetli durumda hücumla geçerek ganimetleri alıp dönebiliriz, zayıf durumlarda ise dağ ve ormanlara kaçarak sığınabiliriz. T’ang Sülalesinin asker sayısı ne kadar çok olsa bile bizim bu özel durumumuza karşı pek işe yaramıyor. Eğer şehir inşa ederek yerleşik hayata geçip eski geleneğimizi değiştirirsek, bir defa mağluba uğrarsak kesin yok oluruz. Üstelik Budizm insanı yumuşak yürekli ve zayıf karakterli yapar; bu güçlenme yöntemi değildir.

²⁸⁴ Güngör, Din ve Düşünce, s. 476.

²⁸⁵ Bilal, s. 73.

²⁸⁶ Ergüven, ss. 1-2.

Bunun üzerine Bilge kağan veziri dinleyip bu düşüncesinden vazgeçmiştir²⁸⁷.

Göktürk kağanlarının bazıları her ne kadar yerleşik hayata geçme düşüncesiyle veyahut Soğdlu tüccarlardan etkilenerak Budizm'e geçmek isteseler de Budizm Türk milletinin karakterine uymamış ve halk tarafından tamamen kabul edilmemiştir. Bu konuyla ilgili Cahız da şunları söylemiştir;

Türkler zındıklık (Budizm) dinine girince artık harplerde mağlup olmaya başladılar. Türklerin en kahraman kabilelerinden Dokuz Uygurlar kabilesi bunun misalidir. Halbuki Dokuz Oğuzlar, Karluk Türklerinden sayıca birkaç misli az oldukları halde, daima savaşlarda onlardan üstün olurlardı. Ne zaman ki zındıklık dinine girmeye başladılar ki, bu zındıklık dini insanları dünyadan el-etek çekirmek ve yumuşaklık telkin etmekte Hristiyanlıktan daha kötü tesir eder. Artık onların kahramanlık duyguları sönmüş ve pısırık olmuşlardır²⁸⁸.

Göktürklerin Budizm'i kabul etmelerindeki en büyük etkenin hoşgörü ve saygı prensibiyle hareket etmeleri olduğu bilinmektedir. Ancak Budizm'in esas aldığı "hiçbir canlıyı öldürmeme, kan akıtmama" prensibi Türkler açısından ilk başta sorun teşkil etmese de bu kural Türklerin karakterine uymuyordu. Çünkü Türkler savaşçı ruhlu bir millettir. Türklerin soyunu devam ettirebilmek ve güçlü kalabilmek için savaşmaları şarttı. Nitekim Göktürklerin Budizm'i benimsemesi onları zayıflatmış ve 745 yılında Uygurlar tarafından devletlerinin yıkılmasına sebebiyet vermiştir.

3.1.4. Uygurlarda Budizm

Budizm ile ilgilenen ve çalışmamızda son olarak değerlendireceğimiz Türk devleti Uygurlardır. Uygurların siyasi tarihi Budizm'e geçişlerinde temel oluşturduğu için öncelikle siyasi-tarihsel bağlamda bu devleti inceleyeceğiz.

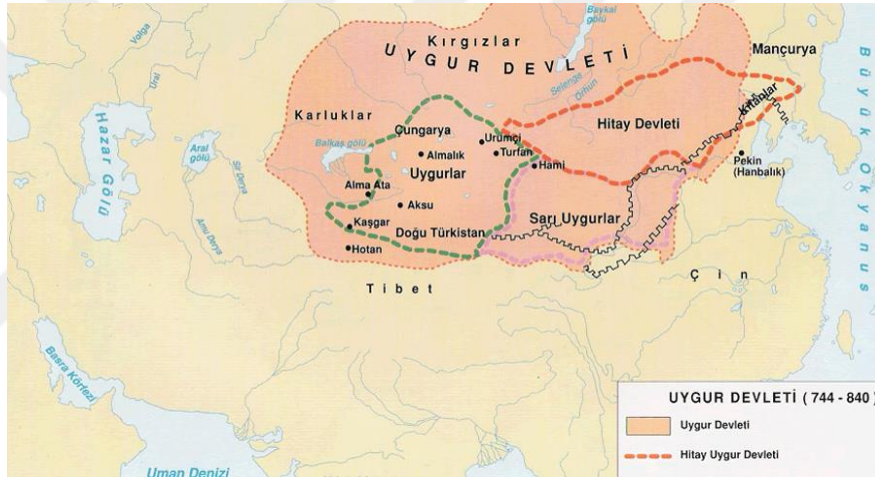
Çin yıllıklarına göre Hunların devamı olan Uygurlar, Tabgaçlar döneminde Töles adını alan küçük bir birlikti. Göktürk zamanlarında Baykal gölünün (Sibiry'a'nın güneyi) güneyindeki bozkırlarda iç işlerinde serbest olarak yaşadılar. Ancak yedinci asırda Göktürkler Çinliler tarafından bozguna uğratılınca bu küçük Türk birliği de dağıldı. Tölesler dağıldıktan sonra Çin sınırına yakın bölgeler kendi

²⁸⁷ Bilal, s. 74.

²⁸⁸ Türker Eroğlu, Hatice Çiğdem Kılıç, "Türk İnançları ve İnanışlar", **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Dergipark, Sayı 49, 2010, s. 758.

birliklerini kurmuşlar, kendi birliklerine de Töles Uygurları adını vermişlerdir. İkinci Göktürk Devleti kurulduktan sonra ise bu devletin içerisinde yaşamışlardır. 743 senesinde Göktürklerin son hükümdarı Ozmış'ın Karluk, Basmıl ve Uygurlar tarafından öldürülmesiyle bu devlet boşta kalınca Basmıl idaresinde yeni bir kağanlık kuruldu. Bu kağanlıkta Uygurlar (sol), Karluklar (sağ) yabguluğun sahibi oldu. Ancak bağımsızlıklarını kazanmak isteyen Uygur kağanı Kutluğ Kül Bilge kağan (744-747), 744 senesinde Basmılları tamamıyla mağlup edip Uygur birliğini tamamladı ve yaklaşık bir asır sürecek olan Ötüken Uygur Devletini kurdu.

Şekil 38: Turfan Uygurlarının Hâkim Olduğu Coğrafya

Kaynak: <https://www.eokultv.com/uygurlar-745-840/3982>, (25.05.2021).

Uygurlar imparatorluklarını kurduktan sonra yaptıkları fetihlerle oldukça genişlemiş, bütün Hun topraklarına sahip olmuşlardı. 751 Talas-Arap savaşı sonucunda ağır yenilgiye uğrayan Çin, Uygurlardan yardım istedi ve o dönemde Uygur devletinin başında bulunan Moyen-Çor kağan (747-759), Çin'in yardım teklifini kabul edip, topraklarını geri almasına yardımcı oldu. Moyen Çor kağan dönemi Çin ile ilişkilerin iyi olduğu dönemdir. Uygur devleti o dönemde Çin'den (T'ang) daha güçlü bir askeri donanmaya sahipti. Moyen Çor kağan ölünce yerine oğlu Böğü kağan (759-779) geçti. Böğü kağan döneminde Çin'le ilişkiler bazen dostça bazen düşmanca olarak sürekli değişiyordu. Böğü döneminde Tibet'e de

seferler düzenlendi. Çin kaynaklarına göre bu dönemde de Çin üzerinde hakimiyet vardı. Ancak 778 yılına doğru Uygurlar Çin işgallerine maruz kalmış, toprakları yağmalanmıştır. Buna rağmen Uygurlar Çin ülkesinde hala çok rahat yaşıyorlar, Çinli elbiseler giyip Çinli kadınlarla evleniyorlardı. Bu durum da onların zamanla Çinlileşmesine ve beraberinde devletin gerilemesine yol açacaktır. Devletin gerilemesine sebep olan başka bir durum ise Böğü kağanın Çin’de yaptığı seferler sırasında orada Mani dinine mensup rahiplerle tanışmasıdır. Mani dinine ilgi duyan Böğü kağan, bu rahipleri ülkesine davet etmiş, devletin de dinini Maniheizm yapmıştır. Böğü kağanın bu düşüncesinin alt yapısında Uygurların bozkır adetlerini bırakıp medeni olmak istemesi yatmaktadır. Bu durumun da Mani dinini benimsemekle olacağını düşünen Böğü, maalesef ki devletin yok oluşuna sebep olacaktır. Çünkü Mani dini de aynı Budizm gibi Türk kültürüne uygun değildi. Çin’in Türkler üzerinde planlı bir propagandası olan bu din, Türkleri zayıflatan en büyük sebep olmuştur. Uygurlar, 840 senesine kadar birçok Türk boyuyla savaşmıştır. Özellikle daha önceden Uygurlar tarafından toprakları parçalanan ve bu sebeple intikam hırsıyla dolu olan Kırgızlar, 840 senesinde Kuzey Moğolistan’da Uygurların başkenti olan Ordu-Balık’a saldırdı ve Ötüken Uygur devletini tarih sahnesinden sildi²⁸⁹.

Uygur İmparatorluğunun Budizm ile bağlantısı Maniheizm’den çok daha önce olmuştur. Bilindiği üzere Uygurlar zaten Budizm’in aktif olduğu bir coğrafyada birlik olmuşlardır. Göktürkler döneminde Töles Uygur birliğinin yöneticilerinden Pusa’nın *Bodhisatva* lakabını alması Uygurlar üzerindeki Budizm etkisini imparatorluk daha kurulmadan önce göstermiştir²⁹⁰. Bunun yanında Orhun Uygur Kağanlığı Dönemine ait Karabalgasun yazıtındaki şu ifadeler Orhun’daki Uygurlar arasında da Budizm’in geniş bir şekilde yayıldığını göstermektedir:

*...Eskiden pek cahil olduklarından şeytanı, Buda olarak tanıyorlardı. Şimdi hakikati anladılar... Kağan Maniheizt alimlere hitaben şöyle diyordu: Mademki hakikate döndünüz öyleyse kazılmış şeytan heykellerini ve resmedilmiş şeytan tablolarını hep kırınız ve yırtınız. Cinlere dua ve şeytanlara tapmaktan vazgeçmelisiniz!*²⁹¹

²⁸⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, Cilt 2, ss. 340-356.

²⁹⁰ Günay, Güngör, s. 158.

²⁹¹ Abdurrahman, s. 424.

Bu yazıttan anlaşıldığına göre Maniheizm'den önce de Orhun Uygurları arasında Budizm vuku bulmuştur. Uygurlar Budizm'e oldukça sempati duyup bu kültürden etkilenseler de asla kendi kültürlerinden tamamen vazgeçmemişlerdir. Hatta Uygurların bazı Budist mabetlerinde savaş hazırlıkları yaptıkları da söylenir. Konuyla ilgili olarak Çinli bir elçi şunları söylemiştir:

Uygurlar ilkbahar olunca hep bir araya gelerek toplanırlardı. Bundan sonra da, Buda mabetlerine giderlerdi. Bu mabet ziyaretleri sırasında, birçoğu atlara binerler, her gördükleri şeye ok atarlar ve onları mızrakları ile mızraklardı. Bu hareketleri ile de, kötü ruhları defettiklerine inanırlardı. Turfan şehrinde Buda mabetleri sayısı pek çoktu. Bunların yanında, Mani ve Zerdüşt dinine ait mabetlerde vardı. Bu son iki dine bağlı rahipler, Budizm'i mutezil bir din sayıyorlardı. Bunun sebebi de Uygurların daha önce, Mani ve Zerdüşt dinleri ile temasa gelmiş ve onlara girmiş olmaları idi.²⁹²

Buradan anlaşıldığı üzere Budizm Uygur kültürüne her ne kadar etki etse de onların o savaşçı ruhlarını tamamen değiştirmemiştir.

Diğer Türk boylarında olduğu gibi Uygurlarda da ata dini Göktürk inancı en başlardan beri vardı. Uygurlar muhtemelen bulundukları coğrafyadaki keşişlerden ve Soğdlu tüccarlardan etkilenip farklı inançlara da ilgi duymuşlardı. 762 yılında Uygur kağanı Böğü'nün devletin resmi dinini Maniheizm yapmasına rağmen ileride görüleceği üzere bu din Uygurlar arasında çok da fazla aktif olmamış, Budizm daha ön planda olmuştur.

Uygurlarla ilgili bizim için önemli olan kısım Türk Budist edebiyatın aktif olduğu Turfan ve Kansu Uygurları zamanlarıdır. Uygurlar 840 yılında dağıldıktan sonra başta Orta Asya olmak üzere birçok yere göç etmiş ve devlet kurmuşlardır. Ancak biz burada sadece Budizm'in aktif olduğu Kansu ve Turfan Uygurlarını konu edineceğiz.

²⁹² Bilal, s. 77.

Şekil 39: Uygurların Bölünüşü

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Uygur_Ka%C4%9Fanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1#/media/Dosya:Uygurlar%C4%B1n_b%C3%B6l%C3%BCn%C3%BC%C5%9F%C3%BC.PN, (25.05.2021).

3.1.4.1. Kansu Uygurları Arasında Budizm

Ötüken Uygur devletinin yıkılmasından sonra Uygurlar dört bir yana dağıldılar. Bir kısım Uygurlu da Kansu civarına gelmiş ve küçük devletlerini güçlendirerek önce İpek Yolu ticaretinin hâkimi olmuşlar sonrasında da Kansu Uygurları (*Sarı Uygurlar*) devletini kurmuşlardır. Ancak bu devlet ataları gibi fetih yapmamış, kendi içinde bir devlet olmuş ve Çin'e bağlı yaşamıştır. İlk defa 911 yılında Dunhuang'ı ele geçirerek toprak elde eden bu devletin başında Jen-mein bulunuyordu. Zaten küçük bir devletçik olan Kansu Uygurları, 940 yılından sonra Kitanlara, 1028 yılından sonra Tangutlara, 1226 yılından sonra da Moğolların hakimiyetine girmiştir²⁹³.

Kansu Uygurlarının da Kansu'ya geldikten sonra Maniheizt yöneticileri olmuş ancak bu devlette Budizm etkileri daha çok ön plana çıkmıştır. Çünkü Kansu bölgesi Budist sanatın ve edebiyatın en yoğun yaşandığı yerlerden biri olan

²⁹³ Taşağıl, Uygurlar, Türkler, Cilt 2, s. 381.

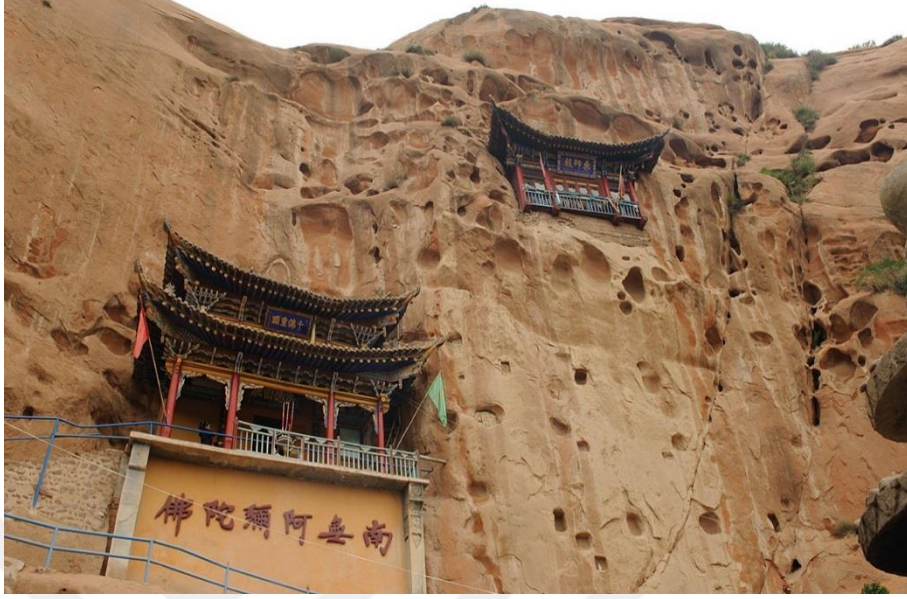
Dunhuang’a yakındır. O coğrafyaya gelen Uygurların da bu dinden etkilenmeleri kaçınılmazdır. Yerleşik hayata özenen çoğu Kansu Uygur’u Budizm’i ilgi çekici bulmuş ve bu dine yönelmiştir. Kütüphanelerindeki Uygur edebiyatından anlaşıldığına göre, Dunhuang’taki Uygurlar, keşiş olup bu dine hizmet etmişlerdir. Ayrıca Budist kaynaklarında Sarı Uygurların kağanlarına “Gök Hükümdarları” denilmiştir ²⁹⁴ . Kansu’da ortaya çıkan Budist metinlerin “Altın Işık Sutra” (*Suvarnaprabhasasutra*)’ya benzediği söylenmektedir.²⁹⁵

Kansu bölgesinin Budizm açısından önemini Budist merkezler bölümünde zikretmiştik. Dunhuang’a yakınlığıyla bilinen bu bölgeye hangi millet gelirse gelsin aktif Budist kültüründen zaten etkileneceklerdi. Dolayısıyla Uygur Türklerinin de bu bölgeye gelmesi bir şey değiştirmemiş, Türkler Budizm’den etkilenmişler ve bu dini kendi yaşayış biçimlerine göre yorumlamışlardır. Günümüzde bile hala Kansu Uygurları arasında Budizm’in izleri devam etmektedir. Ayrıca Kansu Uygurları Yugurlar adıyla da bilinmektedirler. Günümüzde bu bölgede Tibet Budizm’i ile birlikte Şaman kültürü de yaşamaya devam etmektedir.

²⁹⁴ Emet, s. 410.

²⁹⁵ Klimkeit, s. 60.

Şekil 40: Kansu Uygur (Yugur) azınlık bölgesine yakın olan Mati Budist Tapınağı

Kaynak: <https://www.istockphoto.com/tr/search/2/image?phrase=mati+tap%C4%B1na%C4%9F%C4%B1>, (25.05.2021).

3.1.4.2. Turfan Uygurları Arasında Budizm

Uygurların 840'ta Orhun'da yıkılışından sonra bir grup halk da Turfan'a, Kuça'ya, Beşbalık'a gelmiştir. Uygur imparatoru Böğü Tekin'in Tibetleri Turfan'dan çıkarmasıyla bu devletin temelleri atılmıştır. Orada Turfan Uygur krallığını kuran Uygurların bu devletin başkenti Beşbalık'tır. Ayrıca Turfan Uygur Devleti, Koçu (İdikut) Devleti ve Karahoca Uygur Devleti olarak da bilinmektedir²⁹⁶.

²⁹⁶ Taşağıl, Uygurlar, s. 382.

Şekil 41: Turfan Uygur Krallığı

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Karahoca_Uygur_Krall%C4%B1%C4%9F%C4%B1#/media/Dosya:Qocho_Uyghurs.png, (25.05.2021).

Turfan Uygurları bu bölgeye geldiğinde bölgede yaşayan halk arasında Budizm yaygındı. Yeni gelen Uygur devleti buraya Maniheizm'i de getirmiştir. Ancak dinler arası çatışma hiç yaşanmamış, Buda, Mani ve Nesturilik inancını bölge halkı rahatlıkla yaşamıştır. Maniheist yöneticilere rağmen bu bölgede Budizm, Maniheizm'in yerini almış ve Turfan havzasındaki en güçlü dinlerden biri olmuştur. Hatta Türk Budist edebiyatın neredeyse tamamı bu bölgeden çıkmıştır. Turfan, Kardeşir, Kuça, Tunhuang'ta çok sayıda Budizm'e ait kutsal eserlerin ortaya çıkarılması, Budizm'in Uygurlar arasındaki varlığı için önemli detaylar sunmaktadır.

Uygurlar arasında Budizm hakimdir ancak Uygurlar Eski Türk dinini tamamen unutmamış ve bu dini Budizm inancıyla harmanlamışlardır. Çin elçisi Wang Yen-te'nin seyahat kayıtlarına göre, Uygurların o dönemde Budist inancından etkilendikleri ancak bunun yanında Budizm'e hiç uymayan aksine Eski Türk

geleneği olan kurban adama, at eti yeme adetleri olduğundan bahsetmektedir²⁹⁷. Bu da demek oluyor ki Uygurlar Budizm inancına ilgi duymuşlar, Budist edebiyatla ilgilenmişler ancak Budist geleneği kendi kültürlerine uydurmuşlardır.

Çin ve Türkler arasındaki birçok siyasi değişime rağmen on beşinci yüzyılda Turfanda hala Budist Uygurlar yaşamaktaydı. O dönemde Turfanda halkın çoğu Budist'ti. Ancak İslamiyet'in kabulüyle on beşinci yüzyıldan sonra Kansu Uygurları hariç tüm Uygurlar Müslüman oldu. Uygurların Müslüman olması onların kültürünü ve medeniyetini tamamen yok etmemiş, Budizm ve Türk edebiyatı için önemli çalışmaların yapıldığı Turfan toprakları günümüzde bile önemini korumaya devam etmiştir.²⁹⁸

Türk devletlerinin genel olarak Budizm ile temaslarına değindikten sonra Budizm'i nasıl anladıkları ve nasıl yaşadıkları konusu bizim için büyük önem teşkil etmektedir. Çünkü Türkler *Burkancılık* adı verdikleri Budizm'i kendilerine has bir kültürle harmanlamış ve Türk Budizm'ini oluşturmuşlardır.

Burada belirtmek isteriz ki günümüz Budizm ekollerinde Türk Budizm'i gibi bir ekol adı bulunmamaktadır. Bizim burada Türk Budizm'i olarak ayrı başlık atmamızın sebebi Türklerin bu dini kendilerine has yorumlamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Ancak öncelikle bağlantılı oldukları Türk gelenekleri ve Eski Türk inancı konusunu değerlendireceğiz.

3.2.TÜRK MİTOLOJİSİ BAĞLAMINDA BUDİZM

Türk Budizm'ini etkileyen ve bizim burada ele alacağımız konu Türklerin geçmişte yaşadıkları ve gelenek haline getirdikleri eski Türk dinidir. Burada konuyu Eski Türk Dini üzerinden değerlendirmemizin asıl sebebi Budizm ile oldukça sıkı bağlantısından kaynaklanmaktadır. Budist Uygur terminolojiye bakıldığında çoğu terim ve anlatımın Türklerin mitolojisinde yer alan Eski Türk gelenekleri ile bağlantılı olduğu gözlenmiştir. Biz de bu bağlamda Budizm'i ele alırken Türk mitolojisi üzerinden değerlendirmeyi gerekli gördük. Bu başlık altında öncelikle

²⁹⁷ Abdurrahman, s. 429.

²⁹⁸ Zeren, s. 410.

Türk mitolojisindeki kültlere yer verilecek ardından da Türk Budizm’inde uygulanış şekli ele alınacaktır.

Türkler Budizm’i desteklemeye başlamadan önce pek çok dine ilgi duymuşlardır. Yani din kavramı, tarih boyunca en ilkel toplumlarda bile var olan bir kavramdır. Mitolojik ve insanüstü olaylar insanların hep ilgisini çekmiş ve bu sebeple dağa, taş, göğe, güneşe, aya kutsallık atfetmişlerdir. Bu durum da mitolojiyi oluşturmuştur. Burada ele alacağımız ve Budizm ile ilişkilendireceğimiz Geleneksel Türk Dini olacaktır. Maniheizm, Nasturilik ve Musevilik Orta Asya halklarında da görülmüş olsa da konumuzu sınırlamak amacıyla sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

Öncelikle mit nedir ve nasıl uygulanır sorusunu burada aydınlatmak yerinde olacaktır. Bu sebeple ünlü Dinler tarihçisi Eliade’nin yorumu konumuz açısından oldukça ehemmiyet teşkil etmektedir.

Mitlerle ilgili araştırmalarıyla ünlü olan dinler tarihçisi Eliade’nin ele aldığı şekliyle mit, doğaüstü varlıkların eylemlerinin öyküsünü oluşturur ki bu öykü, kesinlikle gerçek ve kutsal olarak kabul edilmektedir. Yani mit, her zaman için bir yaratılışla ilgilidir, bir şeyin nasıl yaşama geçtiğini, ya da bir davranışın, bir kurumun, bir çalışma biçiminin ne şekilde yaratılmış olduklarını bizlere sunar; bu sebeple de mitler insana özgü her anlamlı eylemin de örnek tiplerini oluşturmaktadır.²⁹⁹ Buradan anladığımız kadarıyla mitler, insanın ve hayatın doğaüstü bir kökeni ve tarihi olduğunu göstermektedirler. Mitleri inceleyen bilim dalına da mitoloji denilmektedir.

Biz de burada geleneksel Türk dinini mitoloji bağlamında ele alacağız. Türk mitolojisini kapsamlı bir şekilde ele almayıp, sadece Geleneksel Türk dinine etki ettiği alanları ve Budizm ile bağlantısını ortaya koymaya çalışacağız. Yani aşağıda ele aldığımız konuları Türk mitolojisindeki anlatılara göre değerlendireceğiz.

²⁹⁹ Mircea Eliade, **Mitlerin Özellikleri**, çev. Sema Rifat, Alfa Mitoloji, 2. Basım, 2017, İstanbul, s. 32.

3.2.1. Eski Türk Gelenekleri ve Budizm

Geleneksel Türk inancında en çok bilinen kavramlardan biri şamandır. Bu sebeple şaman kültürü esas alınarak, Geleneksel Türk inancının Budizm ile bağlantısı ortaya koyulacaktır.

3.2.1.1. Şaman Kültürü

Geleneksel Türk dini içerisinde büyük bir ehemmiyet gösteren şaman kültürü Türk dini ile büyük ölçüde karışmış görünmektedir. Birçok alim Şamanizm ve şamanlık konusunu ele almış ve kendince yorumlamıştır. Biz de araştırmalarımızda geleneksel Türk dininin çoğu inancını Şamanlık kültüründen aldığına şahit olduk ve bu bağlamda değerlendirmeyi gerekli gördük.

Şamanizm veyahut şamanlık, en genel anlamıyla milattan önceki yıllardan bu yana Türklerin ve çevrelerindeki toplulukların, İç Asya ve Orta Asya'da yaşadıkları bölgelerde uyguladıkları ve şaman ya da kam adı verilen din adamları aracılığıyla gerçekleştirdikleri bir inanç ve uygulamalar bütünü olarak bilinmektedir.

Şaman, yani Türklerde bilinen adıyla kam sözcüğü, Tunguzca bir sözcüktür. Sanskritçede bu söze karşılık *sramana* ya da Pali dilinde dilenci keşiş anlamına gelen *samane* veyahut *samana* olarak bilinmektedir. Yani Budist terminolojide bildiğimiz Budist keşiş anlamına gelen samanenin, şaman kelimesi ile ilintili olduğu burada oldukça öne çıkmaktadır. *Samana Buda*'nın hayatını anlatan Vinaya'da da *samana* kelimesi dilenci keşiş olarak geçmektedir. Hatta Vinaya'nın bir bölümünde Samana Gotama'nın büyücülükle alakalı bir efsanesinin olması, kelimenin kökeninin Hint kültürüne dayandığını kanıtlar niteliktedir³⁰⁰.

Şamanizm veyahut Şamanlığın kökenine bakıldığında Türk topluluklarında ilk defa yedinci yüzyılda tespit edilmesi şamanlığın yedinci ve on ikinci yüzyıllar arasında ortaya çıkmış olma ihtimalini artırmaktadır. Ancak şaman kültürünü miladi beşinci yüzyılla başlatanlar da vardır. Ebu Reyhan El Biruni bu konuyla ilgili olarak Şamanlık kültürünün Buda daha doğmadan önce de var olduğundan bahsetmiştir³⁰¹.

³⁰⁰ Uruvela Kassapa ile Samana Buda arasındaki efsaneye bakmak için bkz. Nakamura, s. 267.

³⁰¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 16.

Nitekim biz birinci bölümde Buda'nın doğduğu çevreyi anlatırken samane adı altında kendilerini felsefi yönden öne çıkaran ve Hint brahman ve kast istemine karşı çıkan kimselerden bahsetmiştik. Muhtemelen Biruni de samana kelimesini bu şekilde yorumlamıştır. Her ne kadar bu tarz tahminler olsa da biz Türk topluluklarında yayıldığı anlam ve terimi değerlendirdiğimiz için şamanlık kültürünün kökenini yedinci yüzyıla dayandırmamız en doğrusu olacaktır. Ancak kökenine bakıldığında kelimenin Hint kökenli olması konuyu Budizm ile ilişkilendirmemiz açısından önem teşkil etmektedir. Biz de bu terimin Türklerde ne anlamda kullanıldığı ve Budizm'i bağlantısını sunmaya çalışacağız.

Şaman kelimesi Türk terminolojisinde *kam* olarak bilinmektedir. Yine Tabgaçlarda *wu* denilen büyücüler, Uygurlarda da *kam* denilen büyücüler mevcuttu. Kaşgarlı Mahmud da "*kam*" sözünü kâhin kelimesine karşılık geldiğini söylemiştir. Müslüman Türkler arasında şaman zaten hâkim değildir. Onun yerine *yum*, *bahşi* gibi kelimeler geçmiş Türk topluluklarında kullanılmış olsa da din adamını karşılayan manasında hiçbir zaman kullanılmamıştır. Bu sebeple şaman kelimesini Türkler bilmez. 18. yüzyılın sonlarına doğru kabul edilmiş olan "*şaman*" terimi Türkçeyle örtüşmemektedir. Orhun kitabeleri de dahil olmak üzere, şimdiye kadar bulunan kitabelerde ne *kam* sözüne ne de *şamana* rastlanmamaktadır. Bu nedenle, "*Eski Türkler Şaman idiler*" şeklinde bir sonuca da kesin olarak ulaşılamamaktadır³⁰².

Türklerin eski geleneklerinde şamanlık kültürü vardır ancak şaman kelimesi olarak değil kam kelimesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu kelime de zaten din adamı değil, büyücü kelimesine karşılık gelmektedir. Yani Türklerde şamanlık, *kamcılık* veya *tengricilik* olarak bilinmektedir. Anlam itibarıyla kam kelimesi tam anlamıyla din adamı manasını karşılamamaktadır. Kamlar, büyücülük yapan, sihir yapan, ruhları ve cinleri çağıran, Tanrılarla iletişim kuranlar olarak bilinmektedir. Ancak Şamanlar girdiği her toplumun dini inancına uygun bir şekilde geliştiği için çoğu zaman din adamları ile karşılaştırılmış ve Şamanizm de bir din olarak yorumlanmıştır. Bu konuda farklı görüşler ileri sürenler vardır. Bazıları şamanlığı bir din olarak ifade etmiş ancak onun muhteiyatını anlayacak yeterli bilgiye sahip olmadığımızı ifade

³⁰² Gömeç, s. 40.

etmişlerdir. Bazıları ise şamanlığı bizim az önce de ifade ettiğimiz gibi tanrılar, ruhlar ve insanlar arasındaki ilişkiyi sağlayan bir tekniktir olarak nitelendirmiştir³⁰³.

Şamanizm ve şamanlık kültürüyle ilgili araştırma yapan Gömeç de bu konuyla ilgili Türklerin kesinlikle şaman kültürüne mensup olmadıklarından bahsetmiştir. Onun ifade ettiğine göre, Türkler arasında yaygın olduğu düşünülen ancak kaynakların net delillerle sunmadığı, kökeni Orta Asya'ya mensup bir gelenek Şamanizm ve şaman kültürüdür. Çünkü Türklerin şaman kültürüne uyduklarına dair kayıtlara ne Uygur ne Göktürk tarihinde rastlanmamıştır. Hatta Türk Tarihi ve kültürü üzerine kapsamlı araştırmalar yapan Çin kaynakları bile Türklerin Şamanizm kültüründen bahsetmemiştir. Şaman kültürünün Budizm (Lamaizm) menşeli olduğu söylene bile koyu Budizm takipçisi olan Tabgaçlar döneminde Şamanizm'i andıracak hiçbir uygulamaya rastlanılmamaktadır³⁰⁴. Gömeç'in Şamanizm ve Türklerle bağlantılarıyla ilgili ifade ettiklerinden anladığımıza göre sorun kelimenin kullanım şekliyle kaynaklanmaktadır. Evet Türkler arasında "şaman" kelimesi kaynakların da belirttiği üzere kullanılmamıştır. Ancak bu kelimeye karşılık kam kelimesinin Türkler arasında kullanıldığı da aşıkardır. İleride göreceğimiz üzere Türk mitolojisindeki tanrılarla iletişim kuran, ruh çağırın hep kamlar olmuştur. Bu sebeple şaman kelimesi yoktur belki ama kamlık kültürü Türkler arasında oldukça yaygındır. Gömeç'in Şaman kültürü ile ilgili burada anlatmak istediği bizce budur.

Kafesoğlu da bu konuyla ilgili olarak Şamanlığı bir büyücülüğe benzetmiştir. Bir inancın Şamanizm'e ait olması için amacın tanrılarla bağlantı kurulması olmalıdır. Şaman, bu bağlantıyı ruh seyahati (*extase*) yoluyla sağlar³⁰⁵. Şamanlar, tanrılarla konuşan, onlarla dost olan, ölü ruhları kovalayan, kat kat göklere çıkan, ruhları yerine (bedene) koyan kimselerdir. Bunları davul çalarak ve ayinsel bir şekilde yaptığı için dini uygulamalarla karıştırılır. Ancak şamanlık görüldüğü üzere bir dini inanıştan çok büyücülüğe benzemektedir. Çünkü şamanın temel amacı, gelecekte haber vermek, ruhlara, cinlere, perilere emir vermektir. Şamanlık ayrıca herkesin ulaşabileceği bir konum değildir. Şamanlar, şamanlara özgü bir hastalıkla şaman olabilir. Yani şamanların ulaştığı vecd ve istiğrak hali kolay değildir. Şaman,

³⁰³ Çoruhlu, s. 15.

³⁰⁴ Saadettin Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", **PAÜ. Eğitim Fak. Dergisi**, Sayı: 4, 1998, s. 40.

³⁰⁵ Kafesoğlu, s. 29.

çeşitli işleri gerçekleştirebilmek üzere bir yolculuğa çıkacağında yanına kartal, ördek, kaz, kuş, geyik, at, ayı, kurt gibi çeşitli hayvanlar alır veyahut onların şekline bürünerek göğe çıkar, Tanrılar ve insanlar arasında bağlantı kurar. Göğe çıkarken de dünya ağacını meyve olarak kullanır³⁰⁶. Şamanlar, Türk mitoloji tarihinde genel olarak bu şekilde bilinmektedir.

Güngör de bu konuyla ilgili, bir kültüre, dini inanışa dışarıdan tesirler olabilir ancak bu dinin özünden değildir³⁰⁷ demiştir. Bu sebeple şaman kültürü sadece dışarıdan etki eden ve dinle birleştirilen bir kültür olarak da kabul edilebilir.

Sonuç olarak Türkler arasında şaman kelimesine karşılık gelen kam kelimesi kullanılmıştır ancak bu kelime hiçbir zaman tanrı, yardımcısı ya da rahip anlamına gelmemektedir. Sadece büyü yapan bir aracı olarak kabul edilmektedir. Şaman kelimesi Türk kültüründe bilinmemektedir³⁰⁸. Kamlar veyahut bizim konumuzda zikrettiğimiz şamanlar, özellikle Tengricilik konusunda ön plana çıkmışlar ve tanrılarla iletişim kurmuşlardır. Buda'nın döneminden bu yana samane adı verilen keşişlerin de şamanlıkla bağlantısı kesin olmasa da vardır. Çünkü samana kelimesinin özellikle ezoterik Budizm ile ayrı bir konum kazandığını ve Tibet'teki bölünmüş dini ile harmanlandığında tamamen büyü, sihir yapan şamanlarla örtüştüğünü de burada ifade etmeliyiz. Buda'nın zamanında büyücü veyahut tanrılarla iletişim kuranların bu isimle anıldıkları sonucuna kesin olarak ulaşamamak da o dönemde büyücülerin olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla buradan şaman kelimesinin kökeninin Hint kültürü ve Budizm ile bağlantılı olduğunu düşünmekteyiz.

Geleneksel Türk inancı içerisinde inceleyeceğimiz diğer bir alan tengricilik ve Gök tanrı inancıdır.

3.2.1.2.Tengricilik ve Burkancılık

Geleneksel Türk Dini, Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden önce Türkler arasında en çok vuku bulan dindir. Geleneksel Türk dini içerisinde en yaygın olan inançlar Gök Tanrı, Atalara Saygı ve Yer-Su kültü bulunmaktadır. Ki bunların içerisinde Gök Tanrı inancı, Türk kültürünün milli dini hüviyetindedir. Nitekim bazı

³⁰⁶ Çoruhlu, s. 66.

³⁰⁷ Kafesoğlu, s. 30.

³⁰⁸ Güngör, Din ve Düşünce, s. 471.

alimler, İslamiyet'teki *Allah* kavramıyla Gök Tanrı inancındaki *Tengri* kelimesinin karşıladıkları anlamın çoğunlukla aynı olması bakımından Türklerin İslamiyet'i kolay kabul etmiş olduklarını yorumlamaktadırlar.

Türklerin geleneksel dini içerisinde en çok Gök tanrı inancı yer almaktadır. Asya'nın doğu ucundan Orta Avrupa'nın içlerine kadar kendini her yerde gösteren bütün Türk topluluklarında Tanrı inancı hep merkez bir konumda olmuştur³⁰⁹. Türkler arasında tarihin bazı dönemlerinde farklı dinler boy göstermiş olsa dahi Türklerin en eski dini olan Gök tanrı inancının etkileri hiçbir zaman tamamen yok olmamıştır. İleride de göreceğimiz üzere Türkler bu inançlarla Budizm'i karıştırmışlar ve Türk mitolojisi ile Budizm'i birlikte yorumlamışlardır.

Türkler açısından yeri ayrı olan bu dindeki tanrı kelimesinin kökeni *tengri* kelimesinden gelmektedir. *Tengri* kelimesinin de karşılığı “gök” tür. Eliade, Türklerin dualarda ve yazınsal metinlerde Gök Tanrısı genelde “baba” olarak nitelendirdiklerinden bahsetmiştir³¹⁰. Bu dine göre tanrı gökten gelmiştir ve hükümdardır ve yaratıcıdır. İmparator, göğün oğludur. Göğün yüce yaratıcısı, her şeyin yaratıcısı, toprağı bereketlendirendir³¹¹. Bu sebeple Gök tanrı inancında atalara, babalara saygı oldukça fazladır.

Eliade ayrıca gök ve göksel olan her şeyi bir tür aşkın güçle açıklar. Gök yani yüksekte olan şey, hangi dinde olursa olsun kutsaldır, “Yüksek”, “Yüksekte olan” her şey aşkın ve kutsal olanın hiyerofanileridir demiştir.³¹² Buna göre yüksek olan bölgeler kutsaldır. Yüksekte olan şey insanüstü olanın özellikleridir. Bu sebeple göğe çıkmak için bir ölüm bir geçiş gereklidir. Bütün dinlere bakıldığında gök ve yükseliş genel olarak ortak bir kavram olarak kullanılmaktadır. Hatta Sami dinlerinde bile gök ve yükselme kutsal kabul edilmiştir³¹³.

Eski Türklerde tek yaratıcı olan Gök tanrı, tam iktidar sahibi idi ve bu din, bütün Türklerin ana dini olarak değerlendiriliyordu. *Tengri*, bir imparatorluk tanrısıydı ve “*Türk milletinin hayat ve istikbaliyle ilgilenen ulu bir varlık*” olarak kabul ediliyordu. Tanrının Türk milletiyle özel bir bağı vardı ve savaşlarda Türk

³⁰⁹ Güngör, Din ve Düşünce, s. 463.

³¹⁰ Micea Eliade, **Dinler Tarihine Giriş**, çev. Lale Arslan Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 87.

³¹¹ Eliade, Dinler Tarihi, s. 88.

³¹² Eliade, Dinler Tarihi, s. 134.

³¹³ Eliade, Dinler Tarihi, s. 127.

ulusuna yardım ediyordu. Bu inanca göre kağanı tahta oturtan da ona yardım edip ulusu koruyan da göktür (Tanrıdır)³¹⁴. Kağanlar tanrıya o kadar çok bağlıdırlar ki Bilge Kağana Tengri Kağan bile denilmiştir³¹⁵. Bumin’e, İstemi’ye, İlteriş’e yardım eden de hep tanrıdır³¹⁶. Türk milleti bu sebepten Tanrı’ya çok büyük önem veriyordu. Bu inanca göre Gök Tanrı, hayat verici, yaratıcıdır, ölüm de hayat da tanrının elindedir. Tanrı, iyiliği mükafatlandıran, kötülüğü cezalandırandır. Bu inançta tanrı tektir. Ancak bazı yerlerde mecazi olarak tanrı ifadesi geçmektedir. Örneğin, Orhun Kitabelerinde “*Yukarıda kök tengri, aşağıda yağız yer*” cümlesindeki Kök Tengri ifadesi, sema, gök manasında kullanılmıştır. Yani her şeyin yaratıcısı olan tanrı manasında değildir. Nitekim 10. y.y’da yaşayan İbn Fadlan, Türklerin tek bir tanrısı olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: “*Oğuzlardan biri, haksızlığa uğrar veya başına hoşlanmadığı bir şey gelirse başını göğe kaldırır ve: Bir tanrı, der. Bu, ‘Billah vahid’ (Allah bir) anlamına gelmektedir*”³¹⁷. İbn Fadlan’ın böyle söylemesinin sebebi, 10. yy’dan sonra çoğu Orta Asyalı Türkün Müslüman olmasından kaynaklı olduğunu düşünmekteyiz.

Eski Türkler tek tanrıçılığa inandıklarını iddia etseler de daha sonradan Türkler arasında ikinci dereceden tanrılar ya da ruhların türediği de bir gerçektir. Yani Türkler arasında birçok tanrının mevcut olduğu gözlenmektedir.

İnanca göre, Gök tanrı dışında diğer tanrılar da vardır ancak bunlar ikincildir ve Gök tanrıya bağlıdır³¹⁸. Roux da bu konuyla ilgili olarak “*Gök tanrı her şeyin yaratıcısıdır, kozmolojik ve toplumsal düzeni insanlara verir. Düzeni sağlar, ona dua edilir ve kurban kesilir, bazen tanrı olarak adlandırılan, ruh ya da kutsal kabul edilen çok sayıdaki ikincil güç ise daima tanrıya bağlanır*” demiştir³¹⁹. Ancak zamanla bu ikincil tanrılar Gök tanrıyla eşit konuma gelmişlerdir yani ikincilikten çıkıp baş tanrıya eşdeğer görülmüşlerdir.

Kaşgarlı Mahmut da Türkler ’deki tanrı inancıyla ilgili şunları söylemiştir: “*Yere batasıca kafirler göğe “...Tengri” derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ*

³¹⁴ Jean Paul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul, 1994, s. 91.

³¹⁵ Roux, s. 91.

³¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s. 57.

³¹⁷ Kafesoğlu, s. 59.

³¹⁸ Çoruhlu, s. 17.

³¹⁹ Roux, s. 102.

*büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye “...tengri” derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye “...tengrigen” derler. Bunların sapıklıklarından tanrıya sığınırız.”*³²⁰

Aktarıldığı üzere Türkler kutsal kabul ettikleri her şeye tengri demişler ve bu gücün kendilerini koruduğuna inanmışlardır. Hükümdarlara da yükledikleri misyonun kutsallığı da buradan gelmektedir. Hükümdarları, Gök tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak görmüşlerdir. Bu sebeple hükümdarlar, Eski Türklerde oldukça kutsal kabul edilmişlerdir.

Budizm’in Orta Asya ve Türkler arasına yayılmasıyla birlikte Türk kültürünün ve inancının çoğu Budizm’e geçmiştir. Özellikle Türk mitolojisinde gördüğümüz tanrılar Budist inançla birleşmiş ve *Burkancılık* adı altında bir Türk Budizm’i oluşturmuşlardır.

Türklerin Gök tanrıya ve hükümdarlara yükledikleri misyonun Buda ve Bodhisatvalar ile pek fazla ilgisi bulunmaktadır. Türklerin *Burkancılık* adı verdikleri Budizm inancında Buda, *Burkan* olarak bilinmekte olup insanlığı kurtuluşa erdirecek bir hükümdardır. Yani Türklerin ata dinleri olan Gök Tanrı inancındaki Kök tengrinin kainattaki yerini Budizm’de *Burkan Sakyamuni* almıştır. Burkan isminin anlamına değinilecek olursa “buyur, hoş geldin” manasına gelen *bur* kelimesi ile Türk lehçeleriyle birleşmiş bir unvan olan *han* veyahut *kan* kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Ama eski Türklerde hükümdar veyahut tanrı isimlerinin sonu hep “han” veya “kan” ile bitmektedir. Kuvvetle muhtemeldir ki Burkan ismi de bu sebeple konulmuştur. İbn Fadlan da bu konuyla ilgili Türklerin kendi büyüklerine rab-tengri dediklerini, yani ulu kişilerin hepsine tengri dedikleri için kağana da tengri dediklerinden bahsetmiştir³²¹. Dolaylı olarak Türkler Budist olduktan sonra ise tengri yerine Burkan demişlerdir. Bu da Burkancılık esasının aslında Türkler arasında nasıl anlaşıldığını da ortaya koyması bakımından önemlidir.

Burkancılıktaki diğer önemli bir kavram olan Bodhisatva, Burkanın daha önceki şahsiyetlerini temsil eden hayali mukaddes hükümdardır. Aktarıldığı üzere Bodhisatvalar, insan üstü bir çaba gösterip insanları kurtuluşa ulaştırıp Nirvana’ya

³²⁰ Çoruhlu, s. 18.

³²¹ Çoruhlu, s. 18.

ulaşmayı amaç edinmiştir. Bu hükümdar-bodhisatva anlayışı özellikle Chü Chü Hunları ve Tabgaç zamanında çok rağbet görmüştür³²².

Bodhisatva'ların Türk toplumundaki yansımaları hükümdar olarak görülmeleriyle başlamıştır. Kağanlar bir nevi insanlığı kurtuluşa erdiren hükümdarlardır yani Bodhisatvalardır. Bodhisatvalar zamanla tanrılarının yerini almaya başlamışlardır yani tanrılaşmışlardır. Bunları da yukarıda belirttiğimiz üzere ikincil tanrılarının Gök tanrılarla aynı konuma gelmesiyle ilişkilendirebiliriz. Gök tanrının yardımcısı olan ve ondan sudur eden Ülgen, ezeli ve ebedidir. İnsan ve dünyanın yaratılışında baş rol oynayan, atmosfer olaylarını düzenleyen, yıldızları idare eden, dünyayı da yoktan var eden bir tanrıdır³²³. Ülgen, zamanla her şeyin yaratıcısı bir tanrı konumuna gelmiştir. Bunun Türk Budizm'indeki versiyonu da benzerdir. Buda bilindiği üzere en kutsal varlıktır. Bodhisatvalar da Buda'nın bir nevi dünyadaki temsilcileridir. Ancak Türk Budizm'inde zamanla Bodhisatvalar tanrılaştırılmış ve en yüce varlık olarak kabul edilmişlerdir.

Budizm'in Türkler arasında başka etkileri de vardır. Türk geleneğindeki tengriler, Türkler Budist olmadan önce insanlara karşı daha mesafeli, kendi işiyle meşgul ve korkunç güçlere sahip bir varlık olarak betimlenirken Bodhisatvalaştıktan sonra ulaşılabilir, düzen ve dirlik sahibi, Budist öğretinin koruyucusu ve Buda'nın dostları haline gelmişlerdir. Budizm Türkler arasında yayılmaya başladıktan sonra Türk tanrılarının kozmik düzeni yerine Budizm'in düzeni ve etiği geçmiştir. Türk mitolojisinde Gök tanrının oğlu ve gökyüzünün hükümdarı olan Ülgen, Türk Budizm'inin temsilcisi olmuş ve Budist yasanın koruyucusu olmuştur³²⁴. Zamanla Bodhisatvalar yani tanrılar, önceden sadece Türk milletin tanrısı iken evrensel bir konum kazanmaya başlamışlardır. Bir milletin tanrısı olmak yerine tüm insanlığa ait birer Bodhisatva haline gelmişlerdir. Misal Yenisey yazıtlarında ortaya çıkan verilere göre, Göktürkler döneminde “*Umay*” adlı bir tanrıça geçmektedir. *Umay* kelimesinin kökenine bakıldığında Hint mitolojisindeki Sanskritçe *Uma* isimli tanrıçadan geldiği ileri sürülmektedir. Bu Uma isimli tanrıça ilk başta çocukları himaye eden, koruyan manasına gelirken daha sonra tüm insanlığı korumayı amaçlayan tanrıça olarak

³²² Esin, İslamiyet'e Giriş, s. 62.

³²³ Çoruhlu, s. 28.

³²⁴ Çoruhlu, ss. 28-29.

bilinmektedir³²⁵. Tüm insanlığı koruyan bir tanrıça olarak bilinmesiyle bile onun Bodhisatva ile ilişkilendirilmesi büyük bir ihtimaldir.

Türk-Budist mitolojisinde kötülüğün temsilcisi tanrılar da vardır. Bunlardan biri de Erlik Han'dır. Budist mitolojideki Erklig Yama'nın etkisiyle bu ismi aldığı düşünülmektedir. Erlik şeytana karşılık gelen, kötü ruh ya da ilah olarak bilinmektedir. Erlik'in başında yer aldığı kötü ruhlar grubu, insanlara her türlü kötülük, hastalık ve ölümü getirmektedir. Türk-İslam kültüründeki cin tasvirinin de temelde Erlik adlı kötülük tanrısından geldiği ortaya çıkmaktadır³²⁶. Hatta Erlik ile Maitreya arasında geçen şu efsane Türk-Budist kültürü açısından büyük öneme sahiptir:

Efsane'ye göre, tanrı Ülgen, May tere'yi (May Tere, Holmberg'e göre aslında bir Budist Bodhisatva olan Maitreya) tanrıdan korkmayı ve kendilerini ve değiştirmeyi öğretmek üzere insanlara gönderecek, buna kızan şeytan Erlik, Maytere'ye saldırarak; May tere'nin kanı bütün dünyayı kızıla boyayacak, her tarafı ateş ve alevler kaplayacak ve bunlar göklere kadar yükselecek; o zaman Ülgen gelecek ve ellerini çırpıp "Ey ölümler kalkın" diyecek, ölümler yerden, denizden, ateşten ya da ölüm geldiğinde bulundukları yerden çıkacaklar, dünyadaki yangın veya ateş Erlik 'le beraber onun taifesi olan bütün kötü insanları yok edecektir.³²⁷

Bu olaya bakıldığında da Maitreya'nın tanrının atadığı bir hükümdar olarak görülmesi Uygur Budizm'indeki hükümdar anlayışını da daha detaylı göstermektedir.

Türk mitolojisinde tanrı çoktur ancak bizim burada bunların hepsini ele almamız mümkün değildir. Bizim burada amacımız Budist kültürle Türk kültürünün bağlantısını ortaya koymaktır. Budist etkinin Türk kültüründeki etkisinin büyük çoğunlukla Çin Budizm'inden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Çin Budizm'i ile birlikte gelişen Buda ve Bodhisatvaların tanrılaştırılması Türk kültürünü de etkilemiştir. Türkler de hükümdar olarak gördükleri kimselere dünyayı ve insanlığı kurtaracak bir misyon yüklemişler ve buna inanmışlardır. Budist kültürün de etkisiyle hükümdarların yerini alan Bodhisatva'lar, başta Türk milletini, daha sonra tüm insanlığı kurtaracak birer tanrı haline gelmişlerdir.

³²⁵ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 76.

³²⁶ Erlik veya Erklig için ayrıca bkz. Çoruhlu, s. 54.

³²⁷ Çoruhlu, s. 128.

3.2.1.3. Türk Kültürleri

Türklerin mitolojisine bakıldığında birçok kült görmekteyiz. Detaylıca ele alındığında da Budist kültürün etkisiyle bazı kültürlerin kültürümüzde de ortaya çıktığı gözlenmektedir. Biz de bu başlık altında öncelikle Türklerin belli başlı kültürlerini ele alacak sonra Budizm ile ilişkilendirmeye çalışacağız.

Türklerin en ilkel inançlarının temelinde tabiat olaylarına inanma yer almaktadır. Bu tabiattaki kutsal varlıklara (ruhlara) Orhun kitabelerinde *Yer-Su* olarak rastlanmaktadır. Yer-Su kutsaldır ve *Iduk* kelimesi ile tanımlanmaktadır³²⁸. Türk tarihinde de Yer-Su'ların en önemli merkezi dağlardır³²⁹. Gök ile yerin birleştiği nokta olması bakımından “dağ” dünyanın merkezindedir ve kutsaldır. Bu konumundan ötürü kutsal yerler ve tapınaklar dağlarla özdeşleştirilmişlerdir³³⁰. Türklerdeki dağ kültü de Gök Tanrı inancıyla ilgilidir. Yukarıda açıklandığı üzere gök, her zaman kutsaldı ve göğe en yakın yerler dağlardı. Bu sebeple Türkler arasında dağ oldukça önemli bir konuma gelmiş ve ona kutsallık atfetmişlerdir. Her Türk milletinin kutsal dağları bulunuyordu. Nitekim Türk denilince direkt olarak akla gelen Altay dağları, Çinlilerin Tien Şan dedikleri Tanrı dağları, Hiung-nu (Asya Hun) devletinin en önemli merkeziydi.

Geleneksel Türk dini içerisinde dağ kültürünün yanında orman kültü de önemli bir yer tutmaktadır. Kutsal Ötüken dağının ormanla kaplı olması Türkler arasında ormanları da kutsal bir konuma getirmiş ve bu mekâna Ötüken Yış (Ötüken Ormanı) da demişlerdir. Ötüken Ormanı, özellikle Göktürkler ve Uygurlar tarafından kutsal kabul edilmektedir³³¹.

Eski Yunan tanrı ve tanrıçalarının tanrılaştırılmasının alt yapısında da tabiat olaylarına duyulan büyük hayranlık ve saygı yatmaktadır. Onlar tabii olan nesneleri tanrılaştırıp putlarını yapmışlardır³³². Daha sonradan bu putlaştırma başka kavimlerde de yer almıştır. Hint putları, Cahiliye dönemindeki putlar bunlara örnek gösterilebilir. Bazı araştırmacılar Türklerin hiçbir şekilde dağı taşı

³²⁸ Roux, s. 110.

³²⁹ Güngör, Din ve Düşünce, s. 466.

³³⁰ Eliade, Dinler Tarihi, s. 125.

³³¹ Güngör, Din ve Düşünce, s. 466.

³³² Eliade, Dinler Tarihi, s. 135.

tanrılaştırmadıklarını söyleseler de bu ifadenin tamamen doğru olmadığını düşünmekteyiz. Çünkü Türkler özellikle dağa, taşla kutsallık atfedip, kurban kesmişlerdir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere tengri demişlerdir. Bu sebeple Türkler Budizm'in de etkisiyle bu kültürlere oldukça büyük önem vermişler ve onlara tapmışlardır.

Budist mitolojideki çoğu kültün Türk kültüründe de yer alması Türklerin bu kültürden etkilendiklerini ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Mesela Türklerdeki ağaç kültüründe Budist etkiler de vardır. Türk mitolojisinde *Udambara* adıyla efsanevi bir ağaçtan söz edilir. Bu ağaç üç bin yılda bir incir verip Buda rütbesinde bir şahsın dünyaya geldiğini haber verdiğini anlatmaktadır. Bilindiği üzere Buda da bodhi (incir) ağacının altında aydınlanmaya erişmişti³³³.

Türk mitolojisindeki hayvan kültürleri de Budizm ile ilişkilidir. Türklerde aslan, kaplan, fil, at gibi hayvanlar oldukça önemliydi. Aslan, gök unsuruna uygun olarak zafer kazanan taraftı ve her zaman iyiliğin ve güzelliğin örneğiydi. Aslanlı taht Türklere özgüydü ve aslan kültürü Budizm yoluyla gelmişti³³⁴. Buda da Şakya'nın aslanı gibi görülür, vaazları da aslan kükremesi gibi kabul edilirdi. Aslan gibi kaplan da bir taht simgesidir. Türkler ile ilgili olarak bildiğimiz kutsal diğer bir hayvan da attır. At, Türk-Budist devrinde Gök tanrı yerine Buda'nın simgesi olarak bilinmektedir. Budizm'in yedi cevherinden biri sayılmıştır. Beyaz fil de hem Türk hem Budist kültür açısından oldukça önemli bir hayvandır. Beyaz filin Türk mitolojisinde önemli olmasının sebebi Budist etkisidir. Bildiğimiz üzere beyaz fil, Buda'nın önemli simgelerinden biriydi. Özellikle beyaz fil ve geyik Budist kültür etkisiyle Türk kültürüne geçmiş olan kutsal hayvanlardır.³³⁵

Özetle; Türklerin eski gelenekleri ve Budizm arasında sıkı bir bağ vardır. Bunun sebebi de Türk kültürün ve Budist kültürün bir arada yaşamasından kaynaklanmaktadır. Tarih boyunca her kültür birbirini etkilemiştir. Dolayısıyla Türklerin ana yurdu olan Orta Asya'da Budizm'in Türkleri de etkilemesi kaçınılmazdı. Bu etkilenenin doğal sonucu olarak Türkler bir Budist gibi yaşamışlar ancak bu geleneği kendi kültürlerine uygun hale getirmişlerdir. Kısaca

³³³ Çoruhlu, s. 117.

³³⁴ Emel Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2001, s. 140.

³³⁵ Çoruhlu, s. 142.

Türk Budizm'i dediğimiz bu inanç, Türklerin edebiyata da yönelmesiyle güç bulacak ve Türk-Budist edebiyatın ilk örnekleri verilecektir.

3.3. BUDİST UYGUR EDEBİYATI

Budist metinlerin dillerinin genellikle Soğdça, Toharca, Çince veyahut Sanskritçe olması halkın nezdinde Budizm'in anlaşılmasını zorlaştırıyordu. Bu sebeple de Uygurlar, Budist edebiyattan aldıkları metinleri Uygur diline tercüme ederek Uygur-Budist edebiyatta tabir-i caizse adeta çığır açtılar.

Türk-Budist edebiyatıyla ilgili genel araştırma bilindiği üzereyle 1980'de W. Scharlipp tarafından yapılmıştır. Ancak bu tarihten sonra daha birçok metin incelenmiştir. Scharlipp, onuncu, on üçüncü ve on dördüncü yüzyılda Türk Budizm'inin çok fazla geliştiğini söylemiş ve bunu çalışmalarıyla ortaya koymuştur. Türkçedeki birçok çalışmanın 100 hatta 300 sayfalık olması, bu alanda yapılan çalışmaların oldukça fazla olduğunu göstermektedir³³⁶.

Türk edebiyatında hem Hinayana hem de Mahayana ekollerine ait çalışmalar bulunmaktadır. Ancak Mahayana edebiyatı daha çok işlenmiştir. Ancak Hinayana edebiyatının ürünleri de bulunmaktadır.

Uygurların etkilendiği Budizm'e göre Türk-Budist edebiyatı ikiye ayırmayı uygun gördük.

Bu bölümde ilk olarak değerlendireceğimiz Arık Ülke etkisindeki Budist edebiyattır.

3.3.1. Arık Ülke Etkisindeki Budist Edebiyat

Uygur- Budist edebiyatının ilk kısmı olan bu bölüm Arık Ülke etkisindeki Budist edebiyattır.

Arık Ülke Budizm'i ya da Amidizm, 1. yy'da Orta Asya yoluyla Çin'e taşınan Budizm'in Çin'de uygulanış biçimidir. Mahayana ekolünün bir uzantısıdır. Türkler de sekizinci yüzyıl gibi Amidizm etkisine girmişlerdir. Uygur Budist edebi ürünleri sekizinci yüzyıldan itibaren çalışılmaya başlanmıştır. Sekizinci yüzyılda

³³⁶ Klimkeit, s. 61.

Kırgızlar tarafından büyük bir yıkıma uğrayan Ötüken Uygurları, daha önce de aktardığımız üzere Doğu Türkistan'daki farklı bölgelere göç etmişlerdir. Türk Budist edebiyatın merkezi olarak bilinen Turfan'da ayrı bir Uygur devleti kuran Uygurlar burada oldukça yoğun bir Budist etkisiyle karşılaştılar. Çin Budizm'inin etkisinde olan Turfan, doğal olarak Uygur edebiyatına da yansdı. Bu sebeple Uygurların ilk olarak etkilendikleri edebiyat Çin Budizm'i etkisindeki Arık Ülke Budizm'idir.

Arık Ülke Budizm'i, Buda'yı ve Bodhisatvaları tanrılaştırmış, daha önce de bahsettiğimiz cennetli, ödüllü bir din haline getirmiştir. Arık Ülke Budizm'i Bodhisatva öğretisinin gelişmiş bir şeklidir. Bu Budizm anlayışında Bodhisatvalar, tüm insanlığın kurtuluşunu amaçlamış ve bunun için bir yöntem bir yol aramıştır. Bu öğreti mantığını şu hikâyeye dayandırmıştır: Öyküdeki başlıca kişi Amida (Skt: Amitabha) Buda'dır. Amida, Buda'lığa erişene kadar Bodhisatvalık yaşamını sürdürmüş, dünyadaki herkesin kendi Arık dünyasında doğmasını sağlamayı amaç edinmiştir³³⁷.

Arık Ülke Budizm'ine göre Arık Ülke adında bir cennet vardır. Öldükten sonra da Amida Buda'nın Arık Ülke cennetinde yeniden doğulacaktır. Bu öğretiyi benimseyenler Arık Ülke cennetinde Buda ile buluşacaklarını hayal ederlerdi. Ancak Buda ya da Bodhisatva gibi bir kurtarıcı yardımıyla bu cenneti kazanacaklarını düşünürlerdi.

Miladi dönemden itibaren Çin'de benimsenen bu Budizm, sınırlarında yaşayan Türkleri de doğal olarak etkiledi. Türkler on dördüncü yüzyıla kadar bu Budizm'in etkisini oldukça fazla hissetmiş ve çeviri çalışmalarını da bu Budist anlayışa göre yapmışlardır.

Arık Ülke Etkisindeki Budist çalışmalarda Uygurlar, pek çok cataka (masal) ve sutra çalışması yapmışlardır.

3.3.1.1. Catakalar

Uygurların masalsı Budist hikayelerini değerlendirdiği bölümdür. Çatikler olarak da bilinmektedir. Budizm'de bir yazı yazıp halka duyurmak ve halkı bilinçlendirmek oldukça sevap olduğu için Uygurlu Budistler de edebiyata oldukça

³³⁷ Hikâye için ayrıca bkz. Güngören, s. 122.

önem vermiş ve bu sebeple de çeviri çalışmaları yapmışlardır. Budist edebiyatta Buda'nın hayatına dair hikayelere yer veren Catakalar ve Avadanalar da Uygurlu Budistlerin dikkatini çekmiştir. Bu sebeple bazı Catakalar üzerinde çalışmalar yapmışlardır. Altun Yaruk Sutra'nın bir bölümünde bulunan *Üç Prense Pars Hikayesi*, *Kalyanamkara* ve *Papamkara Hikayesi* Türk Budist edebiyattaki Çatiklerin en bilinenlerindendir.

Kalyanamkara ve Papamkara

Türk-Budist masallarının en bilinen isimlerinden olan Kalyanamkara ve Papamkara adlı metin Uygur-Budizm edebiyatı açısından oldukça önemlidir. Orijinalde Çince olan bu eser 80 sayfadır. 10. Yüzyılda el yazmasıyla yazılmıştır. Araştırıldığı üzere Dunhuang'taki Mogao Tapınaklarında bulunmuştur.

Bu hikâyenin Uygurlar tarafından tercüme edilmesinin sebebi Budizm'i halka sevdirmek, dini bir heyecan uyandırmak ve anlatının öğretici bir metin olmasıdır. Yani amaç, Buda'ya dair anlatılan masalların öğretici nitelikte olmasıdır.

Bu hikâyede iyi düşünceli prens, ülkesindeki (Benares) yokluk ve acı çeken canlılara yardım etmek için koca bir okyanusun sonunda yer alan *çintomani* adlı mücevheri almak üzere zorlu bir gemi yolculuğa çıkar. Bu yolculuktan dönerken kardeşi kötü düşünceli prens tarafından gözleri oyulup mücevheri çalınmış ve daha sonra iyi prensin çok çabalayarak haklı olduğu ortaya çıkmış en sonunda da iyi prens Buda'lık mertebesine ulaşmıştır³³⁸.

Budist Catakalar'a genel olarak baktığımızda Buda'nın önceki hayatında yaşadığı zorluklar ve dünyaya gelişi, aydınlanmaya ulaşması, kötülüklerle karşılaşması ve bütün sorunları çözerek gerçeği ortaya çıkarması bakımından öğreticidir. Budizm'i halka anlatmanın en güzel yöntemlerinden biri olan bu masallar, günümüzde dahi önemini yitirmemiş ve anlatılmaya devam etmiştir. Çatalar, Kur'an-ı Kerim'de geçen menkıbelere oldukça benzemektedir. Özellikle Kalyanamkara ve Papamkara çatiği, Hz. Yusuf'un kıssasına benzemektedir. Hz. Yusuf da kardeşleri tarafından kuyuya atılıp, iftiraya uğramış, acı çekmiş ve en sonunda haklılığını ispat ederek Mısır'a hükümdar olmuştur. Bu ve buna benzer birçok menkıbe mevcuttur. Menkıbelerin benzerliği kültürler arası alışverişin en doğal sonucudur.

³³⁸ Emine Temel, "Edebi Dil Unsurları Açısından Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt 59, S:1, 2019, s. 163.

Catakalar'a kısaca yer verdikten sonra bu başlık altında değerlendireceğimiz diğer bir konu Sutralar'dır.

3.3.1.2. Sutralar

Uygur edebiyatının ilk dönemlerinde üzerinde en çok durulan çalışmalardan biri de sutralardır. Bu dönemde Çince'den yapılan çevirilerin oldukça fazla olması bu konuyu bizler için de detaylandırmayı gerekli kılmıştır. Sutra, kısaca vecize demektir. Budizm'de Gotama Buda'nın öğretilerinden oluşan ve doğrudan Buda'nın sözlerini aktardığı varsayılan metinlere verilen addır³³⁹. Uygur dilinde ise sudur olarak bilinmektedir.

Burada değerlendireceğimiz sutralar Altun Yaruk, Sekiz Yükme, Maitrisimit Nom Bitig, Amitabha Sutra'dır. Bunların dışında Prajnaparamitanın ünlü eserleri olan Kalp Sutra, Elmas Sutra, Nilüfer Sutra ve bunun dışında Nirvana Sutra'ya da kısaca değindik.

Altun Yaruk

Türk Budizm'inin en bilinen çalışmalarından biri Altun Yaruk'tur. Bu sebeple bu esere kısaca bakmamız konumuzun daha iyi anlaşılması için önemlidir. Öncelikle Altun Yaruk ile ilgili kısaca bilgilendirme yapılacak ardından metin incelemesi ve değerlendirmesi yapılacaktır.

Altun Yaruk Sudur, "Altın Işık" adıyla bilinen *altun öñlüg yaruk yaltrıklıg kopta kötrülmüş nom iliği* yani "altın renkli, parlak, en üstün sutra hükümdarı" anlamına gelir. Eser, Beşbalıklı Şingko Seli Tutung tarafından 10. yüzyılda Çince'den çevrilen bir sutra kitabıdır. Çinceye de Sanskritçeden tercüme edilmiştir. Kitabın orijinal adı *Suvarnaprabhasa*'dır. Altun Yaruk adlı apokrif çalışma, Buda dininin esaslarının anlatıldığı, Buda'nın telkin ve vaazlarının toplandığı ayrıca Buda'nın hayatına ait hikâyelerin de bulunduğu bir eserdir. Bu çalışma, toplamda 10 kitap ve 31 bölümden oluşmaktadır. Metinde Budizm'e ait pek çok Sanskritçe ve Uygurca terimler bulunmaktadır. Dil bakımından basit görülse de bu eserin içeriğinin derinliği dolayısıyla çevirisi oldukça zor olmuştur. Bu eserin 397 yaprak el yazması Malov tarafından 1910 yılında Çin'in Kansu vilayetinin yakınlarında bulunan Buda

³³⁹ Güngören, s. 213.

abidelerinin çevresindeki mağaralarda bulunmuştur³⁴⁰. Bu nüsha dışında başka bir nüsha, Çin-Sincan bölgesinde kazı yapan Alman arkeologlar tarafından Turfan bölgesinde bulunmuştur³⁴¹. Bu eserin en kapsamlı nüshası ise, Petersburg'ta muhafaza edilmektedir. Bu nüsha, en yeni Uygurca Altun Yaruk'tur. 1687 yılında Kansu'da Sarı Uygurlar tarafından bastırıldığı düşünülmektedir.³⁴²

Mahayana Budizm'ine ait önemli kaynaklardan biri olan bu çalışma, Türk Uygur edebiyatının en önemli hazinelerinden biridir. Bu eserin orijinali Sanskritçedir. Daha sonra sekizinci yüzyılda Çinceye, son olarak da Uygurcaya tercüme edilmiştir. Bizim değerlendireceğimiz Uygur versiyonunun göze çarpan özelliklerinden biri metinde daha çok şahsa ait dini ifadelerin ön planda olmasıdır. Örneğin; Çince metinde Buda ve Budalara atıf yapılırken, Uygur versiyonunda “bizim babamız Buda” ya da “babalarımız Budalar” olarak referanslar mevcuttur.³⁴³

Eserin 10. Kitabında Catakalar olarak bildiğimiz Budizm'e dair masallardan *Üç Prensle Pars Hikayesi* de bizler açısından oldukça önemlidir.

Kitapta genel olarak öğretiye dair esaslar verilmiştir. Ancak konumuzun kapsamı dahilinde hepsini değerlendirmemiz mümkün görünmemektedir. Beşinci bölümünün birinci varışından elde ettiğimiz verilere göre, Altun Yaruk, Budizm'in esaslarını anlatan bir sutra kitabıdır. Altun Yaruk'ta en çok dikkat çeken unsurlar Buda'ya *Burkan*, öğretiye *nom* gibi ifadelerin kullanılmasıdır. Öyle görünüyor ki Uygurlar döneminde bu eser oldukça büyük öneme sahip olmuş, Budizm'i benimsemek isteyenlere de yol gösterici olmuştur. Sutra, Budizm'in esaslarını, iyi amelleri, kötü eylemleri, ahlaki öğretileri kısaca Budizm'e dair her şeyi ortaya koymaktadır³⁴⁴.

Yaklaşık dördüncü ya da beşinci yüzyıla ait *Suvarnaprabhasasutra* (Altın Yaruk), bize Türk Budizm'iyle alakalı çok güzel ipuçları da vermiştir. Metin, *Ulug Kölüngü* (Mahayana) edebiyatına aittir ancak eserin içinde geçen mandala kavramı Ezoterik Budizm'e ait bir kavramdır. Anladığımız kadarıyla bu eser hem Ezoterik

³⁴⁰ Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 76.

³⁴¹ Ayşegül Gözel, **Uygurca Altun Yaruğa Ait Belgeler (751-800)**, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan, 2018, s. 2.

³⁴² Tekinoğlu, Uygurlar, s. 157.

³⁴³ Klimkeit, s. 61.

³⁴⁴ Mehmet Ölmez, **Altun Yaruk III. Kitap** (=5. Bölüm), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara, 1991, s. 23.

Budizm hem de Çin Budizm’inden etkilenmiştir. Eserden anlaşıldığına göre, Buda dünyanın merkezinde bulunmaktadır. Onun da etrafında doğu, batı, kuzey, güney olmak üzere dört yön Burkanları, *bodhisatvalar*, *arhatlar* (rahipler), hükümdarlar çevrelenmiş bir şekilde adeta bir çark gibi resmedilmiştir. Kâinat düzeni adı verilen bu çarka *mandala* denilmektedir. Yani mandala evreni simgeleyen bir çarktır. Bu mandala örneklerine stupalarda rastlanmaktadır. Bu tapınaklardaki Burkan, Bodhisatva heykellerinin yan yana veya üst üste dizilmesiyle sanat tarihçilerine konu olmuştur.³⁴⁵ Bu sebeple Altun Yaruk Türk-Budist sutralarının en önemlilerinden biri olmuştur.

Sutralar grubunda ele alınacak bir diğer çalışma Sekiz Yükmek’tir.

Sekiz Yükmek

Türk Budizm’ine dair önemli bilgiler edindiğimiz diğer bir apokrif çalışma da Sekiz Yükmek’tir. Bu eser de aynı Altun Yaruk gibi Türk edebiyatına ait apokrif bir Budist sutrasıdır.

Sekiz Yükmek adlı metin Türk Budizm’inin en önemli çalışmalarından biridir. Aslen Mahayana edebiyatına ait olan bu çalışma gök ve yerin ilahi büyü sutrası ile Buda tarafından açıklanan sekiz ışık yığını anlamına gelmektedir³⁴⁶. Bulunan bölümlerinden anlaşıldığına göre bu metin, bir Tohar metninin Uygur diline tercümesidir. Kitabın yayıncısının iddiasına göre orijinal metin Hintçedir. Fakat bulunan metinlerde ne Sanskritçe ne de Prakritçe bir ize rastlanmamıştır. Bu eserin Tibetçe ve Çince çevirileri de bulunmamaktadır. Metin içeriğinde Tarım nehrine yapılan atıflar metnin Orta Asya’da yazıldığını ortaya çıkarmaktadır. Bu metin, “Tarım bölgesinin kuzeyinde Türklerin İslamiyet öncesi en önemli edebi çalışmalarından biri” olarak bilinmektedir. Eserin sadece Türkçede bulunan kısımlarında Cataka ve Avadana hikâyelerine atıflar olması, “*yangı kün* (yeni yıl günü)” için hazırlanan bu dramatik eserin yazarı ya da yazarlarının klasik Budist edebiyatına oldukça vakıf olduklarını göstermektedir. Sekizinci yüzyılda ortaya çıktığı düşünülen daha eski bir metin Turfan yakınlarındaki Sengim’de bulunmuştur.

³⁴⁵ Esin, İslamiyet’e Giriş, s. 61.

³⁴⁶ Shimin, s. 1459.

Sekiz Yükmek ile ilgili başka bir bulgu da on birinci yüzyılda Hami’de bulunan elyazmasıdır.³⁴⁷

Budizm alanında önemli çalışmalar yapan Klimkeit’e göre *Sekiz Yükmek Yaruk Sutra*, Hint kökenli olmamasına rağmen *Yogacara* felsefesiyle bağlantılı bir çalışmadır. Eser ilk olarak Çince yazılmıştır. Ayrıca bu eserin Tibetçe ve Moğolca versiyonları da vardır. Birçok el yazmasından anlaşıldığına göre esere ait birçok parça bulunmuştur. Bu metnin tamamı ise Londra taslaklarında muhafaza edilmiştir. Çince’den çevrilen diğer apokrif çalışmaların birçoğunda “*beden ve zihni görme*” sutrası vardır. Bu sutraya Uygur dilinde *citta* ismi verilmektedir. Bu Sutra onuncu yüzyılda Şingko Seli Tutung tarafından da tercüme edilmiştir.³⁴⁸

Kısaca Sekiz Yükmek, (*Sekiz Tomar, Sekiz Yığın*) adlı sutra (sudur) Uygurlar arasında yayılmış olan Budizm dininin öğretisi, düşüncesi veya inancını başkalarına tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacı ile yazılmış bir eserdir. Çince ‘den çevrilmiş olan Sekiz Yükmek, Burkancılık’a ait dini-ahlaki inanışlar ve kolaylıkla uygulanabilir bazı bilgileri içermektedir.

Sekiz Yükmek ve Altun Yaruk gibi apokrif çalışmalar bir nevi bizdeki ilmi hal kitaplarının menkıbe ve vecizelerle birleşmiş halidir. Bu sebeple Türk-İslam kültürü ve edebiyatını araştıran araştırmacılar için de önemli çalışmalardır.

Maytrisimit Nom Bitig

Türk Budizm’i ile alakalı en önemli eserlerinden biri de Maitrisimit Nom Bitig diğer adıyla Maytrisimit’tir.

Hinayana mezhebinin Vaibhasika tarikatine ait önemli çalışmalardan biri olan Maytrisimit’in Kanişka zamanında yazıldığı düşünülmektedir. Bu eser Türkçeye *Prajnaraksita* adlı kişi tarafından Toharca’dan çevrilmiştir³⁴⁹.

Maytrisimit Nom Bitig adlı esere genel olarak bakıldığında eserin türünün bir dram olduğu görülmektedir. Çünkü anlatım olarak bir tiyatro sahnesini canlandırır gibi anlatması bu şekilde yorumlanmasına sebep olmuştur. Tekin de bu konuyla ilgili olarak “*imdi bu dini olayı, fevkalade Magadha ülkesinde, Rajargha adlı şehirde tasavvur etmek gerektirir*” cümlesinin normal bir metinde bu şekilde

³⁴⁷ Zeren, s. 466.

³⁴⁸ Klimkeit, s. 62.

³⁴⁹ Şinasi Tekin, **Uygurca Metinler II: Maytrisimit**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976, s. 27.

yazılamayacağını, metnin ancak bir sahnesinin tasviriyle mümkün olduğunu belirtmektedir³⁵⁰. Buradan yola çıkarak eserin bir dram, bir tiyatro eseri olduğu kanısına varılmaktadır.

Maitreya, gelecekteki Burkan demektir. Bazı farklılıklar olsa da İslam'daki mehdi anlayışına benzemektedir. Maytrı (skr: maitreya yani müşfir, sevgi, muhabbet), Şakyamuni Buda tarafından kendisinin halefi olarak tayin edilmiş ve şu an Tuşita cennetinde beklemektedir. 5000 yıl sonra dünyaya inecek ve yeni dünyanın Burkan'ı olacağına inanılmaktadır.

Maytrısimit, gelecekteki Burkan Maytrı'nın insanlar dünyasına gelmeden önceki bütün hayatını ve faaliyetlerini anlatan ve dram ürünü olan bir eserdir. Bu eserde bodhisatvalar yoktur. Dervişlerin asıl gayesi arhatlık yani velilik mertebesidir. Ancak Mahayananın izlerine de az da olsa rastlanmaktadır. Mesela Burkan'a şahıs olarak tapma olayı Mahayana ekolüyle ilişkilendirilebilir. Burada müminler gelecek hayatlarında maytrı ile buluşmayı arzulamaktadırlar³⁵¹.

Maytrısimit adlı eserde Maytrı Burkan'ın, Şakyamuni'nin halefi olarak tayin edilmesinin şerefine bir bayram yapılmaktadır. Buna Maytrı Bayramı denilmektedir. Yangı kün (yeni gün) olarak geçen bu bayramda güreşler yapılır, piyesler oynanır, manastırlarda halka Burkan'ın hayatını temsil eden dini dramlar gösterime sunulurdu. Ayrıca sadece o geceye has canlı ve plastik resimler hazırlanırdı.

Bu bayram, müminlerin yani kurtuluşa ermek isteyenlerin Maytrı ile buluşmayı ümit etmesini ve böylece dini vaazı dinleyerek ebedi kurtuluşa ulaştıklarını kutlamaları amacıyla yapılmaktadır.

Genel olarak bakıldığında bu dram türü, Uygurların 9 veya 10. Asırda Turfan'daki basit dram türünün ilk örneği olmuş ve onların bu dram türünü dini konulara yorumlamaları Türk-Budist edebiyatını oldukça zengin bir hale getirmiştir.

Türk Budist edebiyatın en bilinen çalışmaları bunlardır. Aktardığımız çalışmaların dışında Uygurların *Prajnaparamita* edebiyatına ait çalışmaları da mevcuttur.

Prajnaparamita edebiyatının önemli bir çalışması olan *Elmas Sutra*'nın Çince'den çevrilen Uygur dilinde bir tercümesi bulunmaktadır. Bu eserin şimdiye

³⁵⁰ Tekin, 33.

³⁵¹ Tekin, s. 28.

kadar sekiz farklı el yazmasından bölümleri bulunmuştur. Eserin en eski Orta Asya metni M.S. 905 yılında ortaya çıkmıştır.

Prajnaparamita edebiyatına ait diğer bir çalışma da *Prajnaparamita Hrđya Sutra* (Kalp Sutrası)'dır. Bu eser, Buda'ya atfedilmeyen, Çin'de ortaya çıkan ve Kumarajiva'nın *Pancavimsati-prajnaparamita sutrasından* Çince'ye tercümesinden oluşturulan kutsal bir metin olarak bilinmektedir³⁵². Ayrıca *Prajnaparamita* edebiyatına bağlı Nagarjuna'nın doktrinal bir mektubu olan *Suhrllekha*'nın bölümlerinin de Uygur dilinde çevirisi bulunmaktadır.

Prajnaparamita edebiyatına yakın diğer bir eser olan *Vimalakirtinirdesa-Sutra*, Çinli Budistler gibi Türkler arasında da popülerdi. En önemli Mahayana sutralarından biri olarak kabul edilen bu sutra, bir devlet memuru olan Vimalakirti'nin Budist rahiplerle istişarelerini konu edinmektedir. Çince kaynaklara göre bu sutra, 6. yüzyıl kadar erken bir dönemde Türk Taspar Kağan'a gönderilmiştir³⁵³. Felsefi bir metindir.

Klasik Mahayana sutralarının da "*Lotus Sutra*"ya atfedilen birkaç parçası bulunmaktadır. Bu sutranın diğer adı Nilüfer Sutra'dır. "*İyi Yasanın Nilüfer Çiçeği Sutrası*" anlamına gelmektedir. Uygur versiyonu 406 yılında Kumarajiva tarafından Çince versiyonundan çevrilmiştir. Her ne kadar Hint, Tibet ve Mahayana geleneklerinde çok fazla değeri fark edilmese de Lotus Sutra, Doğu Asya Budist düşüncesini, sanatını ve edebiyatını yüzyıllardır derinden etkilemektedir³⁵⁴.

Lotus Sutra, tüm insanların Buda doğasına ve aydınlanma potansiyeline sahip olduğunu ve çaba gösterdikleri takdirde Buda'lığı elde edebileceklerini öğretmektedir³⁵⁵. Sutra'ya göre Buda'lık evrenseldir yani her şeyi ve her yeri kapsamaktadır. Tüm varlıklarda Buda'lık potansiyeli bulunmaktadır. Buda'nın amacı da onların bu potansiyeli fark etmelerini ve Buda'lık anlayışında olmalarını sağlamaktır. İleride göreceğimiz üzere bu anlayış, tasavvuf hareketinde de etkili olmuş, Türk geleneğini derinden etkilemiştir.

³⁵² Zeren, ss. 462-463.

³⁵³ Shimin, s. 1456.

³⁵⁴ Aysel Okudan, **Lotus Sutra ve Budist Kutsal Metinleri Arasındaki Yeri ve Önemi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017, s. 58.

³⁵⁵ Ayrıca bkz. Okudan, ss. 77-78.

Klasik Mahayana metinlerinin Amitabha kültüyle bağlantılı olan dokümanları da vardır. *Abitaki* (Amitabha Sutra) olarak bilinen bir çalışmanın el yazmaları bulunmaktadır. Ancak bu çalışma, Amitabha öğretisinde çok fazla tanınmıyordu. Buna nazaran Çince çalışma olan “*Society of the White Lotus Flower*”ın Uygurca çevirisi, Amitabha öğretisinin daha bilindik çalışmalarından biridir. Bu Uygur metni, çeşitli dinlere ait ibadetler ve Amitabha kültürünün metinlerinden bolca alıntılar içermektedir.³⁵⁶

Bunların dışında bilindiği kadarıyla Türk-Budist edebiyatında Hinayana metinlerinden olan *Vinaya* metinlerine olan ilgi oldukça azdı. Çünkü *Vinaya* metinlerinin dili Sanskritçeydi. Ancak *Abhidharma* edebiyatına ilgi az da olsa vardı. İlk olarak *Abhidharmakosa*’nın muhafaza edilen bölümleri konumuz açısından önemlidir. Tunhuang’da *Abhidharmakosa Üzerine Sthiramati’nin Yorumu*’nun Uygur dilinde çevirisi bulunmuştur. Metin Çince’den çevrilmiştir ancak Çince versiyonu mevcut değildir. 600 dize ögütten oluşan metin *Sarvastivadin* öğretisinin yorumlarıyla da desteklenmiştir.³⁵⁷ Ancak eserin bilindiği kadarıyla Türkçe sadece birkaç yaprağı kalmıştır. Bu sebeple bu eser için açıkça elimizde mevcuttur diyemeyiz.

Uygurların Arık Ülke etkisindeki bilinen başlıca Budist çalışmaları bunlardır. Budist Uygurlar, on üçüncü yüzyıldan sonra Arık Ülke etkisi yerine Tibet etkisinde kalmışlar bunu da edebiyatlarına yansıtmışlardır.

3.3.2. Ezoterik Budizm Etkisindeki Uygur Edebiyatı

Budist edebiyatın ikinci dönemini Ezoterik Budizm etkisindeki metinler çerçevesinde değerlendirdik.

On üçüncü yüzyılda Moğol³⁵⁸ hakimiyetine girdikten sonra Uygurlar³⁵⁹, Lamaizm ile tanışmışlar ve bu inancı benimsemişlerdir. Çünkü Lamaizm’de büyü

³⁵⁶ Klimkeit, s. 62.

³⁵⁷ Klimkeit, s. 61.

³⁵⁸ Budizm, Tibet’ten Moğolistan’a on üçüncü yüzyılda Cengiz Kağan döneminde geçmiştir. Moğollar Budizm’den önce şaman kültürü etkisi altındaydılar. Bu sebeple Lamaizm’i kolayca benimsediler. Ayrıca bkz. Murat Topaloğlu, *Din ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Çin’de Tibet Budizm’i*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2018, s. 12.

³⁵⁹ Buradaki Uygurlar ifadesi ile Turfan Uygurlarına atıf yapılmaktadır.

yoluyla Nirvana'ya ulaşma vardı ve bu büyücülük-şamanlık Türk toplumlarına çok yabancı değildi. Lamaizm'de yoga yapan kişi kendini Buda yerine koyuyor ve onun bütün özelliklerinin kendine geçtiğini hissediyordu. Bu şekilde de birey, Buda ile birleşmiş ve Nirvana'ya ulaşmış oluyordu³⁶⁰. Yani burada uzun bir süreçten sonra değil, aniden o an içerisinde aydınlanmaya ulaşma vardı. Uygur Türklerinin de kabul ettiği bu Budizm şekli Türklere çok uyuyordu. Türklerin benimsediği Mahayana Budist ekolüne *tantrik* (ezoterik) öğelerin girmesiyle insan benliğini yok eden dünya unutulur ve beden külli ruh olan Burkanla birleşir. Böylece tek bir bedende var oluş gerçekleşir. İşte Nirvana tam olarak budur. Ulug kölüngü mezhebindeki Buda'nın Türkler arasında bu şekilde yorumlanması birçok alim tarafından İslam süfliliğiyle benzetilmiştir³⁶¹. Bu konuyu ileride daha detaylı değerlendireceğiz.

Ezoterik Budizm'in Uygurlara Moğollarla birlikte girdiği tahmin edilse de Uygurlarda çok daha önceden Tantrik Budizm'in etkileri bulunuyordu. Çünkü bazı yazarlara göre dokuz ve on birinci yüzyıllar arasında geliştiği söylenen *Adi Burkan – Kalacakra*, (zaman çarkı mabudu) Uygurların etkisiyle Tibet'e ve başka yerlere geçmişti³⁶². Bu da Uygurların belki var olduğu zamandan beri Tantrik Budizm'in etkisiyle Budist edebiyat yaptıkları olabileceğini göstermektedir. Türk edebiyatın en fazla çalışmalarının bulunduğu Turfan bölgesindeki Budist edebiyatın çoğunun Mahayana edebiyatının Lamaizm kolunun etkisiyle olduğu söylenmektedir. Burada çalışılan Türk-Budist çalışmalar, hem Budizm'in Türkler arasında yayıldığını ortaya koyuyor hem de önceden konar göçer yaşayan Türklerin edebiyatta ne denli ustalaştıklarını gösteriyordu.

Uygurların Ezoterik Budizm etkisindeki pek çok çalışması vardır. Ancak biz burada bu çalışmaların tamamına değil bir kısmına yer verdik. Bizim burada ele alacağımız çalışmalar *İnsadi Sutra* ve *Kşanti Kılğuluk Nom* olacaktır.

İnsadi Sutra

Ezoterik Budizm ile bağlantılı önemli metinlerden biri *İnsadi Sutra*'dır. Eser muhtemelen 13. ya da 14. yüzyılda ortaya yazılmıştır. Elde bulunan kopyası 17. ya da 18.y.y.'da ortaya çıkmıştır. Eser Hindistan'da muson döneminin sonunda kutlanan

³⁶⁰ Hasan İsi, "Tantrik Türk Budizm'inde Mantra ve Dharani Kavramları Üzerine", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı 9/2, 2020, ss. 501-502.

³⁶¹ Güngör, Din ve Düşünce, s. 478.

³⁶² Esin, İslamiyet'e Giriş, s. 130.

Pravarana törenleriyle ilgilidir³⁶³. Eserde çeşitli Mahayana metinlerinden bahsettiği için Mahayana edebiyatına ait olduğu iddia edilmektedir. Fakat bu metin orijinalde Türkçede yazılmıştır. Eser, Müslümanların Doğu Türkistan’a akınlar düzenlediği bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu eserde Maitreya’nın tekrar ortaya çıkması için dua ifadeleri yer almış ve “Meryem Ana” ve “Muhammed” gibi Batı Asya dinlerine ait ifadeler de zikredilmiştir.³⁶⁴

Buradan anlaşıldığına göre Maitreya inancı Hristiyanlık ve İslamiyet’teki kavramları da etkilemiştir.

Kṣanti Kīlguluk Nom

Ezoterik Budizm etkisindeki önemli metinlerinden biri de Çince’den çevrilen *Kṣanti kīlguluk nom*³⁶⁵’dur. Genellikle ezbere okunan bu metin kötü karmaları sebebiyle Nirvana’ya ulaşamayıp samsara’da ‘acı çeken varlıkların’ kaderlerini değiştirmeyi amaçlayan Boddhisatvaların rolünü anlatmaktadır. Ayrıca bu eserde günahlar için bağışlanma dilenir. Çince’den çevrilen bu metnin Uygur çevirisinin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Bu metnin yanı sıra Uygur’da başka bir günah itirafı metninin daha olduğu ileri sürülmektedir. Bu metnin bazı bölümleri Maniheizm inancındaki günah itirafına benzemektedir. Keşişler için hazırlanan günah itiraflarını içeren bu metinler Türk Budizm’ine özgüdür. Hindistan’da bu tarzda metinler bulunmamaktadır. Bu Uygur metinlerinin en önemli amacı rahiplerin hayatını bir düzene sokmaktır.

Türklerin Budist edebiyatı oldukça zengindir ancak bizim burada bu çalışmaların hepsini ele almamız mümkün görünmemektedir. Hepsini ele almasak da amacımız, Türklerin dokuzuncu yüzyıldan itibaren önemli edebi çalışmalara imza attıklarını ortaya koymaktır. Türk tarihinde ilk defa yerleşik hayata geçen Uygurlar, edebi türde birçok çalışma yapmışlardır. Türk tarihinde edebi türde daha önceden yapılan çalışmalar oldukça sınırlı kaldığı için Türk-Budist edebiyat bizim için oldukça önem teşkil etmektedir. Edebiyatımızdaki ilk defa felsefi çalışmaların olması, menkıbe örneklerinin dayanağının çok eskilere dayanması Budist kültürün bizler üzerindeki yansımalarının en büyük delillerindendir.

³⁶³ Klimkeit, s. 63.

³⁶⁴ Shimin, s. 1461.

³⁶⁵ Şengül Karaarslan. *Kṣanti Kīlguluk Nom Bitig’de Ekler (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin) Birinci Cilt*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011, s. 4.

Budist kültürün Türk kültürünü etkilediği yadsınamaz bir gerçektir. Bu etkinin bizler açısından önemini ortaya koyabilmek adına “*Türk Geleneğindeki Budist İzler*” başlığı altında konumuzu değerlendirmeyi gerekli gördük.

3.4. TÜRK GELENEĞİNDEKİ BUDİST İZLER

Kültürler arası etkileşim tarihin hemen hemen her döneminde vardır. Doğrudan veya dolaylı olarak birçok kültür başka bir kültürü hem etkilemiş hem de yeni kültürden etkilenmiştir. Türk kültüründe de bugün sosyal hayatta gördüğümüz dini geleneklerin birçoğu geçmişteki kültürler arası etkileşimin izlerini taşımaktadır.

Biz de burada Türk geleneğinde gördüğümüz bazı inançların Budizm ile bağlantısını ortaya koymaya çalışacağız.

Tasavvuf

Türklerin ana yurdu olan Orta Asya’da Budizm’in derin bir şekilde yaşanması, o bölgeye daha sonra gelecek olan diğer kültürleri de etkiledi. Özellikle kaynakların on ikinci yüzyıl olarak kaydettiği Yesevilik³⁶⁶’teki inanç sisteminin özündeki Budist izler, bu savımızı deliller niteliktedir. Bu sebeple Orta Asya’da doğan bu tasavvuf geleneğini değerlendirmek konumuzun daha açık hale gelmesi açısından önemlidir.

Yesevilik geleneğinin ortaya çıktığı dönem ve coğrafya bizim konumuzun temelini oluşturmaktadır. Çünkü Ahmed Yesevi’nin doğduğu on birinci yüzyıl Türkistan’ında Karahanlı devletinin etkisiyle İslamiyet hâkim olsa da coğrafyada Budist izler uzun yıllar silinmemiştir. Bölgedeki tek din de sadece İslam değildir. Türklerin Türgiş soyundan gelen Ahmed Yesevi, Orta Asya toprakları içerisinde bulunan Kazakistan’ın Yesi şehrinde dünyaya gelmiştir. Yesi şehri, Tanrı dağlarının güneyinde Aral gölü etrafında Siriderya’ya yakın bir bölgededir. Bölge, Yesevi’nin döneminde Karahanlı ve Karahitaylı devletleri arasında yoğun işgal altındaydı. Ahmed Yesevi, bulunduğu coğrafyadaki iç savaştan etkilenmiş, yaşadığı toplumun

³⁶⁶ Yesevilik, Ahmed Yesevi’nin kurup sistemleştirdiği tasavvuf hareketidir. Dosay Kenjetay, “Hoca Ahmed Yesevi: Hayatı ve Tarihi Önemi”, **Kul Hoca Ahmed Yesevi Makaleler Kitabı**, Haz. İsmetullah Yesevi, CB Matbaacılık, Ankara, 2018, s. 50.

düzenini dini-ahlaki amaçlar çerçevesinde tasavvufi hikmetleriyle etkilemeye çalışmıştır. Bunu yaparken de Türk töre, yasa ve ahlak değerleriyle, İslami kaide, şartları ve ahlak esaslarını yakınlaştırıp, bağdaştırmıştır. Yesevi, Müslümanlığın Türklere yayılmasında büyük rol oynamış, eski Türk geleneklerini tamamen dışlamamış, onları Türk-İslam kültürüne renk katacak bir biçimde yorumlamıştır.

27 yaşında Yusuf Hamedani'ye intisap eden Yesevi, buradaki tarikatın başına geçmiş ve o bölgede bulunan Kıpçak, Oğuz ve Karlukların piri olmuştur. Yesevi, daha önce sistemleşmiş bir tasavvufi gelenek olmadığı için tasavvufun kurucusu olarak kabul edilmiştir³⁶⁷. Yesevilik tarikatını kuran ve sistemleştiren Yesevi, Türkistan'da on ikinci yüzyılda tasavvuf lideri olmuştur. Ayrıca Yesevilik, Nakşibendilik ve Bektaşilik gibi diğer bazı hareketlerin de kurulmasında öncü olmuştur. Yesevi kültürünün Anadolu'ya aktarılmasında Ahmed Yesevi'nin yeri büyüktür. Bektaşilik Yesevi kültürünün Anadolu coğrafyasında yaşanış şeklidir. Yesevi'nin en önemli müritlerinden olan Hacı Bektaş Veli, Anadolu'ya gelmiş ve bu bölgeye Yesevilik anlayışını getirmiş ve burada Bektaşilik tarikatının kurucusu olmuştur³⁶⁸.

Buraya kadar aktardıklarımız Budist inancıyla oldukça benzer olan tasavvufun Türkistan'da Ahmed Yesevi ile nasıl başladığını göstermek içindi. Bizim burada asıl değerlendirmek istediğimiz konu, Budist kültürün Türk tasavvufundaki izlerini göstermek ve değerlendirmektir. Kısaca Yesevilik (*sufilik*), yani aşıklık “tevhid tadını almak” olarak tanımlanır³⁶⁹. Tasavvuftaki anlamı ise çok daha derin olan “hakikate ulaşmak” tır. Amaç, ruhu, gönlü, nefsi terbiye etmektir. Konusu ise insandır. İnsanın ruhi yönünü eğitip olgunlaştırarak kemal derecesine ulaştırmaktır. İnsanın kendi benliğini bulmasına yardımcı olur. Yesevi'ye göre her türlü ahlaki kötülüğü temsil eden *nefs*, insanı hak yolundan alıkoyar. Bu sebeple bu nefis kavramını yok etmek, benliği bütün ahlaki kötülüklerden temizlemek gereklidir. Bu da hak yolunu benimsemekle mümkündür.

Budizm inancındaki Nirvana anlayışının temelinde de insanın kendisi olması, amacının insanın kendi bencilliğinden kurtulup gerçek huzuru bulmaya çalışması

³⁶⁷ Kenjetay, s. 52.

³⁶⁸ Darya V. Zhigulskaya, “Hoca Ahmed Yesevi'nin Anadolu Bektaşiliği ve Aleviliği Üzerine Tesiri”, Ahmed Yesevi, s. 516.

³⁶⁹ Kenjetay, s. 52.

tasavvuf inancındaki nefis kavramıyla oldukça benzerdir. Lotus Sutra'nın da felsefesinde olan bütün varlıkların özünün Buda doğasında olması, tasavvuftaki hak (Allah) anlayışı ile oldukça yakındır. Bu anlayış beraberinde Vahdet-i Vücut kavramını ortaya çıkarmıştır. Vahdet-i Vücut, insanın Allah ile cevheri birliği değil, insanın ilk yaratılış halini andıran Hak cemali ile aydınlanan bir arazi veya niteliksel birlikteliktir³⁷⁰. İnsanın varlığı Allah'ın bir tecellisidir. İnsan doğası gereği hak ile doğmuşsa, hak ile bir olmalıdır. İnsan kendi varlığını Allah'ın varlığında eritmelidir. Hak ile bir olunduktan sonra insan bu dünyadaki gafletten kurtulur, huzura erer ve kâmil bir insan olur. Tek gerçek varlığın hak olduğunu anlar. Görüldüğü üzere Vahdet-i Vücut anlayışı, Türk Budizm'indeki Burkan (Buda) ile bir olup, Nirvana'ya ulaşma anlayışı ile oldukça benzer görünmektedir.

Bektaşilikteki hakka varma yolunda sazlarıyla, musikileriyle, semahlarıyla duygularını ifade etme geleneği de Budizm ile oldukça benzerdir³⁷¹. Bektaşiliğin hakkı bulma yolundaki bu uygulamaları Lamaist gelenekteki tantrik öğeleri andırmaktadır.

Budizm ve tasavvufun benzer olduğu diğer bir husus *fakr* anlayışıdır. Tasavvuftaki Fakr kavramı anlam itibarıyla yoksulluk manasına gelmektedir. İslam ansiklopedisinde “dilenci derviş” manasında kullanılmaktadır³⁷². Bu kelime ayrıca gördüğümüz Budist terminolojideki samana kelimesinin anlamıyla oldukça benzerdir. Samana kelimesi aktardığımız üzere, Buda'nın doğduğu asırda Hint yarımadasında dünyadan el etek çeken, kendilerini dilenci rahip veya keşiş olarak adlandırılan felsefi yorumculardı. Fakr kelimesinin samana kelimesiyle neredeyse bire bir aynı anlama gelmesi, Budizm'in tasavvuf geleneğini büyük ölçüde etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Aktardıklarımız neticesinde Budizm ile tasavvuf geleneğinin benzer noktalara sahip olması ve tasavvuftaki Budist etkileri bizim konumuzu neticelendirmemiz açısından oldukça önemlidir. Biz burada tasavvufun kesin olarak Budizm'den etkilendiğini iddia etmiyoruz. Ancak Yesevi'nin doğduğu coğrafyanın Budizm'in büyük bir güce ulaştığı Orta Asya olması, Budizm'in Türk tasavvufunu etkilediği

³⁷⁰ Dosay Kenjetay, “Ahmed Yesevi Düşüncesinde Vahdet-i Vücut”, Ahmed Yesevi, s. 230.

³⁷¹ Zhigul'skaya, s. 517.

³⁷² Kemal Eraslan, “Fakr Name ve Özellikleri”, Ahmed Yesevi, s. 171.

yönündeki yaklaşımları artırmaktadır. Özellikle Esin bu konuyla ilgili olarak tasavvuftaki Budist izlerle alakalı iddialarda bulunmuştur. Yesevi'nin yaşadığı devirde, tasavvuf hikmetlerindeki bazı tabirlerin Budist Türk metinlerinde de gördüğünü söyleyen Esin, beşerî zaafıları yenmiş veli anlamına gelen “eren” tabirinin Budizm kökenli olduğunu, Yesevi tarikatındaki dervişlerin başını tıraş etme geleneklerini Budist rahip (toyn)'lerden aldığını ileri sürmüştür³⁷³.

Esin ve Türk kültürünü çalışan pek çok araştırmacı Türk-Budist geleneği arasındaki benzerlikleri ortaya çıkaracak iddialarda bulunabilir. Biz de bozkır Türklerinin büyük ölçüde İslamiyet'e geçmesini sağlayan ve tasavvufu kuran Yesevi'nin tarikatının temelindeki Budist izleri ortaya koymaya çalıştık. İfade ettiğimiz üzere Türk tasavvufunun kesin olarak Budizm'in etkisiyle oluştuğunu iddia etmiyoruz. Amacımız sadece Budist geleneğin bulunduğu coğrafyayı etkileyip Türk kültüründeki izlerini ortaya koymaktır.

Mevlid Geleneği

Günümüzde mevlid duası okutmak oldukça yaygındır. Ancak bu geleneğin kökeni İslam'a değil, Türklerin geçmişteki geleneklerine dayanmaktadır. Türkler, ölümden sonraki hayata inandıkları için iyilik, sevap, hayır ve hasenat konuları onlar için önemli olmuştur. Türkler, Budizm dinini kabul ettikten sonra ölmüş atalarının ruhu için sevap işleyip onların ruhuna hediye ediyorlardı. Buyan evirmek olarak aktarılan bu kelimenin kökeni Sanskritçe *punya* kelimesinden gelmektedir³⁷⁴. Buyan, İslamiyet öncesi Türklerde iyi iş ve sevap manasında kullanılmaktadır. Turfan Uygurlarında bu kelime oldukça yaygındı. Bu kelimenin Budizm'den geçtiği kesin olarak bilinmese de bu geleneğin Türkler üzerindeki etkisi aşikardır. İşlenen bir sevabı başkasına hediye etme Budist gelenekte oldukça yaygındı. Hatta Buda ve Bodhisatva gibi kutsallara bile hediye edilebilirdi. Çünkü Budizm'deki kutsal eserler bile hayır amacıyla, başkasının yararlanması, eğitilmesi amacıyla yazdırılıyordu. Turfan Uygurları da buyan evirmek olarak bildikleri bu geleneği aynen almışlar ve ölmüş atalarının ruhlarını huzura kavuşturma amacıyla kullanmışlardır.

³⁷³ Kenjetay, Hayatı ve Tarihi, s. 62.

³⁷⁴ Cengiz Güler, Uygurlarda Buyan Evirmek ve Müslüman Türklerde Mevlid Duası Üzerine Bir Deneme, **Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1, Sayı: 2, 2018, s. 170.

İslamiyet sonrası Türk kültürüne *muyan* olarak geçen bu kavram, sevap anlamına gelmektedir. Bu sebeple de kültürümüzde yaygın olarak bildiğimiz hayratlar, vakıflar yaptırılmaya başlanmıştır. Ayrıca Türklerdeki mevlid geleneği de buyan kelimesi ile ilintilidir³⁷⁵. Özel günlerde veya ölmüş birinin arkasından okutulan mevlid duaları aynen şu şekildedir: “*Hâsıl olan sevabı peygamberlerin ilki Hz. Âdem ile sonuncusu Hz. Muhammed ve her ikisi arasında geçmiş bütün peygamberlerin mübarek ruhlarına hediye eyledik, kabul eyle*”... İşlenen bir sevap ya da yapılan bir hayır, önce Hz. Muhammed’e ardından da sahabeler, tabiinler ve evliyaların ruhuna gönderilir böylece mevlid okutma işlemi tamamlanır. Mevlid duası genel hatlarıyla bu şekilde özetlenebilir.

Geleneğimizde mevcut olan mevlid okutma, Kur’an-ı Kerim’den cüzler okuyup ölenlerin ruhuna gönderme, vakıf, hayrat gibi yapılar inşa edip hayırlı işler yapmamızın temelinde Türklerin geçmişteki Burkancılık dini yatmaktadır. O zamandan bu zamana kadar buyan geleneğinin izleri kültürümüzde mevcut olup bu gelenek zamanla İslam kalıbına sokulmuş ve İslam kültürüyle birleştirilmiştir.

Muska Takmak

İslamiyet öncesi Türklerin geleneğinde muska takma adeti vardı. Büyük olasılıkla şaman ve Lamaist etkisiyle Türklerin de tabi olduğu bu gelenek günümüze kadar gelmiştir. Türkler geçmişte muska olarak taş ve kılıçtan yapılma muskalar, hayvan ve kuş süslemeleri, tırnak ve dişleri vs. takmışlardır. Bunun sebebi de kötü ve şeytani güçlerden korunma isteğidir³⁷⁶. Türk-İslam kültüründe de muska kültürü devam etmiş Kur’an-ı Kerim’den bazı ayetler muska haline getirilerek korunmak amaçlanmıştır.

Sonuç olarak, İslamiyet öncesi Türk kültürünün birçok adeti günümüze kadar gelmiştir. Bu adetlerin çoğunun da Eski Türk gelenekleri ve Budizm ile bağlantılı olması konuyu araştıran bizler için ayrıca merak uyandırmıştır. Biz de bu sebeple kültürümüzde mevcut bulunan tasavvuf, mevlid gibi gelenekleri Budist kültürle ilişkilendirip kısaca sunduk. Çalışmamızda İslam geleneğindeki hiçbir adeti

³⁷⁵ Güler, s. 175.

³⁷⁶ Dinara Arinova, “Hz. Sultan” Müzesindeki Arkeolojik Kazılarda Bulunan Muska Çeşitleri Üzerine İnceleme”, Ahmed Yesevi, s. 442.

reddetmeyip, sadece günümüzde İslamiyet’le ilişkilendiğimiz bazı geleneklerin kökenlerinin İslami geleneğe ait olmadıklarından bahsettik.

SONUÇ

Budizm, MÖ. 6. yüzyılda Kuzey Hindistan'da ortaya çıkan bir dindir. Kurucusu Buda, Hindistan'da doğmuş ancak Hint din felsefesine karşı çıkmış ve ayrı bir öğreti geliştirmiştir. Buda'nın ölümünden sonra rahipler ve yöneticiler tarafından konsiller düzenlenmiş, bu konsillerde Buda'nın sözleri ve vaazlarına yer verilmiştir. Bu konsillerden üçüncüsünü düzenleyen Kral Aşoka, Budizm'e oldukça ilgi duymuş ve Orta Asya toprakları da dahil birçok bölgeye Budist misyoner göndermiştir. Budizm misyonerler aracılığıyla ilk olarak Orta Asya topraklarında bulunan Gandhara ve Baktriya'da tanınmaya başlamıştır. Budizm'in Orta Asya'nın neredeyse tamamına yayılması ise Kuşhan İmparatorluğu aracılığıyla olmuştur.

Aşoka'nın yöneticiliğini yaptığı Mauryan hanedanlığı döneminden sonra Sung hanedanlığının yönetimi ele geçirmesi, Budizm'in Hindistan'daki gücünü kırdı. Bu bölgede güç kaybeden Budizm'e ait birçok mabet yıkıldı ve rahipler de Orta Asya topraklarına kaçtı. Böylece Budist keşişlerin sayısı Orta Asya topraklarında gitgide artmaya başladı. Gandhara'ya yakınlığıyla bilinen Baktriya'da Kuşhan hanedanlığının kurulması ile birlikte Budizm daha da güç kazanmış, miladi birinci asırdan itibaren Orta Asya'nın neredeyse tamamına yayılmıştır. Döneminin en güçlü krallıkları arasına giren Kuşhan İmparatorluğunun yöneticilerinden Kanişka'nın Budizm'i benimsemesiyle birlikte Budist rahipler ve misyonerler Orta Asya'da oldukça rahat yaşamış ve bölgenin en uç noktalarına bile bu dini yaymaya devam etmişlerdir. Ayrıca Orta Asya'nın içinden geçen İpek yolu vasıtasıyla Budist rahipler bu yolu kullanmış ve Budizm, miladi dönem boyunca sürekli bir şekilde yayılmaya devam etmiştir. Bölgeye zamanla birçok Budist alim gelmiş ve burada önemli Budist çalışmalara imza atmışlardır. Hintli rahiplerin dili olan Sanskritçe buradaki yerel dille birleşmiş, birçok Budist metnin yerel dillere çevirisi yapılmıştır. Yunanlıların etkisiyle Gandhara'ya gelen sanat, Hint ve Budist etkisiyle burada birleşmiş ve muhteşem bir Gandharan-Budist Sanatı ortaya çıkmıştır. Bu sanat, Çin de dahil olmak üzere birçok ülkenin sanat anlayışını etkilemiş, birçok sanatsal yapının da temelini oluşturmuştur.

Orta Asya'ya gelmesiyle birlikte Budizm, bölge halkı üzerinde oldukça etkili oldu. Batı Türkistan ve Doğu Türkistan'daki birçok merkez, Budizm'in en önemli

noktaları haline geldi. Bu bölge, Budizm'in etkisiyle başta dil olmak üzere birçok alanda gelişme kaydetti. Birçok merkezde Budist yapılar inşa edildi. Birçok Budist çalışmanın Çince ve Orta Asya dillerine tercüme edilmesi de Orta Asya yoluyla oldu. Kısaca, miladi dönemden onuncu asra kadar Orta Asya, Budizm'in en kilit noktalarından biri oldu.

Orta Asya, İslamiyet'in bölgeye gelmesinden önce neredeyse on yıl bir Budist merkezi olarak kalmıştır. Doğal olarak bu süre içerisinde farklı milletten birçok yönetici bu bölgeye akınlar düzenlemiştir. Gerek siyasi gerekse ticari amaçla pek çok devlet Orta Asya'dan geçen İpek Yolu'nu topraklarına katıp güç sahibi olmak istemiştir. Moğolistan bozkırı ve Çin sınırında yaşayan bu devletlerden birisi de Asya Hunlarıdır. Asya Hunları daha miladın başlangıcından itibaren Orta Asya toprakları için Çin ile mücadele ediyordu. Asya Hunlarının Budizm ile bağlantısını biz çalışmamızda kesin olarak vermesek de Budizm, miladi dönemden itibaren bölgeye yayılmıştı. Yani Budizm ile Asya Hunları çoktan tanışıktı. Ancak biz Türklerin Budizm ile tanışma serüvenlerini Asya Hunlarının ardılları olan Kuzey Liang Hun Devleti ile başlattık. MS. 4. yüzyılda ortaya çıkan Hunların ardılları Kuzey Liang Hun Devletinin bazı yöneticilerinin Budizm'i kabul etmesiyle Türkler arasında Budizm ilk defa görülmeye başladı. Hunlarla birlikte Kuzey Çin'de devlet kuran Hun asıllı Tabgaçlar arasında da Budizm'in izleri görülmüş hatta Tabgaçlar, Budizm'in etkisiyle daha sonra Çinlileşmiştir. Yine tarihte ilk defa Türk adıyla kurulan Göktürklerin altıncı yüzyılda Orta Asya topraklarının çoğuna hâkim olması, Göktürk yöneticilerini Budizm'le tanıştırmış ve bazılarının bu dine ilgi duymasını sağlamıştır. Göktürklerden sonra gelen Uygurlar da Göktürklerin bıraktığı kültür ve mirasın üzerine gelmiştir. Zaten Budizm kültürünün etkisinde olan Orta Asya topraklarında bulunan Uygurlar, Çin'le ilişkiler sonucu Maniheizm ile de tanışmışlardır. Ancak İdikut Uygurları olarak bildiğimiz bu Uygurlar sekizinci yüzyılda Kırgızların işgaliyle dağılmışlar, Kansu, Turfan gibi Çin sınırına yakın bölgelerde küçük devletçikler kurmuşlardır. Uygurların Budizm tarihi ile ilişkisi tam olarak bu süreçten sonra başlamıştır. Budizm'in etkili olduğu topraklar olan Kansu ve Turfan'da Uygurlar, Budizm'i tam anlamıyla benimsemişler ve bu dinle birlikte yerleşik hayata geçmişlerdir. Yerleşik hayata geçtikten sonra Uygurlar birçok Budist eseri Uygur diline çevirip, Türklerin Budizm'i daha iyi anlamasını amaç

edinmişlerdir. Türk Budist edebiyatın birçok ürününün bugünkü Doğu Türkistan'daki Turfan'dan çıkması bu bölgeyi Türkler için oldukça önemli kılmıştır. Budizm'i kabul eden Türk yöneticilerin yerleşik hayatla birlikte edebiyata ilgi duymaları onların kültür seviyesini de bir hayli yükseltmiştir.

Türk hanedanlıkları döneminde Budist rahiplere de ayrı saygı duyulmuş, rahipler için özel manastırlar yapılmış ve Budist sutraların o manastırlarda Uygurcaya tercüme edilmesi Uygur döneminin ayırt edici faaliyetlerinden biri olmuştur. Budist edebiyattaki çevirileri sadece Hintli ve Çinli alimlerin değil Uygurlu Budist alimlerin de yapması, Türkler zamanında halkın bu dili benimseyip öğrendiklerinin de bir delilidir. Kısaca, göçebe olan Türklerin Uygurlar ile birlikte edebiyat ve sanatta ustalaşmaları, Budizm'in Türkler üzerindeki en büyük etkilerindendir.

Onuncu yüzyılda Türkistan'ın birçok bölgesi tamamen olmasa da Karahanlı devletinin etkisiyle İslamiyet'e geçmiştir. Bu sebeple bu asırdan sonra Budizm bölgede güç kaybetmeye başlamıştır. Ancak Turfan ve Kansu bölgesinde Budizm hemen son bulmamıştır. Budizm Turfan'da on altıncı yüzyıla kadar, Kansu'da ise günümüze kadar önemini yitirmemiştir. Ayrıca Moğolistan'da yaşayan ve kökenleri Tabgaç Türklerine dayanan Tuva Türkleri arasında da bugün bile Budizm'in yaşandığı bilinmektedir.

Budizm Türkler arasında İslamiyet öncesi dönemde oldukça etkili olmuştur. Ancak bu din, Türkler arasında Türk geleneklerine uygun bir şekilde yaşanmıştır. Türkler eski Türk geleneklerinden hiçbir zaman tamamen vazgeçememişler, bu yeni dini Türk kültürüyle birleştirmişlerdir. Türk Budizm'i olarak adlandırdığımız Burkancılık'ta Buda'ya Burkan, Budist öğretiyeye de nom demişlerdir. Türkler aktarıldığı üzere *Ulug Kölüngü* (Mahayana) Budizm'inden etkilenmişler, Budizm'deki *bodhisatva*, *arhatlar* ve birçok kutsal kavramı Türkçeleştirmişlerdir. Ayrıca bu kavramları hükümdarlarla aynı konuma getirmişlerdir. Bu da Türkler arasındaki Budizm'in en önemli etkilerinden bir diğeridir.

Türkler, on üçüncü yüzyıla kadar Mahayana'nın Çin'deki bir uzantısı olan Çin Budizm'inin etkisi altında kalmışlardır. On üçüncü yüzyıldan sonra da Moğolların etkisiyle Ezoterik Budizm'in etkisinde kalmışlar ve Budizm'i adeta büyüyle Nirvana'ya ulaşılan sistem olarak kabul etmişlerdir. Türklerin çok da

yabancı olmadığı şamanlık kültürünün de etkisiyle bu Ezoterik Budizm Türkler arasında oldukça rağbet görmüştür.

Budizm'in Türkler arasındaki etkileri İslamiyet'ten sonra bile devam etmiştir. Türklerin bazı boyları onuncu yüzyıldan itibaren İslamiyet'e geçmiş ancak bölge tamamen İslam kültürünün etkisi altında olmamıştır. Budist geleneğin izleri takipçileri tarafından Türkistan bölgesinde yaşatılmaya devam etmiştir. Bu durum doğal olarak o coğrafyadaki kültür anlayışını da etkiledi. On birinci yüzyılda Türkistan coğrafyasında dünyaya gelen Ahmed Yesevi, Budizm'in temel inanç sistemine benzer şekilde bir tasavvuf geleneği oluşturdu. Her şeyin ve her canlının özünün Hak olduğunu, insanın anca Hakkı bulmasıyla huzur bulacağını ifade eden Ahmed Yesevi'nin bu anlayışı, Budizm'deki temel Nirvana inancıyla hemen hemen aynıdır. Yesevilik ve onun Anadolu'daki yansıması olan Bektaşilik de Budizm inancıyla benzerlik göstermektedir. Yesevilik, bozkır Türklerinin İslamlaşmasında, Bektaşilik de Anadolu Türklerinin İslamlaşmasında çok büyük etkiye sahiptir. Türkler açısından oldukça önemli olan bu geleneklerin Budizm ile bağlantılı olması konuyu araştıran bizler açısından oldukça önemlidir.

Budizm'in Türkler üzerindeki başka izlerine de rastlanılmaktadır. Geleneğimizde mevcut olan mevlid okutup sevabını ölümlerin ruhlarına gönderme, kötü güçlerden koruyacağına inanarak muska takma adetinin aslında İslami gelenekle pek fazla ilgisinin bulunmaması ve İslamiyet öncesi Uygur geleneğine dayanması da Budizm'in Türk kültürüne yansımış başka bir şeklidir.

Özetle Budizm'in Türkler arasında nasıl yaşandığını açıkça ortaya koymaya çalıştık. Türkler arasında Budizm'in yaşanış şekline bağlı olarak "*Türk Budizm'i adıyla bir ekolden bahsedilebilir mi?*" sorusunu burada kısaca değerlendirmek istiyoruz. Bizim bu soruya cevabımız hayır olacaktır. Çünkü Tibet veyahut Zen gibi ayrı bir Türk-Budist ekolünden bahsedebilmemiz için Türklerin *Abhidharmakoşa* ve *Prajnaparamita* gibi kendilerine ait ayrı metafizik tezleri ya da edebiyatları olması gerekmektedir. Ancak Türkler, bizim araştırdığımız ölçüde bu alanda kendilerine ait ayrı bir çalışma yapmamışlardır. Ayrıca Türk Budizm'ine baktığımızda kendilerine ait özel bir meditasyon veyahut uygulama da yoktur. Bu sebeple açık olarak belirtebiliriz ki Türk Budizm'i olarak ayrı bir ekolden bahsedemeyiz. Biz sadece

Türklerin Budizm'i nasıl yaşadıkları ve Burkancılığa açıklık getirmek amacıyla Türk Budizm'i ifadesini kullandık.

Tezimizde değerlendirmek istediğimiz diğer bir sorun, Türk kültürünün Budist kültüre etkisinin olup olmadığıdır. Bu sorunun bizde tam olarak bir cevabı yoktur. Ancak kültürel etkileşim tarihin hiçbir zamanında tek taraflı olmamıştır. Bu sebeple nasıl ki Budizm, Türk kültürü üzerinde derin bir etkiye sahip olmuş ve etkisini günümüze kadar yansıtmış ise, Türk kültürün de Budist kültüre etkisi muhtemelen olmuştur. Bu sebeple bu konunun daha da aydınlatılması ve araştırılması bizlerce oldukça önemlidir.

Bu çalışma bize gösteriyor ki, Budizm'in Türk İslam kültüründeki yansımaları yadsınamaz bir boyuttadır. Tezimizde de bununla ilgili birçok örneğe değindik. Bu çalışmanın Budizm'in Türk kültürü üzerindeki etkilerini açıkça göstermekte ve konunun ilgilileri için yararlı bir kaynak olduğunu düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

Arinova, Dinara. “Hz. Sultan” Müzesindeki Arkeolojik Kazılarda Bulunan Muska Çeşitleri Üzerine İnceleme”, **Ahmed Yesevi**, 2016, s. 442.

Arslan, Hammet. “Budizm’in Çin’e Girişinde İpek Yolu’nun Önemi ve İşlevi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 18, 2018, s. 9.

Arslan, Hammet. **Hint Dinlerinde Bir Arınma ve Aydınlanma Yolu Olarak Yoga**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

Ayırtır, Güneş. **Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi**, Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Bakırcı, Fatih. “Uygurca Bir Sivil Hayat Belgesi: Maitrisimit”, **Journal of Old Turkic Studies**, Cilt: 2, Sayı 1, 2018, s. 10.

Banarlı, Nihad Sami. **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.

Bartold, V.V. **Orta Asya**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 22.

Baykuzu, Tilla Deniz. “Kuzey Liang Hun Devleti” Cilt 1, s. 1168.

Bilal, Metin. “Budizm İnancının Türk Devletleri Üzerindeki Etkisi”, **Anasay Dergisi**, 2018, Sayı 6, s. 71.

Conze, Edward. **Kısa Budizm Tarihi**, Yol Yayınları, 2005.

Çoruhlu, Yaşar. **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

Derin, Serkan. **Tasavvuf ve Budizm'in Ortak Dili**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2018.

Eliade, Micea. **Dinler Tarihine Giriş**, çev. Lale Arslan Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

Eliade, Mircea. **Mitlerin Özellikleri**, çev. Sema Rifat, Alfa Mitoloji, 2. Basım, İstanbul, 2017.

Eliade, Mircea. **Yoga**, çev. Ali Berktaş, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

Emmeric, Ronald Eric "Buddhism in Central Asia", **Buddhism and Asian History**, New York, 1989.

Erengil, Cengiz. **Budizm**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.

Ergüven, İsmail Hakkı. **Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi**, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2011.

Eroğlu, Türker ve Hatice Çiğdem Kılıç. "Türk İnançları ve İnanışlar", **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Dergipark, Sayı 49, 2010, s. 758.

Esin, Emel. **İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslamiyet'e Giriş**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.

Esin, Emel. **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2001.

Frye, Richard N. **Orta Asya Mirası**, çev. Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2009.

Gömeç, Saadettin. "Şamanizm ve Eski Türk Dini", **PAÜ. Eğitim Fak. Dergisi**, Sayı: 4, 1998.

Gözel, Ayşegül. **Uygurca Altun Yaruğa Ait Belgeler (751-800)**, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan, 2018.

Güç, Ahmet. **İlahi Dinlerde Ma'bed**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1992.

Güler, Cengiz. Uygurlarda Buyan Evirmek ve Müslüman Türklerde Mevlid Duası Üzerine Bir Deneme, **Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1, Sayı: 2, 2018, s. 170.

Güngören, İlhan. **Zen Budizm Bir Yaşama Sanatı**, Yol Yay., Yedinci Baskı, İstanbul, 2016.

Heirman, Ann. “Erken Dharmaguptakaların İzini Sürebilir Miyiz?”, **T'oung Pao İkinci Seri**, Cilt 88, Fasc. 4/5, 2002, s. 412.

Hopkins, John. “Nava Vihara in Balkh: Sun Temple/Fire Temple/Monastery/Mosque”, Okar Research, Kasım, 2012. <http://balkhandshambhala.blogspot.com/2012/11/balkhnavavihara.html>, (25.05.2021).

İsi, Hasan. “Tantrik Türk Budizm’inde Mantra ve Dharani Kavramları Üzerine”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı 9/2, 2020, ss. 501-502.

İzgi, Özkan. “Orta Asya’nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler”, Cilt 1, s. 693.

Kafesoğlu, İbrahim. **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.

Karaarslan. Şengül. **Kşanti Kılguluk Nom Bitig’de Ekler (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin) Birinci Cilt**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011, s. 4.

Karataş, Hüsamettin. “Sakyamuni Buda’nın Tarihsel Kişiliği ve Öğretisinin Yeni Bir Din Haline Geliş Süreci”, **Dini Araştırmalar**, Cilt 16, Sayı: 42, 2013, s. 137.

Kaya, Korhan. **Budistlerin Kutsal Kitapları**, İmge Yayınları, 1. Basım, Ankara, 1999.

Kayalı, Yalçın. “Asvaghosha ve Eserlerinin Budist Edebiyattaki Yeri”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı 56, 2017.

Kenjetay, Dosay. “Ahmed Yesevi Düşüncesinde Vahdet-i Vücut”, Ahmed Yesevi, s. 230.

Kenjetay, Dosay. “Hoca Ahmed Yesevi: Hayatı ve Tarihi Önemi”, **Kul Hoca Ahmed Yesevi Makaleler Kitabı**, Haz. İsmetullah Yesevi, CB Matbaacılık, Ankara, 2018.

Klimkeit, Hans-J. “Buddhism in Central Asia”, **Numen**, Published by Brill, Cilt 37, Fasc. 1, Haziran, 1990.

Koçsoy, Şevket. “Türk Tarih Kronolojisi”, **Türkler**, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Kutlutürk, Cemil. “Hint Dinleri”, **Dünya Dinleri**, ed. Şinasi Gündüz, Milet Nihal Yayınevi, İstanbul, 2019.

Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer ve Mehmet Alparslan Küçük. **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara, 2016.

Mahathera, Venerable Narada. **Buddha and His Teachings**, Third Edition, Buddhist Publication Society, Sri Lanka, 1988.

Nakamura, Hajime. **Buddha**, çev. Zeynep Seyhan, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2012.

Okudan, Aysel. **Lotus Sutra ve Budist Kutsal Metinleri Arasındaki Yeri ve Önemi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.

Orkun, Hüseyin Namık. **Eski Türk Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Ölmez, Mehmet. **Altun Yaruk III. Kitap** (=5. Bölüm), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara, 1991.

Puri, Baij Nath. "Buddhism in Central Asia", **Buddhist Tradition Series**, Cilt 4, Delhi, 1987.

Rızvi, Saiyid Athar Abbas. "Keşmir", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kesmir>, (25.05.2021).

Roux, Jean Paul. **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul, 1994.

Ruben, Walter. "**Eski Metinlere Göre Budizm**", çev. Lütfü Bozkurt, Okyanus Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2000.

Sarma, D. S. **Hint Dini Tarihine Giriş**, çev. Fuat Aydın, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005.

Şarafullina, Aliya. **Budizm’de ve Tibet Budizm’inde İnanç Esasları**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2013.

Taşagıl, Göktürkler. **Göktürk Kağanlığı Göktürkler**. H. C. Diğerleri içinde, *Türkler* (s. 15-48). Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Tekin, Şinasi. **Uygurca Metinler II: Maytrısimit**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.

Temel, Emine. "Edebi Dil Unsurları Açısından Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt 59, S:1, 2019, s. 163.

Topaloğlu, Murat. **Din ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Çin’de Tibet Budizm’i**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2018.

Tuguşeva, Lilia Yu. “Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler”, Cilt 2, s. 262.

Tümer, Günay. "Budizm", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/budizm>, (25.05.2021).

Ünver Günay ve Harun Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yay. 2. Basım, İstanbul, 2019.

Yıldırım, Kürşat. “Fa Hsien’in Türkistan’da Seyahati”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 15.1, s. 55.

Yitik, Ali İhsan. “Budizm”, **Yaşayan Dünya Dinleri**, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2007.

Yitik, Ali İhsan. “Hinduizm”, **Yaşayan Dünya Dinleri**, ed. Şinasi Gündüz, 4. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016.

Yitik, Ali İhsan. **Doğu Dinleri**, İsam Yayınları, İstanbul, 2014.

Zeren, Münevver Ebru. **Manihaizm ve Budizm’in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Zhigulskaya, Darya V. “Hoca Ahmed Yesevi’nin Anadolu Bektaşiliği ve Aleviliği Üzerine Tesiri”, Ahmed Yesevi, s. 516.